

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

ПЕТРУШКА ОЛЕНА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 368.914

**ДЕРЖАВНЕ ПЕНСІЙНЕ СТРАХУВАННЯ В УМОВАХ
РЕФОРМУВАННЯ ПЕНСІЙНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ**

Спеціальність 08.00.08 – гроші, фінанси і кредит

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата економічних наук

Науковий керівник
Кириленко О. П.,
доктор економічних наук,
професор

Тернопіль – 2013

Зміст

Вступ.....	3
Розділ 1. Теоретична концептуалізація державного пенсійного страхування	10
1.1. Сутнісно-теоретичні засади державного пенсійного страхування	10
1.2. Закономірності функціонування державного пенсійного страхування в умовах реформування пенсійної системи.....	30
1.3. Інституційні основи державного пенсійного страхування в Україні	50
Висновки до 1 розділу	69
Розділ 2. Аналіз практики державного пенсійного страхування в умовах реформування пенсійної системи України.....	72
2.1. Моніторинг акумулювання доходів бюджету Пенсійного фонду України	72
2.2. Практика формування пенсійних виплат, призначених на підставі універсального пенсійного законодавства	93
2.3. Оцінювання механізму формування спеціальних пенсій в період проведення пенсійної реформи.....	122
Висновки до 2 розділу	152
Розділ 3. Напрями модернізації державного пенсійного страхування в умовах пенсійної реформи.....	156
3.1. Шляхи удосконалення практики мобілізації доходів Пенсійного фонду України	156
3.2. Перспективи поліпшення порядку формування пенсійних виплат в період проведення пенсійної реформи.....	174
Висновки до 3 розділу	191
Висновки та пропозиції	193
Список використаних джерел	199
Додатки.....	222

ВСТУП

Актуальність теми. Пенсійна система, відіграючи винятково важливу роль у регулюванні соціального та економічного розвитку країни, потребує постійної адаптації до умов сьогодення. Це зумовлює об'єктивну необхідність у її реформуванні. Під час реалізації пенсійної реформи відбувається корегування ролі державного пенсійного страхування як у межах самої пенсійної системи, так і в національній економіці та суспільстві. В Україні останніми роками пенсійна система перебуває в умовах перманентного реформування. Процес її реформування розширює можливості держави у досягненні пріоритетних цілей свого розвитку. Незважаючи на певні здобутки, одержані у процесі пенсійної реформи, сьогодні не спостерігається суттєвого прогресу у вирішенні найгостріших соціальних проблем країни. В умовах глибокої економічної кризи різко загострилися проблеми формування ресурсів Пенсійного фонду України, необхідних для здійснення передбачених законодавством виплат. Основні проблеми пенсійної системи переважно зумовлені саме недоліками діючої практики державного пенсійного страхування. Таким чином, сьогодні державне пенсійне страхування потребує подальшого удосконалення з урахуванням дії сучасних викликів економічного і соціального розвитку на основі науково обґрунтованих рекомендацій.

Вагомий внесок у дослідження проблеми функціонування державного пенсійного страхування в умовах реформування пенсійної системи здійснили такі українські вчені, як: А. Бахмач, О. Васильєв, А. Гриненко, О. Кириленко, О. Коваль, Е. Лібанова, О. Макарова, В. Новиков, Д. Полозенко, М. Ріппа, І. Сазонець, А. Сидорчук, О. Соломка, Л. Ткаченко, В. Тропіна, В. Толуб'як, А. Федоренко, М. Шаварина, Н. Шаманська, С. Юрій, А. Якимів та ін.

Незважаючи на те, що у вітчизняній науковій літературі державному пенсійному страхуванню приділено значну увагу, публікації стосуються здебільшого окремих аспектів функціонування вітчизняної пенсійної системи. Залишаються недостатньо вивченими проблеми системного удосконалення управління фінансами Пенсійного фонду України.

Питання функціонування пенсійних систем та ролі в них держави досліджували зарубіжні науковці, зокрема: Н. Борисенко, Ш. Бланкарт, С. Бровчак, С. Васін, К. Гайдук, Л. Дегтяр, В. Заболоцкая, Л. Котлікофф, Т. Малєва, В. Матвієнко, В. Назаров, Ю. Ольсевич, П. Орлов-Карба, М. Рашид, В. Роїк, С. Смирнов, А. Соловйов, Дж. Стігліц, Е. Уайтхауз, Е. Фульц, Л. Хандріх, Е. Хижний, А. Хілман, Р. Хольцман та ін. У наукових працях зарубіжних вчених ґрунтовно досліджено проблематику державного пенсійного страхування в період економічних і суспільних трансформацій. Проте ці напрацювання базуються на ментальних, історичних та інших важливих особливостях тих чи інших країн. Характерні риси трансформаційного процесу в Україні зумовлюють потребу в проведенні додаткових наукових пошуків щодо удосконалення державного пенсійного страхування в умовах пенсійної реформи. У зв'язку з цим виникає потреба у проведенні комплексного дослідження удосконалення державного пенсійного страхування в сучасних умовах інтенсивних суспільних і економічних трансформацій.

Недостатність теоретичного розроблення і необхідність практичного вирішення вказаної проблеми зумовили вибір теми та визначення мети дослідження і його актуальність.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація є складовою частиною науково-дослідних робіт, що виконуються колективом кафедри фінансів Тернопільського національного економічного університету за держбюджетними темами “Формування фінансового механізму сталого розвитку України” (державний реєстраційний номер 0110U008613), “Стратегічні орієнтири вдосконалення державного пенсійного страхування в Україні” (державний реєстраційний номер 0112U000735) та “Вдосконалення адміністрування єдиного соціального внеску в умовах пенсійної реформи” (реєстраційний номер 0113U000846), у межах яких здобувачем запропоновано рекомендації щодо нормативно-правового й інституційного вдосконалення функціонування державного пенсійного страхування в умовах пенсійної реформи.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є поглиблення теоретичних положень і обґрунтування пріоритетних напрямків розвитку державного пенсійного страхування в умовах реформування пенсійної системи України. Досягнення визначеної мети передбачає виконання таких завдань:

- розвинути концептуальні основи державного пенсійного страхування в умовах реформування пенсійної системи;
- обґрунтувати теоретичні засади функціонування державного пенсійного страхування в період суспільних і економічних трансформацій;
- дослідити інституційні основи державного пенсійного страхування в Україні та розробити пропозиції щодо їх вдосконалення;
- оцінити практичні аспекти мобілізації ресурсів до бюджету Пенсійного фонду України та здійснення пенсійних виплат;
- узагальнити практичний досвід призначення різних видів пенсій та з’ясувати наявні у цій сфері проблеми;
- сформулювати рекомендації щодо оптимізації доходів Пенсійного фонду України;
- запропонувати цілісну систему заходів, спрямованих на удосконалення пенсійних виплат у межах державного пенсійного страхування.

Об’єктом дослідження є пенсійна система України в умовах проведення пенсійної реформи.

Предмет дослідження – фінансові відносини, що виникають у процесі функціонування державного пенсійного страхування в Україні.

Методи дослідження. У дисертації використано сукупність спеціальних, конкретно-наукових, загальнонаукових і загальних методів, що сприяло забезпеченню концептуальної єдності дослідження. Обґрунтування теоретичних положень державного пенсійного страхування здійснено на основі семантичного аналізу, методів індукції й дедукції, формалізації та логічного підходу до вивчення відповідних процесів (перший розділ). Аналіз формування та використання бюджету Пенсійного фонду України проведено за допомогою емпіричного пізнання, групування, порівняння, аналізу, синтезу, спостереження і

графічного аналізу (другий розділ). Окреслення напрямків удосконалення державного пенсійного страхування в умовах реформування пенсійної системи здійснено на основі методів узагальнення, переходу від абстрактного до конкретного та від конкретного до абстрактного, формально-логічних методів (третій розділ).

Теоретичною основою дослідження є фундаментальні положення світової економічної думки та наукові праці зарубіжних і вітчизняних учених із проблем державного пенсійного страхування.

Інформаційну основу дослідження становлять Конституція України, чинні нормативно-правові акти, що регламентують функціонування пенсійної системи; звітні дані й аналітичні матеріали Пенсійного фонду України, матеріали Державної служби статистики України та Державної казначейської служби України.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в окресленні шляхів вирішення проблеми державного пенсійного страхування та розробленні рекомендацій, спрямованих на його вдосконалення в умовах пенсійної реформи. Основні результати дисертаційної роботи, що містять наукову новизну, полягають у такому:

вперше:

– обґрунтовано екзогенні та ендогенні чинники реформування пенсійної системи в країнах з ринковою економікою та демократичними відносинами. Доведено, що функціонування державного пенсійного страхування має враховувати їхню дію з метою ефективного виконання функцій пенсійної системи в процесі її реформування. Розмежування екзогенних та ендогенних чинників дало змогу обґрунтувати наукові підходи до оцінювання результатів функціонування державного пенсійного страхування в умовах пенсійної реформи;

удосконалено:

– систематизацію функцій державного пенсійного страхування з виокремленням функції регулювання економіки, яка полягає у впливі на економічні процеси: розподіл валового внутрішнього продукту на споживання і

нагромадження; інвестиційні процеси; обсяг і структуру споживання; величину і структуру попиту; ефективність національного виробництва через інтенсифікацію застосування чинників виробництва (насамперед праці). Дослідження функції економічного регулювання дає змогу чітко визначати наслідки реформування пенсійної системи загалом для економіки країни та державного пенсійного страхування зокрема;

– обґрунтування перспектив розвитку державного пенсійного страхування в умовах пенсійної реформи на основі застосування інституційної теорії. Доведено доцільність врахування впливу як формальних, так і неформальних інституцій на розвиток державного пенсійного страхування. На відміну від наявних досліджень, запропонований підхід дає змогу забезпечити цілісність концепції реформування пенсійної системи, її дієвість та оптимізацію у ній ролі державного пенсійного страхування;

дістали подальшого розвитку:

– трактування поняття “державне пенсійне страхування” як регламентованих державою економічних відносин суб’єктів ринку праці (держави, працівників і роботодавців), що передбачають компенсацію наслідків соціальних ризиків, котрі призводять до повної або часткової втрати заробітку для працюючих – внаслідок втрати працездатності при настанні старості, інвалідності; для непрацездатних членів сім’ї – внаслідок інвалідності, втрати годувальника; для окремих категорій працюючих – по досягненню встановленого стажу роботи у визначених сферах трудової діяльності, внаслідок чого відбувається погіршення матеріального становища і пов’язана з цим зміна соціального статусу осіб і членів їхніх сімей. На відміну від існуючих підходів, запропоноване визначення дає змогу забезпечити комплексність та багатогранність дослідження державного пенсійного страхування в умовах реформування пенсійної системи;

– наукові підходи до обґрунтування економічної природи державного пенсійного страхування як об’єктивної необхідності, зумовленої, з одного боку, потребою суспільства у соціальному захисті, що формується під впливом індустріалізації економіки та появи урбанізованих працівників, які мають єдине

джерело доходу – заробітну плату, розвитком у суспільстві гуманістичних цінностей, формуванням громадянського суспільства; а з іншого – неможливістю суб'єктів ринкової економіки ефективно забезпечити суспільний попит на згаданий вид послуг через високі трансакційні витрати, несприятливий добір страхувальників через асиметрію інформації про страхувальників та неможливість індексування пенсійних виплат. Дослідження природи державного пенсійного страхування в діалектичній єдності двох груп протилежних векторів дало змогу комплексно розкрити його найважливіші властивості як елемента пенсійної системи в умовах її реформування.

Практичне значення одержаних результатів. Практичну цінність мають рекомендації автора, спрямовані на оптимізацію управління фінансами державного пенсійного страхування в період реформування пенсійної системи. Основні пропозиції можуть бути використані у процесі проведення пенсійної реформи в Україні органами державного управління та Пенсійним фондом України.

Пропозиції автора, що стосуються ефективності управління фінансами пенсійної системи, реалізовані Пенсійним фондом України (довідка № 7631/07 від 26.03.2013 р.). Рекомендації щодо врахування обґрунтованих у дисертації пропозицій щодо запровадження ефективної системи інформування населення про очікувані пенсійні виплати взято до уваги Головним управлінням Пенсійного фонду України в Тернопільській області (довідка № 3556/01 від 29.08.2013 р.). Розробки автора, спрямовані на підвищення прозорості формування та використання ресурсів Пенсійного фонду України, а також розширення ролі в управлінні цим процесом застрахованих осіб і роботодавців, враховані в діяльності Управління Пенсійного фонду України в місті Тернополі (довідка № 18152/01 від 02.09.2013 р.). Результати дисертаційної роботи впроваджені в навчальний процес Тернопільського національного економічного університету (довідка № 126-33/1995 від 30.09.2013 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертація є одноосібно написаною науковою працею. Наукові положення, висновки та пропозиції одержані автором

самостійно. З наукових праць, опублікованих у співавторстві, в роботі використані лише ті положення та ідеї, що є результатом особистих досліджень здобувача.

Апробація результатів дисертації. Основні результати дисертації доповідались та отримали позитивну оцінку на таких міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях: “Перспективи розвитку фінансових систем європейських країн в умовах виходу з кризи” (м. Львів, 2010 р.), “Економічний і соціальний розвиток України в ХХІ столітті: національна ідентичність та тенденції глобалізації” (м. Тернопіль, 2011 р.), “Перспективи розвитку фінансової системи України” (м. Тернопіль, 2012 р.), “Методологічні проблеми фінансової теорії та практики в умовах проведення системних реформ” (м. Тернопіль, 2011 р., 2012 р., 2013 р.).

Публікації. Основні положення дисертації викладено у 15 наукових працях загальним обсягом 7,6 д. а. (з яких особисто автору належить 7,07 д. а.), у тому числі 7 публікацій у наукових фахових виданнях України, 1 стаття у колективній монографії, 1 стаття у науковому періодичному виданні іншої держави, 6 тез доповідей за матеріалами міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференцій.

Структура і обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Основний обсяг роботи становить 198 сторінок друкованого тексту. Дисертація містить 15 таблиць та 24 рисунки. Список використаних джерел налічує 227 найменувань на 23 сторінках. У роботі подано 13 додатків на 27 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ

ДЕРЖАВНОГО ПЕНСІЙНОГО СТРАХУВАННЯ

1.1. Сутнісно-теоретичні засади державного пенсійного страхування

Домінування гуманістичних цінностей на сучасному етапі розвитку земної цивілізації спонукає до посилення соціальних пріоритетів у функціонуванні економічної системи. При цьому призначення фінансів полягає у забезпеченні такого розподілу й перерозподілу створеної вартості, за якого гарантовані сприятливі умови для гармонійного розвитку суспільства, а також забезпечується конкурентоспроможність національної економіки. Досягнення цієї складної і, водночас, природної мети функціонування фінансової системи неодмінно передбачає справедливий розподіл фінансових ресурсів між окремими людьми, відповідно до їхнього внеску в забезпечення суспільного добробуту, що гарантує кожному індивідуумові нормальні умови життя.

Активна участь людини у господарському житті країни є необхідною умовою забезпечення достойного рівня добробуту як конкретного домогосподарства, так і суспільства загалом. Проте чимало чинників значно ускладнюють можливість отримання кожною людиною необхідних доходів від праці, власності чи від підприємницької діяльності впродовж усього життя. Природа людини влаштована так, що фізіологічна здатність працювати обмежена певним віком. Складність забезпечення необхідного існування в період непрацездатності зумовлена тим, що частина населення з різним причин, у тому числі з об'єктивних, не веде достатньо інтенсивну трудову діяльність. Окрім цього, далеко не завжди кожен індивід здатний рівномірно розподілити зароблені кошти на весь час свого життя, зберігаючи необхідний обсяг ресурсів до похилого віку. Цьому перешкоджають як психологічні особливості різних людей, так і об'єктивні труднощі управління фінансами домогосподарств в умовах високої

складності функціонування сучасних фінансових систем, високої інтенсивності їх трансформацій і непередбачуваності розвитку. Рівень гуманності сучасного суспільства передбачає, зокрема, відповідальність спільноти за добробут кожного її індивіда та фінансову підтримку осіб, які з об'єктивних причин не в змозі забезпечити невідне існування. Сприяти збалансованій реалізації двох базових принципів побудови цивілізованого суспільства – особистої відповідальності й солідарної взаємодопомоги спроможне державне пенсійне страхування [150, с. 9]. Пенсії, будучи основним джерелом доходів для значної кількості людей, слугують не лише засобом забезпечення їх нормальної життєдіяльності, а й чинником досягнення суспільної гармонії і забезпечення нормального економічного розвитку країни.

Слово “пенсія” (з латинської *pension* – платіж [36, с. 707]) в економічній літературі має різні трактування. Професор А. Соловійов навів класичне тлумачення цього терміна, згідно з яким пенсія – це спеціальна форма грошової виплати громадянам, котра має адекватно компенсувати розмір зарплати або іншого регулярного доходу від трудової або іншої суспільно корисної діяльності, що були втрачені з причин настання у них встановленого законом віку (старості), інвалідності, втрати годувальника або на інших підставах, також передбачених законодавством [169, с. 5].

З огляду на зазначене, важливим елементом фінансової системи країни є система пенсійного забезпечення, в якій формуються необхідні ресурси для забезпечення нормальної життєдіяльності значної кількості людей. У науковій літературі попри те, що немає єдиного визначення поняття пенсійного забезпечення, все ж відсутні принципові відмінності між поглядами провідних учених на сутність цього явища. Як приклад найповнішого визначення поняття пенсійного забезпечення наведемо висловлювання російського вченого, автора підручника “Пенсійне забезпечення” Н. Борисенко. Вчена вважає, зокрема, що пенсійне забезпечення як економічна категорія є грошовими відносинами з приводу розподілу і перерозподілу валового внутрішнього продукту, доходів від зовнішньоекономічної діяльності й частини національного багатства з метою

формування грошових коштів для матеріального захисту населення від соціального ризику втрати трудового або іншого постійного доходу для працюючих – унаслідок втрати працездатності при настанні старості, інвалідності; для непрацездатних членів сім'ї – внаслідок інвалідності, втрати годувальника; для окремих категорій працюючих – після досягнення встановленого стажу роботи у визначених сферах трудової діяльності [8, с. 15]. Схоже визначення запропонувала українська вчена О. Соломка : пенсійне забезпечення – це система інститутів (правил і організацій) та механізмів їх взаємодії, що акумулюють кошти через розподільчий (оподаткування) й нагромаджувальний (страхування) канали, амортизують наслідки соціальних ризиків, що прогнозуються (зміна матеріального стану працюючих та інших категорій громадян унаслідок настання старості, інвалідності, втрати годувальника) відповідно до визначених соціальних технологій і національних правил, які мінімізують наслідки зміни матеріального становища [170, с. 4]. Як видно з наведених визначень поняття забезпечення, є складною системою, що шляхом розподілу і перерозподілу валового внутрішнього продукту, а також інших складових національного багатства передбачає мінімізацію наслідків соціальних ризиків, спричинених втратою працездатності, настанням інвалідності або втратою годувальника.

На сучасному етапі розвитку людства провідна роль у пенсійних системах країн належить державному пенсійному страхуванню. Впродовж порівняно нетривалого періоду еволюції (першу в світі загальнодержавну систему пенсійного страхування створив у Німеччині канцлер Отто фон Бісмарк у 1889 р. [8, с. 20]) державне пенсійне страхування зайняло провідне місце в системах соціального захисту населення розвинених країн. Його успішний розвиток позитивно вплинув на подолання бідності у цих державах та був вагомим чинником значного зростання рівня життя впродовж останнього століття.

З метою дослідження теоретичних основ державного пенсійного страхування доцільно з'ясувати економічний зміст цього терміну. Варто зазначити, що поняття “державне пенсійне страхування” широко застосовують

автори сучасної наукової літератури. Так, у підручнику “Соціальне страхування” (С. Юрій, М. Шаварина, Н. Шаманська) поняття “пенсійне страхування” визначено як гарантована державою система заходів щодо забезпечення громадян у старості, на випадок хвороби, втрати працездатності [216, с. 58]. Перевагою цього визначення є його лаконічність і, водночас, чіткість окреслення основних елементів державного пенсійного страхування. Проте застосовувати таке визначення державного пенсійного страхування в спеціальному науковому дослідженні, на нашу думку, недоцільно, оскільки у цій дефініції не зазначено специфічних джерел формування ресурсів забезпечення громадян, а також не конкретизовано словосполучення “випадок хвороби” і “втрати працездатності”, що дає змогу трактувати запропонований термін надто широко.

Оригінальне визначення пенсійного страхування навела Л. Стожок. Цей вид страхування вчена трактує як складну підсистему, що поєднує економічні, соціальні й правові інститути, призначені для реалізації інтересів і потреб стосовно захисту різних верств населення. З економічної позиції пенсійне страхування виступає як інститут соціальної політики. З соціальної – розглядається як складова системи соціального страхування і як форма соціального захисту, котра дає змогу при настанні соціальних ризиків зберегти необхідні стандарти рівня та якості життя непрацездатного населення. З правових аспектів пенсійне страхування трактується як система юридичних норм, що регулюють соціальний захист населення при настанні страхових випадків, передбачених законодавством [188, с. 6].

Вважаємо, що деякі формулювання у запропонованому вченою визначенні мають загальний характер, що не дає змогу за ними ідентифікувати саме пенсійне страхування. Наприклад, із соціальної позиції воно розглядається як складова системи соціального страхування і як форма соціального захисту, яка дозволяє, у випадку настання соціальних ризиків, зберегти необхідні стандарти рівня та якості життя непрацездатного населення. При цьому незрозуміло, якого саме непрацездатного населення, адже в окремих випадках фінансове забезпечення потреб непрацездатного населення відбувається за рахунок ресурсів інших

складових соціального страхування, як от страхування від нещасних випадків на виробництві або страхування на випадок захворювань. Ще загальніше трактування пенсійного страхування наведено з позиції правових аспектів, адже визначення “регулюють соціальний захист населення при настанні страхових випадків, передбачених законодавством” дає змогу розуміти дуже широкий спектр видів страхування. Незважаючи на певні неточності у запропонованому тлумаченні пенсійного страхування, важливим є розуміння його як багатогранного явища, що містить економічні, соціальні та правові складові.

Певним внеском у розвиток понятійного апарату пенсійного страхування була дефініція цього поняття, що запропонував відомий російський учений В. Роїк. Так, соціальне пенсійне страхування він трактує як економічні відносини суб’єктів трудових відносин (працівників і роботодавців) з приводу компенсації наслідків соціальних ризиків, котрі призводять до повної або часткової втрати заробітку (старість, втрата годувальника й інвалідність) і спричиняють зміни матеріального становища і пов’язаного з цим соціального статусу працівників та членів їх сімей [152, с. 349]. На наш погляд, перевагами цього визначення є вдале окреслення сфери відносин суб’єктів державного пенсійного страхування як відносин з приводу компенсації наслідків соціальних ризиків. Важливою для розуміння природи державного пенсійного страхування є зазначена підстава для надання допомоги, а саме: повна або часткова втрата заробітку, що спричиняє зміни матеріального становища і пов’язаного з цим соціального статусу працівників та членів їх сімей. Вказавши на те, що пенсійні виплати мають компенсувати втрату заробітку, В. Роїк окреслив також мінімальний розмір таких виплат. Незважаючи на очевидні позитивні властивості, що запропонував російський учений визначення державного пенсійного страхування, ця дефініція, на наш погляд, значно виграла б, якби серед суб’єктів пенсійного страхування було зазначено ще й державу. У запропонованому визначенні, на нашу думку, необґрунтовано упущено такі важливі властивості державного пенсійного страхування як обов’язковий і загальний характер.

Варто зазначити, що у вітчизняній економічній літературі у схожому за змістом значенні до поняття “державне пенсійне страхування” вживається термін “державне пенсійне забезпечення”. Багато дослідників пенсійних систем пострадянських країн часто ототожнюють поняття “державне пенсійне страхування” і “державне пенсійне забезпечення”. Використання цих двох термінів як синонімів зустрічається в дослідженнях М. Гура [29], М. Рашида, Л. Томпсона, Х. фон Герсдорфа, О. Зотової [133], М. Малєвої та О. Синявської [81], Л. Дегтяр [31, с. 75–93], К. Гайдука, Д. Слабченко [23] й ін. На нашу думку, застосування згаданих термінів як тотожних понять можливе лише в обмежених випадках, оскільки між ними існує все ж таки принципова відмінність. Характерними рисами функціонування системи пенсійного страхування є домінування страхових методів у формуванні та використанні ресурсів пенсійного фонду, які передбачають наявність зв'язку між сплатою страхових внесків і розміром одержуваних пенсійних виплат. Історія розвитку пенсійних систем містить також факти, коли основним джерелом виплати пенсій були не страхові внески працівників і роботодавців, а загальні надходження до бюджету. При цьому розмір пенсійних виплат визначають не величиною страхових внесків працівників, а встановлюють адміністративно в межах існуючих систем соціального забезпечення [150, с. 88]. Для таких моделей пенсійних систем застосування назви “пенсійне страхування” є неприйнятним, а тому використовують термін “державне пенсійне забезпечення”.

Пенсійні системи розвинених держав від початку їхньої еволюції розвивалися на засадах страхування. Період зародження пенсійного страхування припав на активний розвиток громадянського суспільства, яке потребувало нових механізмів захисту окремих індивідів від несприятливих обставин. У таких умовах пенсійне страхування забезпечувало умови для збереження достойного доходу працюючим і гарантування лише мінімального рівня забезпечення життєдіяльності людини в інших випадках. Це сприяло розвитку індивідуальної відповідальності людини за своє майбутнє і майбутнє сім'ї, реалізувати яку можна було завдяки пенсійному страхуванню. На інших засадах відбувалася побудова

пенсійної системи Радянського Союзу. До 1938 р. було сформовано соціалістичну модель соціального страхування, що базувалася на централізації фінансових ресурсів, які акумулювалися і витрачалися за єдиними правилами. В таких умовах 63,7% видатків на пенсії покривалися за рахунок ресурсів бюджету, а самі пенсійні виплати призначалися виходячи з пріоритетів галузей економіки, безперервного стажу працівника, а також ставленням до праці. Після побудови такої системи пенсійного забезпечення соціальне страхування втратило одну з найважливіших властивостей – забезпечення зв'язку між особистою відповідальністю і правом на отримання пенсій. У цих умовах страхова солідарність була трансформована у державну знеособлену колективну допомогу, в різновид державного альтруїзму [150, с. 87–88].

Таким чином, на наш погляд, принципова відмінність між державним пенсійним забезпеченням і державним пенсійним страхуванням полягає у відмінній ролі людини та держави у визначенні матеріального добробуту індивідів. Державне пенсійне забезпечення передбачає широкий спектр зобов'язань держави за матеріальний добробут непрацюючого населення та нівелювання особистої відповідальності людини за розмір пенсійних виплат, натомість пенсійне страхування передбачає наявність прямого зв'язку між страховими внесками і розмірами пенсійних виплат. Державне пенсійне страхування зазвичай передбачає визначальний вплив страхових внесків на розмір пенсії за умови гарантування певних мінімальних виплат усім непрацездатним громадянам.

Застосування ж вченими поняття “державне пенсійне забезпечення” стосовно дослідження пенсійних систем пострадянських країн, на наш, погляд пояснюється тим, що в них нерозвинені страхові принципи формування і використання ресурсів пенсійних систем. Значна роль ресурсів бюджету в забезпеченні пенсійних виплат, відсутність чіткого взаємозв'язку між розміром страхових внесків працівників і величиною пенсій, жорстке адміністративне регулювання пенсійних виплат, зокрема через встановлення мінімальних пенсій, одноосібна участь держави в управлінні пенсійним фондом робить пенсійну

систему схожою до державного пенсійного забезпечення. З огляду на зазначене, застосування поняття “державне пенсійне забезпечення” стосовно аналізу практики функціонування пенсійної системи України, як й інших країн колишнього Радянського Союзу є цілком допустимим і виправданим.

Визначаючи склад понятійного апарата дисертаційної роботи, ми виходили, насамперед, з необхідності наукового дослідження пріоритетних проблем розвитку пенсійної системи України. Як засвідчує столітній зарубіжний досвід, найефективнішою формою забезпечення матеріального добробуту в старості є пенсійні системи, що базуються на страхових засадах. Пенсійне страхування, яке сьогодні застосовують у всіх розвинених державах, ефективно виконує низку важливих завдань щодо регулювання економічного і суспільного розвитку. З огляду на зазначене, стратегічні вектори розвитку пенсійної системи України на законодавчому рівні визначено як розвиток страхових принципів у функціонування пенсійної системи і становлення повноцінного пенсійного страхування в нашій державі. Це передбачає також загальна тенденція зміцнення ринкових засад у функціонуванні економіки країни, а також позитивні процеси формування громадянського суспільства у нашій державі.

Таким чином, комплексне дослідження теоретичних і практичних аспектів функціонування державного сегмента пенсійної системи України доцільно здійснювати в межах концепції державного пенсійного страхування. Це не тільки відповідатиме інституційному середовищу функціонування і розвитку пенсійної системи України, а й дасть змогу також застосовувати необхідні теоретичні напрацювання провідних учених у сфері соціального страхування. Адже такі відомі економісти, як Ш. Бланкарт [5, с. 415–423], Дж. Стігліц [187, с. 396–418], А. Хілман [210, 380–404] та інші проблематику участі держави у пенсійній системі досліджували в межах пенсійного страхування.

Із урахуванням дослідження сутності поняття державного пенсійного страхування у фінансовій науці, переваг і недоліків відомих дефініцій запропонуємо його власне трактування, яке дасть змогу застосовувати сучасні підходи до дослідження теоретичних основ цього явища, а також ґрунтовно

проаналізувати практику формування і використання ресурсів державного пенсійного страхування в нашій державі. Таким чином, державним пенсійним страхуванням будемо вважати регламентовані державою економічні відносини суб'єктів ринку праці (держави, працівників і роботодавців), що передбачають компенсацію наслідків соціальних ризиків, котрі призводять до повної або часткової втрати заробітку для працюючих – внаслідок втрати працездатності при настанні старості, інвалідності; для непрацездатних членів сім'ї – внаслідок інвалідності, втрати годувальника; для окремих категорій працюючих – по досягненню встановленого стажу роботи у визначених сферах трудової діяльності, внаслідок чого відбувається погіршення матеріального становища і пов'язана з цим зміна соціального статусу осіб і членів їхніх сімей.

Для з'ясування теоретичних засад державного пенсійного страхування важливо визначити основні чинники, що зумовлюють об'єктивну необхідність цього важливого інституту соціальної політики. На нашу думку, всі чинники доцільно розмежувати на дві групи, залежно від їхнього впливу на розвиток потреби в матеріальному забезпеченні осіб у старості, а також залежно від можливості забезпечити таку потребу суб'єктами ринкової економіки (рис. 1.1).

Першу групу чинників, що обумовлюють об'єктивну необхідність, становлять ті, які, власне, зумовлюють попит суспільства на соціальний захист. Участь населення в економічних процесах трансформувалася разом з удосконаленням суспільного виробництва, розвитком продуктивних сил, появою нових форм зайнятості населення та ін. Із розвитком індустріального виробництва докорінно змінилися системи соціальних взаємозв'язків у суспільстві – зайняте населення, змінивши місце проживання, втрачало притаманні тодішньому суспільству можливості захисту в старості (допомога сім'ї, общини). В таких умовах виникла потреба у принципово новій формі соціального захисту, що базувалася б на самовідповідальності й особистій передбачливості [8, с. 13]. Велика кількість індивідуальних ризиків опинитися в злиднях після закінчення трудової кар'єри переростала у значний за розмірами соціальний ризик, який

загрожував не лише стабільному економічному розвитку країн, а й існуванню тодішніх держав.

Рис. 1.1. Основні чинники, що зумовлюють об'єктивну необхідність державного пенсійного страхування.*

Таким чином урбанізований спосіб життя, велика залежність працівника від наявності заробітної плати, а також втрата міцних матеріальних зв'язків між поколіннями у складі сім'ї обґрунтовує потребу в системах соціального захисту непрацездатних осіб.

Необхідною умовою запровадження системи заходів, спрямованих на усунення соціальних ризиків, була гуманізація суспільства і розвиток у ньому почуття солідарності. В таких умовах суспільство прагнуло реалізувати розвинуту відповідальність за долю кожного індивіда, який з об'єктивних причин не може

* Складено на основі [8, с. 12–13; 150, с. 65–67; 187, с. 402–406; 210, с. 397–403].

самостійно заробляти необхідні ресурси і забезпечити необхідне існування. Слід зазначити, що ефективність сучасних систем державного пенсійного страхування значною мірою визначається рівнем гуманності та солідарності суспільства.

Ще однією важливою необхідною умовою розвиненого державного пенсійного страхування є сформоване громадянське суспільство. На думку авторитетного вченого В. Роїка, саме громадянське суспільство руйнує монополію держави у сфері соціального захисту [150, с. 115]. Громадянське суспільство є тією силою, яка спроможна збалансувати інтереси населення, роботодавців і держави в управлінні фінансами державного пенсійного страхування, що є необхідною умовою його сталого розвитку. Нерозвиненість інститутів громадянського суспільства несе загрозу ухвалення нераціональних, соціально несправедливих рішень щодо формування і використання ресурсів державного пенсійного страхування.

В індивідів існує чимало потреб, які можна ефективно забезпечити в умовах ринкової економіки без участі держави. Проте, коли йдеться про пенсійне страхування, то існує група чинників, які обґрунтовують обмеженість суб'єктів ринкової економіки ефективно забезпечити суспільний попит на згаданий вид послуг. Цим самим пояснюється необхідність участі держави у згаданій сфері та необхідність функціонування державного пенсійного страхування (див. рис. 1.1).

Одним із чинників неефективності приватного пенсійного страхування, що перешкоджає охопленню цим видом послуг максимальної кількості споживачів, на думку лауреата Нобелівської премії Дж. Стігліца, є високі трансакційні затрати. Вчений навів аргументи, що засвідчують високі адміністративні затрати у приватному пенсійному страхуванні (які часто пояснюються значними комісійними виплатами агентам). Так, якщо у соціальному забезпеченні адміністративні затрати становлять менше ніж 2% від виплат, то приватні страхові компанії витрачають 1 долар адміністративних витрат, виплачуваних дивідендів (прибутків) та податків на кожних 2 долари пенсійних виплат [187, с. 402]. На нашу думку, в умовах нерозвиненого ринку пенсійного страхування і низького рівня охоплення такими послугами населення, що можна спостерігати в

країнах з транзитивною економікою, рівень трансакційних затрат є значно вищим, ніж у розвинених державах. У зв'язку з цим можна стверджувати про наявність вагомого аргументу на користь розвитку державного пенсійного страхування.

На заваді повноцінного забезпечення суспільства послугами пенсійного страхування ринковими структурами постає проблема несприятливого добору страхувальників. Несприятливий добір має місце тоді, коли люди знають про себе більше, ніж агенти, які їх страхують. Якщо індивіди матимуть більше інформації про очікувану тривалість свого життя, ніж страхові компанії, то люди з меншою ймовірністю одержати страхові виплати будуть намагатися забезпечити страхування. У зв'язку з цим такі особи покидатимуть страховий пул, а залишатимуться там ті люди, котрі мають більшу ймовірність отримати очікувані страхові виплати. Через несприятливий добір попит на приватне страхування обмежуватиметься людьми з відносно високою ймовірністю отримання страхових виплат. Це може призвести до краху ринку приватного страхування [210, с. 397]. Частково цю проблему можна вирішити якщо відмінності в очікуванні тривалості життя різних осіб можна легко визначити. У такому випадку питання несприятливого відбору можна вирішити шляхом диференційованого встановлення страхових премій, що відображали б цю очікувану тривалість. Однак навіть у цьому разі наявні певні труднощі у пенсійному страхуванні, оскільки частина експертів вважає принизливим встановлення більших сум премій для індивідів з поганим здоров'ям [187, с. 404]. Зважаючи на це, асиметрія інформації є складною проблемою у функціонуванні ринку пенсійного страхування, а розв'язати цю проблему можна шляхом запровадження обов'язкового державного пенсійного страхування.

Ще одним суттєвим обмеженням приватного пенсійного страхування є складність індексування пенсійних виплат. При цьому часто буває складно забезпечити дохід на пенсійні внески не менший, аніж рівень інфляції. З метою убезпечити пенсійні вклади від знецінення страхові компанії іноді розміщують акумульовані ресурси на ринку цінних паперів. Однак, як свідчить практичний досвід, динаміка вартості цінних паперів далеко не завжди переважає динаміку

інфляційних процесів, окрім того, така діяльність пов'язана із значним ризиком, особливо в умовах глобальної нестабільності. В таких умовах держава більш спроможна гарантувати страхування від ризику інфляції, оскільки вона здатна виконати свої зобов'язання, підвищивши податки або ж розподіливши власні зобов'язання між поколіннями, зокрема, шляхом збільшення державного боргу [187, с. 403]. Ще більша складність забезпечення необхідного доходу на пенсійні вклади має місце в країнах з транзитивною економікою, адже в них спостерігається значно більша нестабільність ринків цінних паперів, до того ж, у таких державах значно складніше прогнозувати рівень інфляції.

Таким чином, державне пенсійне страхування є об'єктивною потребою сучасного суспільства, задовольнити яку в інший спосіб неможливо. Лише завдяки всеохоплюючому і загальнообов'язковому характеру можна повноцінно реалізувати захист непрацездатного населення. Оскільки право ухвалювати рішення щодо запровадження обов'язкових зборів належить виключно державі, то саме їй відводиться провідна роль в організації пенсійного страхування.

Організація державного пенсійного страхування передбачає застосування важелів суспільних фінансів. Це передбачає, зокрема, націленість державного пенсійного страхування на досягнення мети суспільних фінансів – підвищення соціальної справедливості та зростання ефективності національної економіки. Залежно від особливостей побудови системи державного пенсійного страхування, може застосовуватися солідарно-розподільчий або індивідуально-накопичувальний механізм формування та використання фінансових ресурсів [169, с. 6]. На нашу думку, ці альтернативні форми державного пенсійного страхування підпорядковані двом різним цілям управління суспільними фінансами. Якщо головною метою солідарно-розподільчої системи є підвищення соціальної справедливості, то орієнтиром індивідуально-накопичувальної системи – оптимізація використання ресурсів виробництва та сприяння при цьому зростанню економічної ефективності. Не зважаючи на те, що в економічній системі є чимало випадків, коли підвищення соціальної справедливості позитивно позначається на економічній ефективності, все ж між ними є обернена залежність.

Зважаючи на це, чітко відокремлюють підходи до організації пенсійного страхування між солідарно-розподільчими та індивідуально-накопичувальними.

Реалізація унікальної ролі державного пенсійного страхування у соціальній і економічній системах держави відбувається шляхом реалізації його функцій. В економічній літературі загалом був досягнений консенсус думок щодо реалізації державним пенсійним страхуванням двох груп функцій – функції, пов’язані з відновленням трудових ресурсів, і функції, пов’язані із забезпеченням мінімальних соціальних гарантій суспільства загалом (табл. 1.1).

Незважаючи на деякі відмінності у формулюванні функції державного пенсійного страхування, пов’язаної із забезпеченням відновлення трудових ресурсів, учені все ж однотайні в тому, що пенсійні виплати є джерелом матеріального забезпечення індивідів ресурсами при настанні страхового випадку. Обґрунтовуючи цю функцію, вчені виходять з того, що заробітна плата, яку виплачують працюючим, є лише частиною вартості робочої сили, а інша частина – пенсійні виплати, пов’язані із забезпеченням життєдіяльності працівника у період, коли той не може працювати. Таким чином, у межах державного пенсійного страхування кожен індивід отримує послугу з резервування частини одержуваних доходів на період, коли досягне похилого віку з метою забезпечення достойного рівня впродовж усього життя. Враховуючи те, що в умовах ринкової економіки її суб’єкти не можуть самотійно ефективно вирішити це завдання, відповідну функцію виконує державне пенсійне страхування.

Найбільш повно, на наш погляд, сутність функції державного пенсійного страхування, пов’язаної з відновленням трудових ресурсів, відобразатиме назва – оплати частини вартості робочої сили в непрацездатний період. Саме таке формулювання дає змогу розкрити специфічну властивість державного пенсійного страхування – не просто забезпечення необхідними ресурсами потреб громадян, а надання особам похилого віку частини вартості їхньої праці в працездатному періоді їхнього життя у вигляді страхових виплат.

Таблиця 1.1

Функції державного пенсійного страхування

Вчений	Функція, пов'язана з відтворенням трудових ресурсів	Функція, пов'язана із забезпеченням соціальними гарантіями
Ш. Бланкарт [5, с. 413]	Функція покриття ризику	Запобіжна функція
Н. Борисенко, [8, с. 15–16]	Економічна (відновлення трудових ресурсів відповідно до потреб економіки)	Соціальна (забезпечення мінімального життєвого рівня членам суспільства при настанні старості, інвалідності та ін.)
П. Орлов-Карба, [101, с. 14]	Відтворювальна і стимулююча, що стимулює зростання продуктивності праці, оскільки в працівників зростає впевненість у своїй економічній забезпеченості після закінчення трудової діяльності	Соціальна, що сприяє реалізації принципу справедливості
В. Роїк, [152, с. 234]	Відтворювальна функція (полягає в надання через пенсійну систему необхідних матеріальних засобів у випадку втрати працездатності (старість або інвалідність) або втрати годувальника)	Функція соціального захисту працівника від ризику втрати працездатності, а значить і доходів
А. Соловйов [169, с. 47]	Відшкодування громадянам доходу, який вони мали до втрати спроможності до продуктивної праці	Забезпечення матеріальних потреб непрацездатного населення шляхом забезпечення мінімальних стандартів життя
Л. Стожок, [188, с. 8]	Економічна (фінансування матеріального забезпечення громадян при настанні пенсійних виплат)	Соціальна (комплекс заходів щодо посилення соціальної захищеності непрацездатного населення)

Друга функція державного пенсійного страхування пов'язана із забезпеченням соціального захисту населення (див. табл. 1.1). Реалізація цієї функції можлива завдяки обов'язковому характеру державного пенсійного страхування, а також встановленням мінімальних пенсійних виплат на рівні, що забезпечує необхідну життєдіяльність застрахованих осіб. За своєю природою соціальна функція державного пенсійного страхування покликана сприяти досягненню соціальної справедливості та суспільної гармонії в країні.

Неодмінним наслідком реалізації соціальної функції державного пенсійного страхування є перерозподіл фінансових ресурсів між учасниками пенсійного страхування. Такий перерозподіл у системі державного пенсійного страхування є наслідком застосування уніфікованих страхових внесків в умовах різної ймовірності одержання страхових виплат. На добровільних засадах така система не змогла б функціонувати через причини, що були описані вище (с. 21). Однак заважаючи на те, що законодавством визначена обов'язкова участь у державному пенсійному страхуванні для кожного працюючого, перерозподіл фінансових ресурсів відбувається від тих осіб, які, сплативши рівний обсяг внесків, одержували пенсійні виплати протягом коротшого періоду, зазвичай через меншу тривалість життя.

У фінансовій науці чимало уваги приділено обґрунтуванню механізму перерозподілу ресурсів за допомогою елементів суспільних фінансів. Метою перерозподілу фінансових ресурсів, зокрема, за допомогою інструментів державного пенсійного страхування, є досягнення поступу в забезпеченні соціальної справедливості у країні. Попри різноманітне трактування терміна “справедливість” у фінансовій науці, у контексті політики перерозподілу доходів, його часто вживають як рівність або як рівність можливостей [5, с. 97–98; 210, с. 32–34]. Слід зазначити, що провідні економісти доволі скептично ставляться до спроможності держави здійснювати ефективний перерозподіл фінансових ресурсів в умовах політичного ухвалення рішень [11, с. 63–64]. Однак у соціальному страхуванні, зокрема державному пенсійному страхуванні, ризики неефективного перерозподілу обмежених суспільних ресурсів частково вдається усунути, насамперед завдяки зменшенню політичних факторів на управління фінансовими ресурсами через участь в управлінні представників роботодавців і застрахованих осіб. Тому окремі вчені навіть зазначають, що соціальне страхування є однією з небагатьох реалій, коли посилення рівності позитивно позначається на економічній ефективності [128, с. 46]. Звісно, не можна однозначно погоджуватися з твердженням, що кожна система соціального страхування, сприяючи соціальній справедливості, не погіршує економічної

ефективності, оскільки фінансові ресурси соціального страхування можуть формуватися за рахунок податково-бюджетних джерел, а серед основних суб'єктів управління соціальним страхуванням може домінувати держава. В таких умовах механізм формування та використання ресурсів державного пенсійного страхування не буде позбавлений недоліків політизованого перерозподілу ресурсів, які мають місце у бюджетній сфері. Проте варто все ж погодитися, що потенційно державне пенсійне страхування здатне успішно розв'язувати проблему перерозподілу фінансових ресурсів в інтересах суспільства. З огляду на позитивні характеристики перерозподілу фінансових ресурсів у системі державного пенсійного страхування доцільно з'ясувати концептуальні підходи до перерозподілу фінансових ресурсів в сучасних умовах.

У фінансовій науці висвітлено низку концепцій, що обґрунтовують розподіл фінансових ресурсів у суспільстві (додаток А). Як видно з додатка А, різні підходи відрізняються оцінкою доцільності перерозподілу доходів, його характером та рівнем. У таких умовах державне пенсійне страхування має різне функціональне призначення.

Застосування егалітаристського підходу у фінансовій політиці країни передбачає використання солідарної системи пенсійного страхування з незначною диференціацією виплат для пенсіонерів. Така система страхування має мало перспектив для впровадження в умовах ринкової економіки, оскільки підриває мотиви для продуктивної діяльності працівників.

На відміну від зазначеного підходу до організації державного пенсійного страхування, критерії, базовані на гіпотезі прав, передбачають, зокрема, збереження ринкового розподілу фінансових ресурсів як найбільш справедливого. У межі ринкової концепції розподілу ресурсів вписувався і так званий еквімаржинальний (максимальна рівність) принцип розподілу доходів між підприємцями і працівниками [88, с. 28]. Дотримання зазначеного принципу можливе лише при застосуванні накопичувальної моделі державного пенсійного страхування без залучення ресурсів бюджету. Проте в цьому разі неможливо забезпечити захист від соціального ризику, що зумовлено складністю

взаємозв'язку між конкуренцією на ринку та соціальною справедливістю. У зв'язку з цим практичне застосування економічної концепції неможливе в соціальній державі.

Досягненням сучасної фінансової науки є теоретичне обґрунтування американським ученим Дж. Ролзом справедливого розподілу доходів в інтересах найменш незахищених прошарків суспільства. Запропоновані ним два критерії справедливого розподілу суспільних ресурсів (див. додаток А) у державному пенсійному страхуванні можна забезпечити в разі реалізації заходів щодо підвищення розміру мінімальної пенсії та збільшення частки населення, охопленого пенсійним страхуванням. Сповна виконати це завдання можливо за умови ефективного розподілу виплат між учасниками пенсійного страхування. Адже в цьому разі відбувається посилення стимулів до зайнятості і, як наслідок, економічне зростання, що є необхідною умовою збільшення мінімального розміру пенсії в майбутньому. Це дасть змогу забезпечити оптимальну диференціацію пенсійних виплат, користь від якої отримуватиме все суспільства.

Сприятиме вирішенню цього непростого завдання застосування критеріїв Кальдора – Хікса. Дотримання таких принципів передбачає схвалення рішень щодо перерозподілу фінансових ресурсів у тому разі, якщо за оцінками тих, хто виграв, їхні вигоди переважають втрати тих, чиє благополуччя погіршилося (див. додаток А). У пенсійному страхуванні це забезпечить граничну корисність у пенсійних виплатах, а враховуючи дію закону спадної граничної корисності, це ще й позитивно позначиться на перерозподілі ресурсів від багатих до бідних.

Таким чином, на наш погляд, визначаючи концептуальні засади перерозподілу фінансових ресурсів у державному пенсійному страхуванні доцільно поєднувати критерії Дж. Ролза та критерії Кальдора – Хікса. Це обґрунтовуватиме як заходи щодо захисту найбільш вразливого індивіда, так і підходи до забезпечення ефективності пенсійних виплат та збереження достатніх мотивів для продуктивної діяльності населення.

Дія соціальної функції державного пенсійного страхування спрямована на забезпечення всіх його учасників обсягом ресурсів, який перевищує мінімальні

соціальні стандарти, що призводить до вирівнювання розмірів пенсій для різних осіб. Такий результат є протилежним до наслідків дії функції оплати частини вартості робочої сили в непрацездатний період, а саме: забезпечення пенсійних виплат відповідно до внеску кожного з учасників. Будучи невід'ємними властивостями державного пенсійного страхування, ці функції все ж справляють протилежний вплив на диференціацію пенсійних виплат учасникам страхування, що дає змогу зробити висновок про наявність діалектичної єдності між ними. З огляду на це, високої ефективності державного пенсійного страхування можна досягти за умови збалансування економічних інтересів для його учасників і заходів із забезпечення мінімальних соціальних стандартів для кожного пенсіонера.

Досліджуючи дві функції державного соціального страхування, недоцільно, на нашу думку, залишати поза увагою його вплив на економіку країни, рух фінансових ресурсів. Інститут державного пенсійного страхування тим самим значно впливає на:

- 1) розподіл валового внутрішнього продукту на споживання і нагромадження;
- 2) обсяг і структуру інвестицій в країні;
- 3) обсяг і структуру споживання в країні;
- 4) величину і структуру попиту в країні;
- 5) ефективність національного виробництва через інтенсифікацію застосування чинників виробництва (насамперед праці).

З урахуванням викладеного, доцільно, на нашу думку, крім основних двох функцій державного пенсійного страхування, відокремлювати його третю додаткову функцію – регулювання економіки (рис. 1.2).

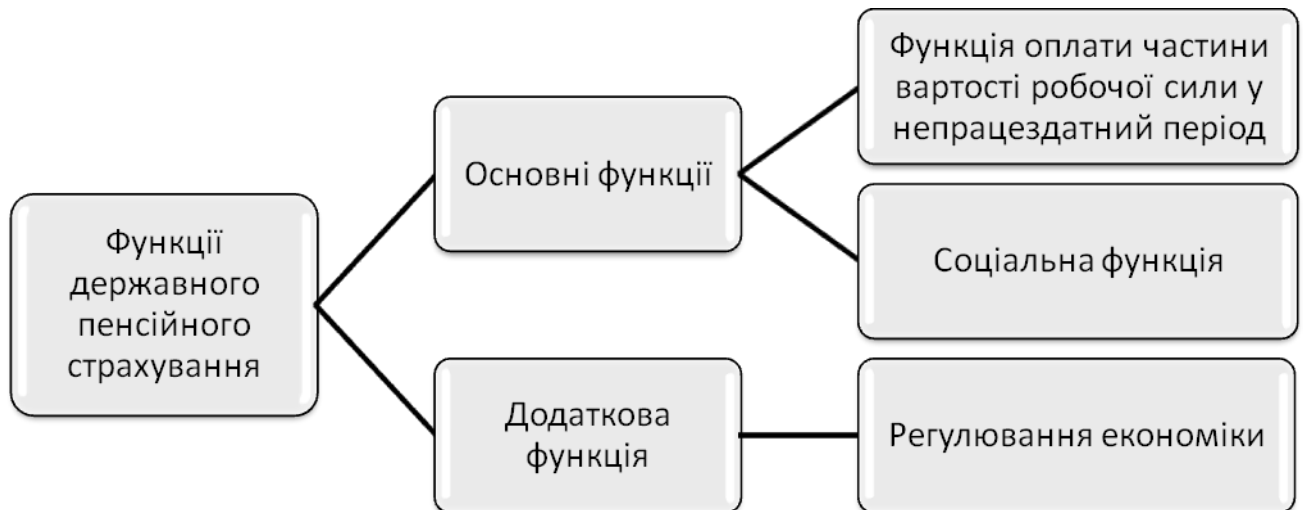

Рис. 1.2. Функції державного пенсійного страхування у країні з ринковою економікою.*

Виокремлення функції економічного регулювання дасть змогу чітко визначати наслідки реформування державного пенсійного страхування для економіки країни. Ухвалення економічно обґрунтованих рішень - необхідна умова підвищення конкурентоспроможності національної економіки і забезпечення стійкості економічної системи на тривалий період. Як засвідчують результати досліджень західних економістів, висновки про економічну ефективність впливають на позицію виборців стосовно реформування пенсійної системи [5, с. 419]. В умовах становлення інформаційного суспільства та посилення демократичних процесів у нашій державі, оприлюднення інформації про економічні наслідки функціонування державного пенсійного страхування має велике значення для належного його функціонування.

* Складено автором самостійно.

1.2. Закономірності функціонування державного пенсійного страхування в умовах реформування пенсійної системи

Функціональне призначення державного пенсійного страхування визначається особливістю побудови пенсійної системи тієї чи іншої країни на певному етапі свого розвитку. Державне пенсійне страхування, будучи важливою складовою пенсійної системи, залежить як від загальних тенденцій її розвитку й еволюції її ролі в економічній та соціальній системах країни, так і від реформування самої структури пенсійної системи. Пенсійна система є важливим елементом фінансової системи будь-якої розвинутої держави, від якої залежить як добробут громадян, так і ефективність функціонування економіки.

В економічній літературі поняття “пенсійна система” трактують у широкому та вузькому значенні. Яскравим прикладом тлумачення цього терміна у широкому значенні є позиція В. Роїка. Так, пенсійну систему в широкому значенні цього слова вчений пропонує розглядати не лише як обов’язкові та додаткові пенсійні програми, а й інші системи, що дають змогу підтримувати певний рівень і стандарти життя у пенсійному віці. До них можуть належати системи охорони здоров’я, соціального обслуговування, програми, що забезпечують доступність житла. При цьому джерелами пенсійного доходу слугують і доходи від власності, а також внутрісімейні трансферти [152, с. 236]. Запропонований підхід має важливе значення для наукових досліджень. Насамперед, він обґрунтовує необхідність дослідження державного пенсійного страхування в комплексі з іншими компонентами системи життєзабезпечення осіб похилого віку. Позитивними рисами такої позиції є також визначення можливих додаткових джерел доходів пенсіонерів, а також окреслення основних потреб, задоволення яких має важливе значення для забезпечення належного рівня життя пенсіонерів. Попри це, на нашу думку, тлумачення поняття пенсійної системи у запропонованому вигляді є все ж нечітким, адже без додаткового обґрунтування до кінця незрозуміло, що саме мав на увазі вчений під поняттями обов’язкових та добровільних пенсійних програм. Крім цього, перелік сфер, від яких залежить

нормальна життєдіяльність пенсіонерів, дуже обширний, що значно ускладнює можливість чіткого окреслення предмета дослідження. Зважаючи на зазначене, на нашу думку, у цьому дослідженні недоцільно застосовувати поняття “пенсійна система” у запропонованому вченим широкому трактуванні.

У наукових дослідженнях і в офіційних документах більш вживаним є вузьке тлумачення терміну “пенсійна система”. Так, М. Ріппа вважає, що пенсійна система за своєю структурою та внутрішнім змістом є досить складним і специфічним комплексом економічних відносин та фінансових механізмів, за допомогою яких здійснюється формування і використання пенсійних фондів та створюються певні умови для пенсійного забезпечення відповідних категорій населення [144, с. 7].

На нашу думку, цілком виправдано розширює сферу відносин у пенсійній системі запропоноване В. Роїком визначення цього терміна у вузькому значенні. Так, пенсійною системою, цей учений вважає сукупність правових, фінансових, організаційних відносин, метою яких є матеріальне забезпечення громадян на випадок досягнення визначеного віку, інвалідності, втрати годувальника [152, с. 235]. Крім того, що наведене вище визначення характеризується такою позитивною рисою як лаконічність, воно ще й чітко визначає цільове спрямування організації відносин у пенсійній системі, що має важливе значення, зокрема, для дослідженні державного пенсійного страхування.

Схоже визначення пенсійної системи міститься у проекті Пенсійного кодексу Російської Федерації, який розробили відомі вчені та провідні фахівці. У цьому документі пенсійна система визначена як сукупність правових, економічних та організаційних інститутів і норм, метою яких є надання матеріального забезпечення у вигляді пенсій громадянам у зв'язку з втратою (скороченням) доходу, який вони одержували від трудової діяльності, у випадках досягнення ними встановленого законом віку, настанням інвалідності, втрати годувальника, а також іншими підставами, визначеними законодавством Російської Федерації [132, с. 36]. Попри деякі обмеження такого підходу, для проведення дослідження важливе значення має визначення складу пенсійної

системи як сукупності інститутів і норм. Таке формулювання є альтернативним стосовно тлумачення пенсійної системи як сукупності відносин, що, таким чином, дає змогу зрозуміти, що відносини в пенсійній системі виникають між певними інститутами і чітко регламентовані встановленими нормами.

Перевагою визначення пенсійної системи, що запропонував А. Соловйов, є окреслення суб'єктів відносин у пенсійній системі. Так, пенсійною системою вчений вважає сукупність правових, організаційно-управлінських та фінансово-економічних відносин між найманими працівниками і приватними підприємцями, іншими категоріями громадян, діяльність котрих спрямована на одержання доходу (або матеріальної вигоди), з одного боку, роботодавців, з другого боку, а також всіх інших категорій громадян, котрі не приймають участь в господарській діяльності, і держави – з третього [169, с. 5].

Враховуючи переваги наведених визначень пенсійної системи, пропонуємо власне визначення цього поняття. Пенсійна система – регламентована нормами сукупність правових, фінансових і організаційних відносин між найманими працівниками, індивідуально зайнятими особами, іншими категоріями громадян, з одного боку, роботодавців, з другого боку, а також незайнятих громадян і держави – з третього боку з метою матеріального забезпечення громадян на випадок досягнення визначеного віку, інвалідності, втрати годувальника. Незважаючи на певну обширність запропонованого визначення, на відміну від інших, воно чітко визначає характер відносин у пенсійній системі, склад її учасників, а також мету функціонування.

Динамічний розвиток соціальних і економічних систем зумовлює відповідні трансформації фінансових інституцій країни. В таких умовах пенсійні системи перебувають також у постійному розвитку. Реагуючи на зміни суспільних запитів і можливості акумулювання необхідних ресурсів, вони піддаються суттєвому реформуванню. З метою з'ясування теоретичних засад функціонування державного пенсійного страхування в умовах реформування пенсійної системи доцільно встановити його характерні риси.

Із часу запровадження державного пенсійного страхування минуло за історичними мірками, дуже мало часу. Вперше цей вид соціального страхування було запроваджено у Німеччині в 1889 р., трохи згодом – у Великобританії (1908 р.), Франції (1910 р.), Швеції (1913 р.), Італії (1919 р.), ще пізніше – в Канаді (1927 р.) і США (1935 р.) [150, с. 76]. Запровадження державного пенсійного страхування припало на початок століття бурхливих економічних і соціальних трансформацій, що, відповідно, відобразилося на його розвитку.

Період становлення державного пенсійного страхування передбачав одночасний розвиток солідарних і накопичувальних пенсійних систем. Так, у скандинавських країнах (Данії, Фінляндії, Норвегії і Швеції), а також у Нідерландах, Швейцарії та більшості англосаксонських державах (за винятком США) було запроваджено універсальні пенсійні системи, котрі гарантували мінімальний дохід у фіксованій величині. При цьому джерелом пенсійних виплат слугували податкові надходження до бюджету цих країн. На відміну від згаданих країн, в інших європейських державах – Німеччині, Австрії, Бельгії, Франції, Італії, Іспанії, а також у США пенсійні системи розвивалися за принципами соціального страхування. В таких умовах пенсії були призначені для заміщення втраченого заробітку, а джерелом їх виплати стали страхові внески працівників і роботодавців [152, с. 239–240]. Значні відмінності в організації державного пенсійного страхування у різних країнах є до цих пір. Таким чином, зазначене вище дає змогу зробити висновок про те, що з самого початку у розвитку пенсійних систем спостерігалися принципові відмінності. Навіть суттєві розбіжності у побудові пенсійних систем не стали на заваді ефективної реалізації завдань пенсійного страхування. Це свідчить про те, що досягати цілей державного пенсійного страхування можна різними шляхами. Вони залежали насамперед від особливостей історичного розвитку різних держав, а також від специфічних поглядів на роль держави у забезпеченні соціального захисту населення.

Суттєве реформування пенсійних систем відбулось вже у 50–70-ті роки ХХ століття. У цей період державне пенсійне страхування було доповнено

універсальною системою соціального забезпечення, а згодом – добровільною системою соціального страхування на основі відрахувань переважно роботодавців [209, с. 59]. Характерною рисою цього періоду розвитку пенсійних систем, яка має важливе значення для дослідження логіки їх реформування, була певна уніфікація пенсійних систем. У розвинутих державах накопичувальні пенсійні системи доповнили солідарними, а останні – навпаки, накопичувальними пенсійними системами. На нашу думку, це стало наслідком неможливості реалізації всіх функцій пенсійного страхування в межах лише однієї із систем. Із викладеного можна зробити висновок про те, що одним із важливих етапів реформування пенсійної системи в умовах ринкової економіки є запровадження багаторівневих систем пенсійного страхування.

Як засвідчила практика, багатокomпонентна структура пенсійних систем краще підходить для вирішення завдань пенсійного страхування, найважливішими з яких є скорочення бідності та вирівнювання доходів, а також для нейтралізації економічних, політичних і демографічних ризиків, з якими стикається пенсійна система [224, с. 10]. Зазначених переваг вдається досягти завдяки тому, що багатокomпонентна структура є гнучкішою і вона чіткіше орієнтується на основні цільові групи населення. Подальше реформування пенсійних систем відбувалося з урахуванням цих чинників у межах багаторівневої структури.

Ще наприкінці 1970-х – 1980-х років у розвинених державах формувалася трирівнева система пенсійного забезпечення, яка передбачала доповнення до першого солідарного рівня, ще й другого і третього – накопичувального рівнів. Зазвичай другий рівень системи пенсійного забезпечення був накопичувальною системою, що фінансувалася за рахунок обов'язкових внесків до пенсійних фондів. Вкладники пізніше мали право на одержання здійснених внесків, а також певний відсоток на здійснені таким чином заощадження. Запровадження обов'язкового накопичувального рівня було пов'язане з тим, що у відповідних наукових дослідженнях було встановлено, що люди в ситуації невизначеності часто недалекоглядні і, якщо можна одержати вигоди в далекому майбутньому,

віддають перевагу поточному споживанню над одержанням доходів у майбутньому. Завдання ж третього добровільного рівня пенсійної системи полягало у задоволенні попиту осіб, які мають схильність до нагромадження ресурсів і бажають отримувати додатковий дохід, вийшовши на пенсію [23, с. 4]. Таким чином, завдяки запровадженню багаторівневих систем суспільство набуло нові механізми захисту від втрати матеріального добробуту у зв'язку з досягненням пенсійного віку.

Варто зазначити, що водночас із інтенсивним розвитком пенсійних систем у розвинутих державах відбувалося радикальне їхнє реформування у латиноамериканських країнах. Класичним прикладом пенсійних реформ латиноамериканських країн є реформа пенсійної системи Чилі, що розпочалася у 1980 р. і передбачала особисту відповідальність громадян за формування свого соціального забезпечення [10, с. 12]. Пенсійна реформа в цій країні повністю змінила солідарну систему пенсійного забезпечення, шляхом запровадження накопичувальної системи пенсійного страхування. Всі працівники зобов'язані сплачувати внески до приватних пенсійних фондів, а для незастрахованих осіб передбачена гарантована мінімальна пенсія, яку виплачують за рахунок коштів бюджету [200, с. 190]. Успіх реформування пенсійних систем у латиноамериканських країнах став поштовхом до розвитку недержавного пенсійного страхування в інших державах.

На фоні успішного розвитку недержавного пенсійного страхування в багатьох країнах світу ще помітнішими стали недоліки державних пенсійних систем. Наприкінці ХХ століття фахівці Світового банку зробили висновок щодо провалу державних пенсійних систем країн-членів Європейського Союзу як із соціальної, так із економічної точок зору. Як найбільші недоліки було зазначено знецінення пенсій, несправедливість у пенсійному забезпеченні бідних, високі адміністративні видатки державних пенсійних систем, надмірне стимулювання завчасного виходу на пенсію, зростаючі видатки держави, пов'язані зі старінням населення [209, с. 63].

Таким чином, реформування пенсійних систем передбачало трансформацію в ній ролі державного пенсійного страхування. Переважна більшість країн відмовилася від винятково державного пенсійного страхування, а намагалися стимулювати розвиток недержавного пенсійного забезпечення. Проте в розвинутих державах державне пенсійне страхування залишилося найважливішим елементом багатокomпонентних пенсійних систем. За твердженням авторитетних учених, державне пенсійне страхування в найближчих 50 років відіграватиме роль провідного пенсійного інституту, оскільки поєднує в собі сильні фактори: особисту відповідальність працівників і роботодавців, а також солідарну взаємодопомогу, яка, однак, має свої чітко окреслені межі перерозподілу ресурсів між застрахованими – не більше 25–30% від здійснених внесків [149, с. 94–95]. Це свідчить, на нашу думку, зокрема, про безальтернативність розвитку державного пенсійного страхування в нашій державі як основного елементу пенсійної системи.

Доцільно зазначити, що інтенсивність реформування пенсійних систем доволі висока і є наслідком стрімкої трансформації економічних та суспільних відносин. Новою віхою у розвитку наукових концепцій побудови пенсійної системи є розробки провідних фахівців Світового банку на чолі з професором Р. Хольцманом. Так, в оприлюдненому звіті “Забезпечена старість в ХХІ столітті” обґрунтовано доцільність застосування п’ятиелементної системи пенсійного забезпечення. Вченими визначено призначення кожного з п’яти елементів: 1) “нульова складова”, що формується без будь-яких внесків громадян і забезпечує мінімальний рівень соціального забезпечення; 2) “перша складова”, формується за рахунок внесків і пов’язана з тим чи іншим рівнем заробітної плати; ця складова покликана певною мірою компенсувати працівникові частину його зарплати; 3) обов’язкова “друга складова”, яка передбачає, по суті, рахунок заощаджень самого працівника, але яку застосовують в різних варіантах; 4) добровільна “третьа складова”, що може передбачати різні схеми, при цьому всі можливі схеми характерні більшим ступенем гнучкості й здійснюються дискреційно; 5) неформальні внутрісистемні або міжпоколінні джерела

фінансової або нефінансової допомоги престарілим особам, включаючи забезпечення житлом і доступність послуг охорони здоров'я [224, с. 8].

Підсумовуючи дослідження реформування пенсійних систем, зазначимо, що радикальні пенсійні реформи не минули майже жодної країни. Здійснення радикальних пенсійних реформ суттєво не вплинуло на зменшення відмінностей між пенсійними системами різних країн, які спостерігалися з самого початку їхньої еволюції. Це свідчить про доцільність формування власної моделі пенсійної системи, яка б не лише враховувала кращий зарубіжний досвід функціонування пенсійних систем і державного пенсійного страхування, а й відображала національні особливості. Дослідження теоретичних засад функціонування державного пенсійного страхування в умовах реформування пенсійної системи покликане розвинути відповідні концептуальні положення, які б оптимально враховували інтереси суспільного розвитку та особливості розвитку вітчизняної економіки.

Реформування пенсійної системи України припадає на період динамічних трансформацій усіх сфер життєдіяльності людини і радикальної перебудови економічної системи. В таких умовах важливо забезпечити адекватне реформування пенсійної системи та відповідне йому вдосконалення державного пенсійного страхування. Вирішуючи це складне завдання на теоретичному рівні, доцільно з'ясувати основні чинники реформування пенсійної системи, які необхідно належним чином враховувати при розробленні концептуальних положень державного пенсійного страхування.

Провідні вчені й фахівці-практики приділяють значну увагу дослідженню чинників реформування пенсійних систем як важливої передумови оцінювання соціальної та економічної обґрунтованості тих чи інших пенсійних систем. Так, на основі ретроспективного аналізу реформування пенсійних систем П. Орлов-Карба відзначив такі найважливіші чинники: демографічні (процес старіння населення); трудові (низький рівень зайнятості); характеристики діючих пенсійних систем (високі видатки, слабка кореляція між пенсійними внесками та одержуваними пенсіями, значні відмінності між законодавчо встановленим пенсійним віком і

віком дострокового виходу на пенсію); зростання прихованого пенсійного боргу [101, с. 54]. Дещо схожі чинники вдосконалення пенсійних систем наводить О. Соломка – демографічні тенденції, які ведуть до змін співвідношення чисельності осіб працездатного віку та пенсіонерів, до старіння населення; ускладнення економічних систем, що потребує постійних й адекватних змін у пенсійних системах; поширення кола невизначеності та соціальних ризиків, які потребують упереджених дій з боку органів пенсійного забезпечення, зростання нерівності в суспільстві та нестачу фінансових коштів задля безперебійної роботи системи та ін. [170, с. 7].

Досліджуючи чинники реформування пенсійних систем на пострадянському просторі, В. Роїк навів найголовніші з них: низький розмір пенсії (не забезпечує нормальні процеси відтворення населення), відсутність залежності розміру пенсії від нагромаджених пенсійних прав, погіршення демографічної ситуації, незбалансованість доходів і видатків бюджетів пенсійних фондів [152, с. 329]. Як видно з переліку чинників, запропонованим цим вченим, у колишніх соціалістичних країнах пенсійна реформа передбачала реалізацію специфічних завдань, що потребувало, зокрема, більш активної участі держави у пенсійному страхуванні.

Із урахуванням загальних тенденцій розвитку пенсійних систем, а також специфічних особливостей удосконалення пенсійного страхування в постсоціалістичних країнах Н. Борисенко визначає перелік чинників, які потрібно враховувати при розробленні ідеології пенсійної реформи: демографічна ситуація і стан ринку праці; наявна модель суспільного устрою і досягнута міра його соціальності; соціальну політику в державі; рівень розвитку культури соціального страхування, котрий органічно поєднує в собі механізм самовідповідальності та солідарності учасників [8, с. 39]. Підтверджує вірність наведених чинників, які мають враховуватися при проведенні пенсійної політики, позиція фахівців Світового банку. Так, у дослідженнях цієї організації зазначено, що потребу в пенсійному реформуванні слід обґрунтовувати не лише бюджетними обмеженнями і демографічними проблемами, а й з урахуванням соціально-

економічних змін, а також ризиків та можливостей, пов'язаних з глобалізацією [224, с. 10].

На основі дослідження позицій провідних науковців щодо чинників пенсійної реформи зазначимо, що їх усіх доцільно розмежувати на дві групи – екзогенні та ендогенні. До найважливіших екзогенних чинників реформування пенсійної системи доцільно, на нашу думку, зарахувати: демографічні тенденції в країні, трансформацію соціальних цінностей, динаміку доступності соціальних послуг для пенсіонерів і розвиток ринку праці. Серед ендогенних чинників реформування пенсійної системи виокремлено такі: проблеми формування ресурсів пенсійних фондів, динаміка кількості платників зборів і одержувачів пенсій та ухвалення управлінських рішень щодо пенсійного страхування (рис. 1.3).

Вплив демографічних чинників на пенсійну систему проявляється переважно у зміні чисельності платників внесків та одержувачів пенсій. Варто зазначити, що зміни у віковій структурі населення країни впливають як на функціонування пенсійної системи загалом, так і на фінансову систему солідарного пенсійного страхування. За результатами дослідження російських учених, є критичний рівень співвідношення платників зборів до пенсійного фонду та одержувачів коштів. Так, у дослідженні Т. Малєвої, нормальне функціонування солідарної системи забезпечується за умови пропорції 10 платників – 1 одержувач пенсій [80, с. 17]. Інші російські вчені менш категоричні щодо оцінки порогового значення коефіцієнта підтримки пенсіонерів. Зокрема, С. Васін стверджує, що він має становити не менше трьох [13, с. 77]; такої ж думки дотримуються Є. Мачульська та Ж. Горбачова [85, с. 19].

Державне пенсійне страхування було запроваджене переважно в період, коли спостерігався високий рівень народжуваності, а тривалість життя була значно нижчою, ніж сьогодні. У таких умовах забезпечення поточних пенсійних виплат за рахунок поточних надходжень не становило значної проблеми. Проте колектив науковців на чолі з Р. Хольцманом вважає, що більшість державних пенсійних програм не були розраховані на фінансову стійкість навіть за

відсутності демографічних змін, а, отже, не спроможні забезпечити рівень поточних і майбутніх пенсій за умови встановленої норми внесків без відрахувань з бюджету або зменшення обсягів виплат у майбутньому [224, с. 30]. У зв'язку з цим зміна демографічної ситуації, зокрема активізація процесів старіння населення, яка охопила всі розвинуті країни, пострадянські країни, а також багато країн, що розвиваються, вкрай негативно вплинула на пенсійні системи.

Рис. 1.3. Чинники, що впливають на реформування пенсійної системи і трансформацію функціонального призначення державного пенсійного страхування.*

Упродовж останніх десятиліть в Україні відбуваються вкрай негативні демографічні зміни. Американські вчені Л. Котлікофф і С. Бернс зарахували Україну разом з іншими колишніми республіками СРСР до групи країн, яку назвали "постмодерністським мальтузіанським пеклом". Масштаби зменшення населення вчені порівняли з наслідками сумно відомої епідемії чуми, котра охопила Європу в XIV столітті [74, с. 44]. Слід зазначити, що негативна ситуація в нашій державі має тенденцію до погіршення. Так, на початок 2010 р. в Україні на

* Складено автором самостійно.

10 осіб працездатного віку припадало 4 особи пенсійного віку, а до 2050 р. їх кількість наблизиться до 8 осіб [164, с. 7]. Зважаючи на те, що чисельність працюючих, які офіційно сплачують страхові внески, значно менша, ніж кількість осіб працездатного віку, коефіцієнт підтримки пенсіонерів уже сьогодні нижчий за критично визначений вченими рівень. У зв'язку з цим об'єктивно складаються передумови для реформування пенсійної системи та зміни у ній ролі державного пенсійного страхування.

Спроможність державного пенсійного страхування виконувати властиві йому функції в умовах демографічних змін залежатиме від забезпечення його фінансової стійкості. Погіршення демографічної ситуації у нашій країні потенційно загрожує збільшенням внесків роботодавців і застрахованих осіб або ж зменшенням пенсійних видатків. Зважаючи на наявність суттєвих передумов, які обмежують збільшення розміру внесків на державне пенсійне страхування, у процесі реформування пенсійної системи в Україні, крім солідарної системи державного пенсійного страхування, неодмінно розвиватимуться інші складові пенсійної системи. Таким чином, важливою умовою забезпечення нормального рівня життя пенсіонерів є гармонійне поєднання характеристик різних рівнів пенсійної системи з метою ефективної реалізації функцій пенсійного страхування у процесі її реформування.

Запровадження накопичувальних систем пенсійного страхування передбачає необхідність сплати внесків з можливістю одержання пенсійних виплат через певний період. Тобто протягом значного проміжку часу певна частина пенсійної системи тільки накопичуватиме ресурси. В умовах неможливості запровадження додаткових внесків на накопичувальне пенсійне страхування та складності залучення бюджетних ресурсів на зазначені потреби, можна говорити лише про перерозподіл страхових внесків із солідарних пенсійних програм на накопичувальні. У зв'язку з цим ще однією важливою закономірністю функціонування солідарної системи державного пенсійного страхування в умовах розвитку інших елементів пенсійної системи, особливо

накопичувальних систем, є реальна перспектива зменшення ресурсів на тривалий період, пов'язана з їхнім залученням до накопичувальних пенсійних систем.

На пенсійну систему впливає визначальним чином також ринок праці (див. рис. 1.3). Безпосередній його вплив проявляється у тому, що величина страхових внесків на пенсійне страхування визначається розміром заробітної плати застрахованих осіб. Окрім цього, від ефективності застосування робочої сили в економіці країни залежать темпи її розвитку та конкурентоспроможність на світових ринках. До того ж, ефективне пенсійне страхування спроможне вплинути також на ринок праці, адже воно є стимулом для працівників до продуктивнішої діяльності, чинником розширення частини офіційної оплати праці, регулятором ринку праці. Ще одна функціональна залежність ринку праці та пенсійного страхування полягає в тому, що встановлена межа пенсійного віку впливає на пропозицію праці, а отже й на рівень безробіття в країні. Зважаючи на зазначене, тенденції на ринку праці неможливо не враховувати під час здійснення пенсійної реформи та визначення концептуальних засад державного пенсійного страхування.

Загальносвітовими тенденціями, що впливають на пенсійне страхування практично у всіх країнах світу є високе безробіття, поширення неформальної та неповної зайнятості, роботи вдома і самозайнятості [8, с. 38]. Крім цього, значний вплив на ринок праці сьогодні справляють процеси глобалізації економіки, які призводять, зокрема, до погіршення умов праці та зменшення доходів населення в усіх країнах, а також до того, що держави виявляються безсилими перед негативними транснаціональними процесами на ринку праці [82, с. 76]. Зазначені тенденції на міжнародному ринку праці призведуть до обмеження ресурсів пенсійного страхування, особливо в солідарному державному пенсійному страхуванні. З огляду на це, реформування пенсійних систем передбачає низку стимулів, які б заохочували громадськість до пенсійного страхування. Це слугує ще одним аргументом на користь розвитку накопичувального пенсійного страхування, яке за певних обставин доцільно розвивати в межах державного пенсійного страхування.

Зазначені процеси позначаються на вітчизняному ринку праці, оскільки українська економіка інтегрована у світову торгівлю та міжнародний поділ праці. Проте значно гірше вплив на ринок праці в нашій державі впливають тенденції, спричинені проблемами радикальної трансформації економічних і соціальних відносин. Характерними для вітчизняного ринку праці, як і для пострадянського простору загалом, були зародження та розвиток нестандартних форм зайнятості, серед яких неформальна, неповна, надурочна, тимчасова, випадкова, вторинна й ін. [25, с. 9]. Чи не найбільш негативний вплив на державне пенсійне страхування справляє зайнятість у неформальному секторі. Лише за офіційними даними Державного комітету статистики на початку 2009 р. у цьому секторі було зайнято більше 4,5 мільйона осіб, або 22,1% від усіх зайнятих [138]. Відповідно до висновків учених, зайнятість у неформальному секторі економіки значно більша – 10–11 млн. працюючих [11]. З огляду на несприятливу демографічну ситуацію, неповне охоплення пенсійним страхуванням підриває фінансове становище Пенсійного фонду. Так, сьогодні на 10 платників внесків припадає 9 пенсіонерів [176, с. 293].

Ще однією важливою особливістю ринку праці України є значно занижена вартість робочої сили. На думку провідних українських учених, цьому значною мірою сприяла приватизація, яка в нашій державі породила неефективного власника, спричинила надмірну концентрацію ресурсів у руках невеликої групи, породила олігархічні клани й масове зубожіння, соціальне напруження і політичне протистояння [97, с. 12]. В таких умовах праця часто не лише не гарантує розширене відтворення робочої сили, а й нерідко не може захистити працюючого від бідності, що значно звужує можливості сплати внесків на пенсійне страхування.

Оскільки в Україні високий рівень зайнятості у неформальному секторі, а також заробітна плата дуже часто занижена, державне пенсійне страхування самостійно неспроможне виконати всі завдання пенсійної системи. З огляду на властивості різних елементів пенсійного забезпечення, в умовах реформування пенсійної системи доцільно передбачати низку заходів стосовно розвитку таких

елементів, які спроможні справити позитивний вплив на окремі цільові групи працюючих. Як видно з додатка Б, велике значення для забезпечення добробуту зайнятих у неформальному секторі мають система надання соціальних пенсій, недержавне пенсійне забезпечення, а також доступність до неформальної підтримки (сім'я), соціальних послуг й інших індивідуальних фінансових і нефінансових активів. Державне пенсійне страхування спроможне ефективно забезпечувати матеріальними ресурсами лише зайнятих у формальному секторі економіки (див. додаток Б). У зв'язку з цим ефективність державного пенсійного страхування залежить переважно від реформування системи оплати праці, що передбачає, зокрема, суттєве підвищення легальної заробітної плати.

Зважаючи на те, що рівень тінізації української економіки у кілька разів вищий, аніж у більшості європейських країн і досягнув критичного рівня, цілком закономірно у пенсійній реформі передбачати його зниження. Враховуючи це, можна стверджувати про наявність потенціалу розширення ресурсної бази пенсійної системи, який може бути реалізований у процесі легалізації доходів населення. На нашу думку, доцільно передбачити у пенсійній реформі використання зростаючих у такий спосіб ресурсів на запровадження накопичувального пенсійного страхування. Логічною передумовою для цього є обмежений період залучення у такий спосіб ресурсів – з одного боку, а з іншого – необхідність певного періоду накопичення ресурсів перед здійсненням пенсійних виплат у накопичувальній системі.

Пенсійні виплати мають забезпечити громадянам задоволення необхідних життєвих потреб. Значну частину суспільних потреб у сучасних державах задовольняють через доступ до соціальних послуг. Недаремно доступність до цих послуг в сучасних дослідженнях трактується як складова системи пенсійного забезпечення [224, с. 78]. Крім того, що забезпеченість пенсіонерів необхідними соціальними послугами сприяє економії їхніх фінансових ресурсів, вона ще й забезпечує спрямування обмежених ресурсів на соціально значущі цілі. Частково це пом'якшує проблему справедливості перерозподілу ресурсів, адже з позиції соціальної справедливості легше обґрунтувати рівність доступу до послуг, ніж

рівність розподілу фінансових ресурсів. До того ж, забезпечення соціальними послугами населення в окремих випадках може мати вищу ефективність, ніж надання відповідних ресурсів громадянам для самостійного придбання аналогічних послуг. Таким чином, доступність соціальних послуг є одним із чинників, які доцільно враховувати у пенсійній реформі.

Державне пенсійне страхування, будучи елементом соціального захисту суспільства, залежить від трансформації його ціннісних орієнтирів, зміни поглядів на забезпечення як індивідуального, так і суспільного добробуту в старості (див. рис. 1.3). На зламі тисячоліть праця, як основа життя, втратила для багатьох свою конструктивну силу [30, с. 19]. При цьому традиційні для цивілізованих держав моральні цінності – солідарність, справедливість, взаємодопомога, на яких базувалася соціальна згуртованість, піддають критиці та перегляду [150, с. 127]. В таких умовах зростає персональна відповідальність щодо забезпечення особистого добробуту при досягненні пенсійного віку.

Окрім загальносвітових тенденцій, в Україні відбуваються дуже складні та неоднозначні зміни в усіх сферах життєдіяльності людини, що, безперечно, визначає особливості реформування пенсійної системи. Надзвичайно негативний вплив на становище у суспільстві справляють невдачі реформ, які проводилися у нашій державі. На думку академіка Ю. Пахомова, невдачі реформ виявляють соціальні загрози, що загострюються, кожна із яких спроможна зіштовхнути країну в цивілізаційне гетто, серед таких станів, на його думку, дедалі частіше вимальовується соціально-психологічна апатія [83, с. 29]. Все це зумовлює необхідність чіткого наукового обґрунтування реформи пенсійної системи та державного пенсійного страхування, яке мінімізує негативні наслідки для суспільства та зводить до мінімуму ризику невдалого реформування.

Можливість ефективного функціонування державного пенсійного страхування залежить від розвитку в нашій країні громадянського суспільства. Держава, декларуючи виконання громіздкого переліку функцій, насправді неспроможна забезпечити їх ефективну реалізацію. Як засвідчує історичний досвід, суспільні системи з гіпертрофованою роллю держави і нерозвиненими

структурами громадянського суспільства є безперспективними [150, с. 115]. З огляду на це, цілком логічно заходи з оптимізації ролі держави у пенсійному страхуванні доповнювати діями з активізації реальної ролі інститутів громадянського суспільства в управлінні державним пенсійним страхуванням.

Екстраполяція суспільних пріоритетів у пенсійному реформуванні відбувається зазвичай за допомогою політичних інститутів, які формують офіційні правила взаємин основних суб'єктів у цій сфері. За демократичних відносин у суспільстві на ухвалення рішень щодо пенсійного забезпечення впливають дві групи з протилежними інтересами – молоде працездатне населення та група громадян передпенсійного віку і пенсіонери. Ш. Бланкарт доводить, що старше покоління в будь-якому випадку віддаватиме перевагу методі перерозподілу, а не методу резервування. Поведінка молодого покоління залежатиме від низки чинників: чим більше зростатимуть кількість населення і заробітна плата (за визначеної процентної ставки), тим активніше молодь виступатиме за метод перерозподілу, і навпаки. В таких умовах конфлікт між групами населення може виникнути тоді, коли кількість населення зменшується і молоде покоління виступає за метод резервування капіталу, а старше – за метод перерозподілу. Проте навіть у цьому разі старше покоління, об'єднавшись, більшістю голосів переважить опір молодого покоління [5, с. 421]. Загалом низький рівень життя в Україні й значні проблеми суспільного розвитку, без сумніву, позначаються на політичному виборі громадян. Неможливість задоволення необхідних життєвих потреб значної кількості домогосподарств робить, на нашу думку, політично непривабливим ухвалення рішень, що матимуть певні негативні наслідки в короткотерміновій перспективі, хоча й передбачатимуть значний вигравш у подальшому періоді.

Серед внутрішніх чинників реформування пенсійної системи, що справляють визначальний вплив на функціонування державного пенсійного страхування, доцільно, на нашу думку, визначити проблеми формування фінансових ресурсів пенсійної системи, дисбаланс кількості платників внесків і одержувачів пенсій та ухвалення управлінських рішень щодо пенсійного

страхування (див. рис. 1.3). У дослідженнях зарубіжних учених обґрунтовано чітку залежність між наявністю проблем з фінансуванням державних пенсійних програм, які призводили, зокрема, до зовнішньої заборгованості, та проведенням пенсійних реформ [23, с. 10]. Безумовно, внутрішні чинники реформування пенсійної системи є наслідком дії зовнішніх чинників. Так, проблема диспропорції кількості платників пенсійних внесків та кількості одержувачів пенсій спричинена переважно демографічними тенденціями і динамікою ринку праці.

Як видно з результатів дослідження теоретичних основ функціонування державного пенсійного страхування в умовах реформування пенсійної системи, виконання ним своїх функцій має певні закономірності. Крім того, що державне пенсійне страхування покликане стабільно виконувати притаманні йому функції, воно має ще й адекватно реагувати на дію екзогенних і ендогенних чинників реформування пенсійної системи. Із урахуванням цього запропонуємо дві групи критеріїв оцінювання ефективності державного пенсійного страхування в умовах реформування пенсійної системи – статичні критерії та динамічні критерії.

Статичні критерії покликані визначати якість виконання державним пенсійним страхуванням притаманних йому функцій – функції оплати частини вартості робочої сили у непрацездатний період і соціальної функції. Об'єктивним критерієм оцінювання успішності реалізації першої функції є, на нашу думку, насамперед, коефіцієнт заміщення, що визначають як співвідношення пенсійних виплат до розміру заробітної плати. Критеріями визначення впливу механізму формування та використання ресурсів пенсійного страхування на досягнення соціальної справедливості є, на наш погляд : показники бідності серед пенсіонерів, співвідношення розміру пенсійних виплат 10% осіб з найбільшими виплатами до аналогічного показника 10% осіб з найменшими виплатами та ін. Висновки про успішність реалізації функції економічного регулювання доцільно робити на основі аналізу таких основних індикаторів, як співвідношення ресурсів пенсійного фонду до ВВП, розмір ставки внесків, співвідношення накопиченого капіталу пенсійними фондами до ВВП та ін.

Стосовно динамічних критеріїв, то вони мають оцінювати виконання специфічних завдань державного пенсійного страхування, що виникають під впливом чинників реформування пенсійної системи. Так, про врахування демографічних тенденцій свідчатимуть такі показники, як співвідношення осіб пенсійного віку й осіб працездатного віку, пропорції розподілу величини зростання очікуваної тривалості життя між періодом роботи і часом відпочинку на пенсії.

Висновок про спроможність належного виконання завдань державного пенсійного страхування в умовах трансформації ринку праці доцільно робити на основі аналізу повноти врахування всіх об'єктивних чинників реформування пенсійної системи, зумовлених розвитком цього ринку. Найважливішими показниками, що засвідчують адекватність урахування системою державного страхування тенденцій на ринку праці є, на наш погляд, динаміка: співвідношення кількості застрахованих осіб і пенсіонерів у країні загалом, а також у розрізі окремих галузей та секторів економіки; частки застрахованих осіб серед зайнятого населення; співвідношення динаміки безробіття й осіб, які виходять на пенсію; частки пенсіонерів, які продовжують працювати; частки осіб, котрі достроково виходять на пенсію.

Джерелом інформації для з'ясування повноти врахування трансформації соціальних цінностей у реформуванні пенсійної системи та державного пенсійного страхування як її складової слугують переважно результати соціологічних досліджень. Таким чином можна встановити, чи враховані зміни соціальних пріоритетів та суспільних очікувань під час удосконалення державного пенсійного забезпечення. Важливе значення для ідентифікації правильності визначення вектора реформування державного пенсійного забезпечення має інформація про зрілість громадянського суспільства, на підставі якої можна робити висновок про оптимальні межі його участі в управлінні державним пенсійним страхуванням.

Основним індикатором дії ендогенних чинників реформування пенсійної системи є показники фінансової стійкості. Фінансову стійкість державного

пенсійного страхування визначають через його спроможність зберігати свої властивості в умовах змінного середовища і внутрішніх трансформацій. Н. Борисенко, присвятивши публікацію дослідженню проблеми фінансової стійкості, зробила висновок про доцільність застосування загальних і спеціальних критеріїв її визначення. Загальними критеріями визначення фінансової стійкості є, на думку вченої, платоспроможність і наявність фінансових ресурсів для розвитку. Специфічною ознакою фінансової стійкості пенсійного фонду є відповідність кількості та якості (структури) фінансових ресурсів величині і структурі довготермінового соціального ризику [7, с. 21]. Порушення фінансової стійкості пенсійної системи відбувається загалом внаслідок змін в її окремих елементах. Таким чином, якщо негативні зміни у фінансовій стійкості державного пенсійного страхування не компенсуються відповідною позитивною динамікою фінансової стійкості інших елементів пенсійної системи, це призведе до погіршення фінансової стійкості пенсійної системи загалом.

Підсумовуючи дослідження закономірностей функціонування державного пенсійного страхування в умовах реформування пенсійної системи країни, зазначимо, що вони залежать від зовнішніх впливів на пенсійну систему, так і зміни внутрішньої будови пенсійної системи. Можливість повноцінного виконання функцій державного пенсійного страхування залежить від адекватного врахування дії різноманітних чинників, що впливають на пенсійну систему країни. Забезпечити реалізацію цього завдання можна формуванням необхідного інституційного середовища функціонування державного пенсійного страхування. Саме від ефективного регулювання економічних відносин у державному пенсійному страхуванні між основними його суб'єктами – суспільством, роботодавцями і державою залежить досягнення визначених цілей щодо забезпечення належного рівня життя пенсіонерів та стимулювання розвитку національної економіки.

1.3. Інституційні основи державного пенсійного страхування в Україні

Фінансова система країни функціонує під впливом багатьох чинників. Дослідники давно звернули увагу на те, що поведінка економічних суб'єктів часто не відповідає прагматичним принципам раціональної діяльності. Складність економічного аналізу фінансової діяльності суб'єктів господарських відносин полягає, зокрема, в тому, що одержання власної вигоди є лише одним із багатьох чинників (не завжди домінуючим), котрі визначають поведінку як окремих осіб та домогосподарств, так і підприємств, держави й інших учасників економічної системи держави. Враховуючи зазначене, з метою з'ясування закономірностей функціонування фінансової системи, вчені звернули увагу на наявність різноманітних формальних і неформальних норм, що визначають ту чи іншу діяльність економічних суб'єктів. Таким чином, вивчення правил поведінки економічних суб'єктів, зокрема традицій, звичаїв, офіційних норм, не лише стало предметом публіцистичних публікацій, а й слугувало темою глибоких фундаментальних досліджень економічної та фінансової науки. Підтвердженням цього є те, що американського ученого Дагласа Норта, який зробив значний вклад у розвиток інституціоналізму у 1993 р. було нагороджено Нобелівською премією з економіки. В останні роки інституціоналізм став одним з провідних напрямків економічної теорії.

Пенсійна система кожної країни з ринковою економікою передбачає тісну взаємодію різноманітних економічних агентів, основними з яких є працівники, роботодавці й держава. З'ясовуючи закономірності побудови фінансових основ їхньої взаємодії, не можна не враховувати інституційні передумови для такої діяльності. Значення врахування цього важливого чинника зростає в період реформування пенсійної системи. Адже у цей час не лише змінюється внутрішня структура системи пенсійного забезпечення, а й трансформуються економічні інституції, які впливають на фінансову діяльність суб'єктів пенсійної системи. В цих умовах державне пенсійне страхування розвивається залежно від дії тих чи інших інституцій, сформованих у країні.

В економічній літературі трапляються різні пояснення поняття “інституції”. Так, один із родоначальників інституціоналізму Т. Веблен визначав економічні інституції як комплекс звичних способів мислення і загальноприйнятної поведінки [6, с. 635]. Дещо чіткіше визначення надав Г. Шмоллер, а саме: певний порядок суспільного життя, спрямований на досягнення певної мети, що забезпечує міцну основу для цілеспрямованої діяльності [9, с. 60]. Схоже визначення терміна інституцій знаходимо у класичних працях Д. Норта, де це поняття визначено як правила гри в суспільстві або, точніше, придумані людьми обмеження, що спрямовують людську взаємодію у певне річище [99, с. 11]. Аналізуючи наявні визначення, слід зауважити, що в них інституції трактуються як цілком природна властивість функціонування суспільства, а саме, впорядкована діяльність певної спільноти; при цьому важливо вказати на те, що дія інституцій має цілеспрямований характер, відповідно, може бути орієнтована на досягнення певної мети.

У сучасних дослідженнях сутності поняття інституції часто трапляються складні трактування цієї економічної категорії. Так, російські вчені Ю. Ольсевич і В. Мазарчук, розглядають інституції як поєднання стійких норм і правил, що визначають поведінку людей та певних формальних організацій (фірм, установ, держави, партій профспілок та ін.) [100, с. 51]. На нашу думку, запропоноване науковцями визначення не суперечить вживаним у наукових дослідженнях тлумаченням поняття “інституції”, оскільки організація певних суб’єктів у певні об’єднання неодмінно передбачає певні стійкі правила взаємодії.

Певним чином розвиває тлумачення російських науковців позиція англійського економіста Г. Бортіс. Зокрема, вчений обґрунтував доцільність виокремлення двох типів інституцій. Інституції першого типу вступають у дію, коли один, декілька або всі індивідууми спільноти з метою досягнення поставленої цілі постійно ведуть себе або вимушені вести себе однаково (чи дуже схоже). Така поведінка регулюється індивідуалістичними інституціями, які зумовлені звичаями і традиціями, що історично склались, або правовими нормами. Другий тип інституцій – соціальні або суспільні інституції – виникає

тоді, коли декілька членів спільноти або спільнота загалом мають певні спільні цілі, яких окремо члени спільноти досягти не можуть. В основі соціальних інституцій - різноманітні форми і правила кооперації людей у спільну діяльність [9, с. 61–62]. Таким чином, запропонований підхід підкреслює важливість розмежування норм та правил, що визначають однакову діяльність різної кількості індивідів і тих норм та правил, що передбачають різнопланову скоординовану діяльність різних суб'єктів.

Узагальнюючи дослідження сутності поняття “інституції” зробимо висновок про те, що це воно охоплює формальні та неформальні норми, які регламентують відносини між економічними суб'єктами і передбачають наявність відповідних організаційних структур з метою досягнення певних цілей. У державному пенсійному страхуванні інституції набувають специфічних рис, зумовлених особливістю суспільних та економічних відносин у цій сфері. З урахуванням цього зазначимо, що інституції державного пенсійного страхування регламентують насамперед відносини між працівниками, роботодавцями та державою щодо формування і використання спеціалізованого фонду фінансових ресурсів для ефективного забезпечення грошовими коштами застрахованих осіб у разі досягнення пенсійного віку, настання інвалідності або смерті. Варто зазначити, що важливого значення при цьому набувають інституції, котрі забезпечують не лише дії окремих груп суб'єктів економічних відносин, а й ті, які регламентують коопераційні відносини, зокрема, всередині кожної з груп. Особлива роль при цьому належить тим нормам і правилам, що забезпечують дієвість участі громадянського суспільства у державному пенсійному страхуванні. Враховуючи велику кількість найманих працівників, які беруть участь у цих економічних відносинах, дуже важливу роль відіграють інституції, що забезпечують ефективне функціонування організацій найманих працівників, в яких на високому рівні забезпечується кооперація діяльності різних учасників з метою належного захисту інтересів цих суб'єктів державного пенсійного страхування.

Досліджуючи інституційні основи державного пенсійного страхування в умовах реформування пенсійної системи, важливо враховувати також інші суттєві властивості інституцій:

- по-перше, оскільки державне пенсійне страхування носить обов'язковий характер, то у складі інституцій домінують офіційні норми, що відповідним чином юридично оформлені;

- по-друге, дія інституцій державного пенсійного страхування поширюється на всіх людей зокрема і на все суспільство загалом;

- по-третє, оскільки реформування пенсійної системи передбачає запровадження нових і зміну існуючих формальних інституцій, це не завжди супроводжується необхідною трансформацією неформальних інституцій, що породжує необхідність урахування узгодженості формальних і неформальних інституцій, а також часу, потрібного для її досягнення;

- по-четверте, дія інституцій, що регламентують відносини у державному пенсійному страхуванні, має як короткотермінові, так і довготермінові наслідки для соціального та економічного розвитку.

Розуміння специфічних властивостей інституцій державного пенсійного страхування покликане сприяти ґрунтовному з'ясуванню проблем у цій сфері. При цьому, на нашу думку, увагу доцільно приділити дослідженню як формальних, так і неформальних інституцій, адже усі вони впливають на функціонування пенсійної системи.

Серед усієї сукупності правил, що визначають відносини між економічними суб'єктами державного пенсійного страхування, основу становлять норми, закріплені у нормативно-правових актах. Окремі положення, які регламентують засади організації державного пенсійного страхування в нашій державі, закріплені в Конституції України. Стаття 46 Конституції встановлює важливу соціальну норму, відповідно до якої пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом [72, ст. 46]. У цій конституційно закріпленій нормі, на нашу думку, проявляється позиція парламентарів щодо

визначення ролі пенсійного страхування в нашій країні, насамперед як однієї з найважливіших соціальних гарантій. Зазначимо, що Конституція України також гарантує кожному громадянину, в т.ч. пенсіонеру, низку інших важливих економічних прав, зокрема на одержання необхідних суспільних послуг, володіння власністю та ін. До того ж, стаття 22 Основного Закону забороняє при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів звужувати зміст та обсяг існуючих прав і свобод [72, ст. 22]. Таким чином, основою інституційного середовища державного пенсійного страхування, визначеного Конституцією України, служать норми, що визначають пенсії як один з елементів системи соціального захисту населення.

Важливе значення у формуванні інституцій державного пенсійного страхування належить “Основам законодавства про загальнообов’язкове державне соціальне страхування” № 16/98 ВР від 14.01.1998 р. [102]. Саме в цьому документі підкреслено самоврядність страхових фондів. Зокрема, зазначено, що кошти цільових фондів не включаються до Державного бюджету України. Зазначені норми позитивно впливають на функціонування державного пенсійного страхування, оскільки чітко передбачають цільове використання сплачених страхових внесків. Також позитивний вплив на формування ефективних інституцій державного пенсійного страхування справляють норми законодавчого акта, в яких передбачена участь в управлінні усіх суб’єктів. Так, стаття 15 цього законодавчого акта передбачає, що страховими фондами управляють на паритетній основі держава та представники суб’єктів соціального страхування. Дія цієї норми реалізується у порядку формування Наглядової ради, в якому визначено, що до її складу входять у рівній кількості представники від застрахованих громадян, роботодавців та держави. Варто зазначити, що Наглядова рада має повноваження контролювати виконання статутних завдань та цільове використання відповідним фондом коштів із загальнообов’язкового державного соціального страхування.

В “Основах законодавства про загальнообов’язкове державне соціальне страхування” також передбачена необхідність визначення страхового стажу як

періоду, впродовж якого особа підлягає загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню та сплачуються внески (особою, роботодавцем) на страхування. Зазначена норма запроваджує економічні стимули для економічних суб'єктів, у т. ч. для найманих працівників до участі в державному пенсійному страхуванні. Не менш важливе значення для формування мотивів до соціального страхування має норма статті 9, відповідно до якої страховий стаж обчислюють за даними системи персоніфікованого обліку відомостей про застрахованих осіб Державного реєстру загальнообов'язкового державного соціального страхування. Саме персоніфікований облік страхових внесків створює передумови для підвищення прозорості державного пенсійного страхування, а також для забезпечення залежності страхових виплат від страхових платежів.

Базовим документом, що встановлює правила державного пенсійного страхування в нашій країні, є Закон України “Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування” № 1058–VI від 9 липня 2003 р. [50]. Відповідний закон має на меті визначати принципи, засади і механізми функціонування системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, призначення, перерахунку та виплати пенсій, надання соціальних послуг з коштів Пенсійного фонду. Крім цього, закон повинен регулювати порядок формування Накопичувального пенсійного фонду й фінансування за рахунок його коштів видатків на оплату договорів страхування довічних пенсій або одноразових виплат застрахованим особам, членам їхніх сімей та іншим особам.

Згаданий законодавчий акт сформував формальні інституції пенсійної реформи у нашій державі. Саме в цьому законі передбачена можливість функціонування багаторівневої пенсійної системи. З прийняттям закону було запроваджено інституції, що передбачали можливість трансформації державного пенсійного страхування у два види – солідарну систему, що базується на засадах солідарності та субсидування й виплати пенсій і надання соціальних послуг за рахунок коштів Пенсійного фонду та накопичувальну систему, ґрунтовану на засадах накопичення коштів застрахованих осіб у Накопичувальному фонді й здійснення фінансування витрат на оплату договорів страхування довічних пенсій

і одноразових виплат. Не менш важливе значення для функціонування державного пенсійного страхування мало запровадження норми, що передбачала наявність третього рівня пенсійної системи – недержавного пенсійного забезпечення. Це створює передумови для розмежування функцій пенсійного страхування між державою та недержавними економічними суб'єктами і, таким чином, оптимізує завдання державного пенсійного страхування на розв'язання тих проблем, що неможливо ефективно здійснити за допомогою недержавного пенсійного забезпечення.

Важливе значення для формування інституційного середовища державного пенсійного страхування мають норми Закону України “Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування”, в яких передбачено, що всі важливі відносини у цій сфері регулюються тільки законодавчими актами. Це передбачає формування консенсусу парламентської більшості для ухвалення важливих питань у цій сфері та в деякій мірі убезпечує від ухвалення негативних рішень. Окрім цього, зазначена норма закріплює необхідність дотримання демократичних процедур під час обговорення і затвердження законодавчих актів, що розширює можливості громадського впливу на формування інституцій державного пенсійного страхування та, відповідно, кращому захисту суспільних інтересів.

Законом України “Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування” запроваджено необхідні для ринкової економіки інституції стимулювання економічних суб'єктів до участі в державному пенсійному страхуванні. Так, у законі визначено детальний механізм персоніфікованого обліку внесків на державне пенсійне страхування і використання даних персоніфікованого обліку для призначення пенсій. У цьому законодавчому акті передбачено, зокрема, що розмір пенсії залежить від розміру заробітної плати (доходу) за весь період страхового стажу, починаючи з 1 липня 2000 р., тобто з часу запровадження персоніфікованого обліку. Розвиває стимули людей до участі у державному пенсійному страхуванні також норма, що дозволяє добровільну участь у цьому виді соціального страхування. Сприяє подовженню тривалості періоду участі у державному пенсійному страхуванні також стаття закону, згідно

з якою розмір пенсії підвищується у разі відтермінування часу її призначення від 3% до 85,32%.

Таким чином, Закон України “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування” сформував умови для реформування пенсійної системи та окреслив у цьому процесі роль державного пенсійного страхування. Встановлена законом роль кожного з учасників цього процесу передбачає для окремого суб’єкта низку фінансових прав та зобов’язань. Як видно з таблиці 1.2, у законодавчому акті передбачена паритетна участь усіх суб’єктів державного пенсійного страхування у складі органів управління – правління Пенсійного фонду і Наглядової ради Пенсійного фонду. Зважаючи на відсутність формальних інституцій, що передбачають чітку структурування роботодавців і застрахованих осіб дієвість зазначеної норми залежить, на нашу думку, переважно від наявності чітких норм, що регламентують механізм призначення таких представників роботодавців і застрахованих осіб, які реально представляють інтереси цих суб’єктів. Нині відповідних офіційних інституцій немає.

Наприкінці 2010 р. парламентарями було внесено важливі зміни до “Основ законодавства про загальнообов’язкове державне соціальне страхування”, якими передбачено запровадження з 01.01.2011 р. єдиного соціального внеску. Єдиний внесок на загальнообов’язкове державне соціальне страхування – це консолідований страховий внесок на пенсійне страхування, страхування у зв’язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими похованням, медичне страхування, страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності, страхування на випадок безробіття, який в обов’язковому порядку сплачується страхувальниками з метою забезпечення реалізації прав застрахованих осіб на отримання страхових виплат (послуг) за соціальним страхуванням [53].

**Основні фінансові повноваження
суб'єкти державного пенсійного страхування***

Сфера повноважень	Застраховані особи	Роботодавці	Держава
Управління фінансами	Паритетні засади До складу правління Пенсійного фонду входять по п'ять представників від держави, застрахованих осіб і роботодавців. До Наглядової ради, яка складається з 15 осіб, входять у рівній кількості представники від держави, застрахованих осіб і роботодавців.		
Фінансові зобов'язання основних учасників	Утримання із заробітної плати 3,6% (6,1% для держслужбовців) (ставка єдиного соціального внеску, з них до Пенсійного фонду України спрямовують 85,533%)	Нарахування на заробітну плату 36,76–49,7% (ставка єдиного соціального внеску, з них до Пенсійного фонду України спрямовують 85,533%)	Асигнування з бюджету
Одержувані вигоди	Пенсії; Соціальні послуги	Перекладання соціальних ризиків на фонд соціального страхування; Стимулювання споживчого попиту	Додаткове заохочення для державних службовців та інших окремих категорій працівників; Соціальна стабільність

Попри певне полегшення адміністрування обов'язкових платежів для суб'єктів господарювання та органів державного управління, така реформа, на нашу думку, матиме негативні наслідки в довготривалій перспективі для розвитку державного пенсійного страхування. Це пояснюється, насамперед, тим, що акумулювання всіх зборів на обов'язкове соціальне страхування в один платіж, послаблює в очах платників внесків залежність між сплатою внесків на державне пенсійне страхування та одержання пенсій. Таким чином, запровадження єдиного соціального внеску робить відповідні обов'язкові платежі більше схожими на

* Складено автором самостійно.

податки, що підриває і так слабе розуміння найманими працівниками логіки державного пенсійного страхування.

Державне пенсійне страхування, будучи елементом фінансової системи, має значний вплив на розподіл і перерозподіл створеної у країні вартості. Слід зазначити, що роль суб'єктів державного пенсійного страхування у перерозподільному процесі визначається офіційними нормами. Законодавчими актами передбачено для кожного учасника фінансові зобов'язання, а також встановлено окремі вигоди. Обов'язок щодо сплати внесків покладено як на роботодавців, так і на працівників й державу. Законом України “Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування” № 2464-VI від 8.07.2010 р. передбачено, зокрема, зобов'язання сплати страхових внесків щодо різноманітних господарюючих суб'єктів. Основне фінансове навантаження стосовно наповнення Пенсійного фонду покладено цим законодавчим актом на роботодавців, які повинні сплачувати єдиний соціальний внесок у розмірі 36,76%-49,7% від фонду оплати праці, залежно від класу професійного ризику, з яких 85,533% перераховують до Пенсійного фонду України. Значно менші фінансові зобов'язання найманих працівників, із заробітної плати котрих утримують зазвичай 3,6% (для державних службовців – 6,1%) єдиного соціального внеску, з яких до Пенсійного фонду України перераховують також 85,533% [53]. Участь держави у формуванні ресурсів Пенсійного фонду зумовлена насамперед численними законодавчими актами, в яких передбачено пільгові умови призначення пенсій окремим категоріям осіб за рахунок асигнувань з бюджету. Крім цього, держава часто змушена відшукувати фінансові ресурси з метою збалансування доходів і видатків Пенсійного фонду.

Стосовно вигід, які отримують суб'єкти державного пенсійного страхування, то прямі вигоди формальні інституції передбачають лише для застрахованих осіб. Ці вигоди вони одержують у вигляді пенсійних виплат, а в окремих випадках – у формі соціальних послуг. Інші суб'єкти цього виду соціального страхування мають радше непрямі вигоди. Так своєю участю у державному соціальному страхуванні роботодавці перекладають частину

соціальних ризиків на Пенсійний фонд. Окрім цього, економічні агенти загалом одержують вигоди від стимулювання сукупного попиту завдяки збільшенню споживання непрацездатного населення. Для держави економічні вигоди полягають насамперед у можливості додатково заохочувати окремі категорії працівників до зайнятості і, таким чином, забезпечувати економію видатків на утримання персоналу.

Отже, інституційне середовище державного пенсійного страхування в період реформування пенсійної системи визначає асиметричну участь роботодавців, застрахованих осіб і держави у цьому виді соціального страхування. Основне навантаження щодо формування ресурсів Пенсійного фонду покладено на роботодавців. При цьому застраховані особи, сплачуючи непропорційно менші внески, одержують основні прямі вигоди від пенсійного страхування. Значною мірою це зумовлено традиціями державного пенсійного забезпечення в умовах командно-адміністративної економіки, а також скрутним матеріальним становищем багатьох найманих працівників. Однак, на нашу думку, це є свідченням також неспроможності громадянського суспільства відігравати дієву роль у державному пенсійному страхуванні. Низький рівень внесків, які сплачують застраховані особи, зменшує їх реальний вплив на управління фінансами Пенсійного фонду, який і так чітко не визначений формальними інституціями.

На заваді розвитку державного пенсійного страхування на ринкових засадах функціонування соціального страхування в Україні. Окрім згаданого законодавчого акта, є близько 30 законодавчих актів, що регламентують визначення розмірів пенсій для окремих категорій працівників, встановлення до пенсій надбавок, доплат, підвищень та ін. [75, с. 22]. Як видно з таблиці 1.3, станом на 01.01.2012 р. Пенсійний фонд України здійснював виплати на основі Закону України “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування” лише 12,6 млн. пенсіонерам, а іншим 0,6 млн. пенсіонерам виплати здійснювалися на основі інших законодавчих актів. Варто зазначити, що, на відміну від згаданого

закону, в інших нормативно-правових актах, що регламентують механізм виплати пенсій, зазвичай передбачено вигідні умови для населення (додаток В).

Наявність офіційних інституцій, що встановлюють різні умови виплати пенсій для різних категорій осіб, негативно позначається на прозорості державного пенсійного страхування, адже численні відхилення від стандартного алгоритму призначення пенсій часто є незрозумілими і нелогічними для суспільства. Це призводить до зростання проблем ефективної взаємодії учасників пенсійного страхування, оскільки люди втрачають чіткі орієнтири раціональної поведінки з метою належного забезпечення матеріальних умов у непрацездатному віці. На нашу думку, це значно погіршує перспективи оптимізації ролі державного пенсійного страхування в період реформування пенсійної системи.

Успішність функціонування державного пенсійного страхування в умовах реформування пенсійної системи значною мірою залежить від наявності офіційних інституцій, що забезпечують його розвиток відповідно до принципів соціального страхування в ринкових демократичних країнах. У цьому контексті винятково важливе значення має наявність формальних інституцій, що забезпечують паритетну роль у цьому процесі застрахованих осіб. Суттєвими недоліками законодавства, що регламентує державне пенсійне страхування, є:

- складність і незрозумілість пенсійної системи для переважної більшості громадян;
- нерозвиненість норм, що регламентують прозорість і оприлюднення суспільно важливої інформації про формування та використання бюджету пенсійного фонду;
- незабезпеченість умов для ефективного громадського контролю за функціонуванням державного пенсійного страхування.

У таких умовах складно очікувати на адекватне сприйняття населенням доцільності участі у державному пенсійному страхуванні, що є однією з важливих умов успішного реформування пенсійної системи нашої держави.

Таблиця 1.3

Чисельність пенсіонерів, виплата пенсій яким здійснюється Пенсійним фондом України на підставі окремих нормативно-правових актів*

(станом на 1 січня)

Назва нормативно-правового акта	2006 р.	2008 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.
“Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування”	12 702 906	12 563 826	12 527 813	12 557 159	12 629 886
“Про пенсійне забезпечення”	430 309	264 373	222 074	207 812	195 827
“Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи”	67 394	78 706	75 946	75 119	85 270
“Про пенсійне забезпечення військовослужбовців та осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ”	83 089	106 020	74 177	66 722	61 050
“Про державну службу”	71 839	89 175	104 484	112 909	121 867
“Про прокуратуру”	4 397	4 981	5 474	5 805	6 081
“Про статус народного депутата України”	636	824	935	988	1 027
“Про статус суддів”	9	1 002	1 035	1 140	1 394
“Про судову експертизу”	207	243	242	251	222
Митний кодекс	19	181	332	459	658
Положення про помічника-консультанта народного депутата	609	750	798	808	801
“Про наукову і науково-технічну діяльність”	79 111	84 294	76 514	75 035	74 061
“Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів”	3 042	3 618	3 959	4 125	4 217
“Про службу в органах місцевого самоврядування”	5 600	10 494	15 640	18 984	22 136
“Про Національний банк України”	325	645	889	1 038	1 233
“Про дипломатичну службу”	1	1	1	0	0
“Про Кабінет Міністрів України”	–	103	101	94	86
Усього	13 449 493	13 209 236	13 110 414	13 128 448	13 205 816

* Складено на основі [172, с. 2.7].

Питання функціонування державного пенсійного страхування в умовах пенсійної реформи - головна тема також офіційних документів, що регламентують реформування пенсійної системи України. Наприкінці 2009 р. Кабінет Міністрів України ухвалив розпорядження № 1224-р “Про схвалення Концепції подальшого проведення пенсійної реформи”. Аналіз зазначеного документа дає змогу зробити висновок про те, що в ньому відображена насамперед позиція держави, яка є лише одним із трьох основних суб’єктів державного пенсійного страхування. Підтвердження цього - низка норм, що передбачають посилення фіскального тиску на інших учасників державного пенсійного страхування, і разом з тим нечіткість та декларативність положень, що передбачають участь у ньому застрахованих осіб і роботодавців.

Так, у згаданому нормативно-правовому документі детально визначено перелік заходів, спрямованих на залучення фінансових ресурсів до Пенсійного фонду. Найголовнішими з таких заходів визначено: посилення платіжної дисципліни стосовно сплати страхових внесків; розширення бази нарахування страхових внесків, у т.ч. за рахунок легалізації зарплати та підвищення її рівня, зменшення неповної зайнятості та безробіття. При цьому заходи, метою яких є підвищення справедливості та ефективності державного пенсійного страхування на засадах прийнятних для ринкової економіки, радше декларативні. Попри те, що в концепції визначено доцільність підвищення прозорості управління фінансами Пенсійного фонду та необхідність активізації у цьому процесі участі громадськості, не наведено конкретних механізмів реалізації цих заходів.

Таким чином, формальні інституції, що регламентують функціонування державного пенсійного страхування в умовах реформування пенсійної системи, не передбачають достатніх об’єктивних передумов для того, щоб воно забезпечувало ефективне виконання передбачених функцій. Системні недоліки чинних нормативно-правових актів полягають, насамперед, у неспроможності забезпечити рівноцінну участь у державному пенсійному страхуванні всіх груп його учасників, а також у відсутності дієвих норм, що забезпечують прозорість і публічність формування та використання ресурсів Пенсійного фонду.

Невід'ємною складовою інституцій, котрі впливають на розвиток державного пенсійного страхування, є неформальні інституції. Незважаючи на те, що їм загалом не належить провідна роль в організації державного пенсійного страхування, вони все-таки суттєво впливають на його результативність. Насамперед, варто зазначити, що поведінка застрахованих осіб та роботодавців далеко не завжди регулюється встановленими у країні нормами. Крім цього, організація взаємовідносин у середині груп застрахованих осіб, а також у середовищі роботодавців також дуже часто законодавчо не визначена. До того ж, у нашій країні доволі часто порушують ті чи інші законодавчо встановлені правила поведінки. З огляду на це, цілком розділяємо думку професора О. Румянцевої, стосовно того, що багато негативних явищ неможливо врегулювати законодавством [154, с. 3]. Значення дослідження неформальних інституцій у нашій державі зростає, адже рівень тінізації вітчизняної економіки за різними оцінками становить близько 50%. В таких умовах неможливо не лише забезпечити повноцінне регулювання формальними інституціями відповідних відносин, а й складно навіть отримати всю необхідну інформацію про фінансовий стан основних суб'єктів економічної системи.

Фундаментальною інституцією, що визначає поведінку людей стосовно державного пенсійного страхування, є ідентифікація відповідального суб'єкта економічної системи за добробут домогосподарства. Незважаючи на те, що впродовж останніх років у вітчизняній економіці відбулися радикальні зміни, які передбачали становлення ринкових засад господарювання, рівень особистої відповідальності населення за власний добробут залишається дуже низьким. Проявом нерозвиненості інституцій, що стимулюють активну економічну поведінку людей, є домінування в суспільстві переконань, що відповідати за гідне забезпечення їхнього добробуту має переважно держава.

Відповідно до результатів опитування домогосподарств, яке щорічно проводить Державний комітет статистики України, у 2011 р. лише 1,7% домогосподарств вважали, що за особистий добробут відповідати мають лише вони, а ще 7,5% вважали, що переважно вони (рис. 1.4). При цьому 11,1%

домогосподарств стверджували, що за їхній добробут має відповідати повністю держава, а ще 20,8% – що переважно держава. Зазначимо, що таке становище є майже незмінним упродовж останніх років. Враховуючи те, що суспільство схильне перекладати відповідальність за забезпечення власного добробуту на державу, погіршуються перспективи раціональної поведінки громадськості у державному пенсійному страхуванні. Підтвердженням правильності зробленого висновку є результати соціологічного опитування, проведеного наприкінці 2011 р. На запитання стосовно того, хто має відповідати за забезпечення старості респондентів, лише 8% відповіли, що вони самі, ще 58,9% переконані, що держава і вони самі, однак 31,9% схильні вважати, що це повинна робити держава [109, с. 13]. У таких умовах складно очікувати на успішну реалізацію нормативно-правових актів, що передбачають підвищення відповідальності застрахованих осіб за гідне забезпечення власного добробуту.

Доволі високий рівень покладання людей обов'язку на державу щодо пенсійного забезпечення спостерігається в умовах низької довіри людей до органів державного управління. Це підтверджує несформованість у суспільстві правил поведінки, що відповідають ринковим принципам. Відповідно до уставлених правил поведінки, переважна більшість населення (76%) очікує, що державна пенсія буде основним джерелом доходу після виходу на пенсію. Водночас 41% опитаних громадян нашої держави стверджує, що не матимуть достатнього доходу після виходу на пенсію, а ще 29% вважають, що найімовірніше не матимуть такого джерела, і лише 5% сподівається на належний рівень доходу. Таким чином, можна говорити про те, що в нашій країні відсутні дієві інституції, які б спонукали людей до ефективного забезпечення матеріальними ресурсами у непрацездатний період. Зрозуміло, що значною мірою така ситуація спричинена загалом скрутним матеріальним становищем чималої частини працюючого населення. Проте невирішеність проблеми значного відсторонення громадськості від завдання власного забезпечення матеріальними ресурсами на належному рівні створює значні перешкоди на шляху розвитку в Україні державного пенсійного страхування.

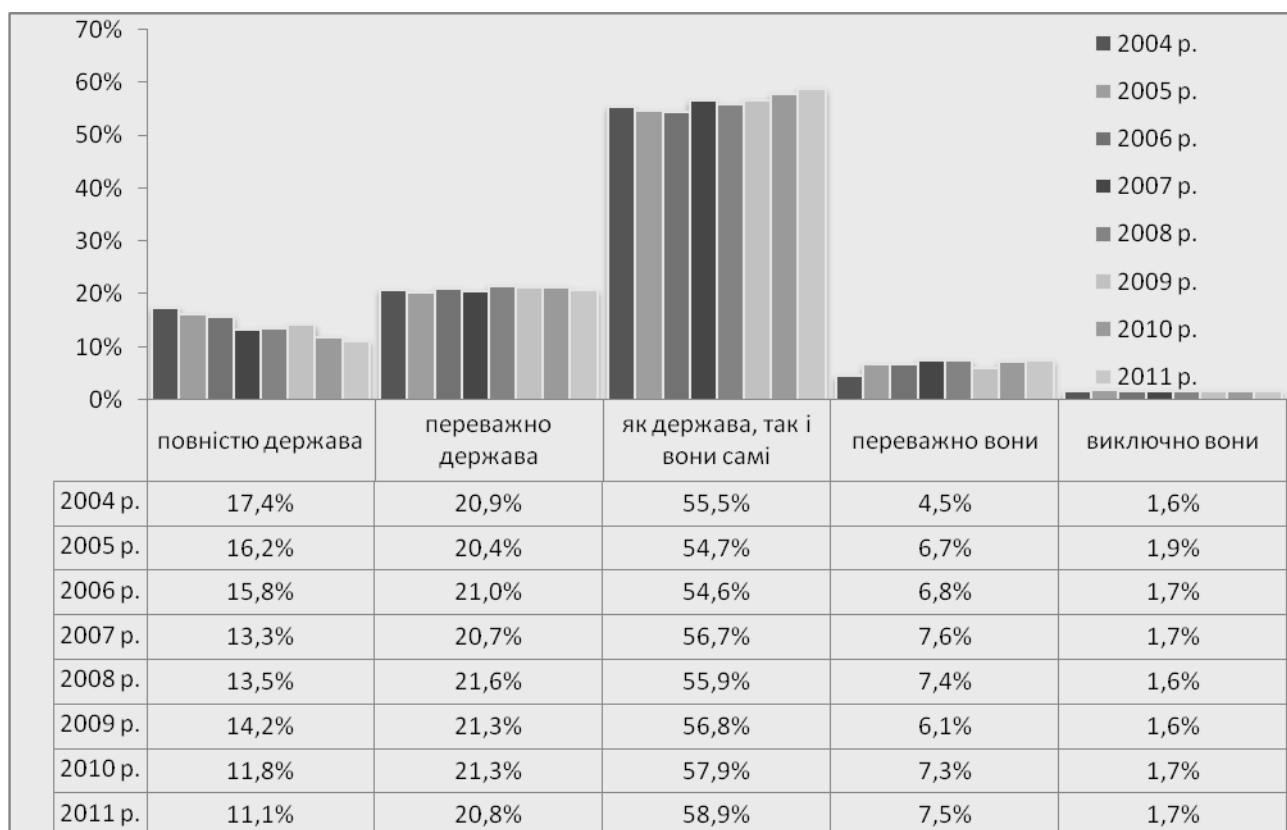

Рис. 1.4. Розподіл домогосподарств залежно від того, як вони визначають відповідальність за власний добробут, у 2004–2011 рр.*

Вирішуючи завдання забезпечення власного добробуту в непрацездатному віці, індивіди спроможні позитивно впливати на економічні процеси в державі. Окремі економісти навіть вважають, що домашні господарства є найважливішим чинником у фінансовій системі держави, оскільки вчинки і поведінка людей визначають хід та результати економічного процесу [26, с. 60]. Саме наявність розвинених традицій участі населення у пенсійному страхуванні не лише спроможна позитивно вплинути на забезпечення добробуту домогосподарств, а й може мати позитивні наслідки для економіки країни. Варто зазначити, що в українському суспільстві не було достатніх передумов для формування таких неформальних інституцій.

Упродовж тривалого часу забезпечення добробуту людини у похилому віці ставало обов'язком інших членів сім'ї, матеріальною основою якої часто було

* Складено на основі [158; 159; 160; 161; 162; 163; 157, с. 11].

натуральне господарство. Проте, враховуючи нерівномірність земельних наділів, нерівномірність статків селян, значна їх частина змушена була заробляти деінде. Ще у XIX ст., коли в розвинених державах відбувалося становлення систем соціального страхування, на території нашої держави переважало наймитство, коли наймані працівники виконували роботу за створення їм умов, що давали змогу виживати. При цьому матеріальне становище людини похилого віку залежало від наявності працездатних членів сім'ї та їх можливості створювати необхідні ресурси. За відсутності інших членів сім'ї, престарілий господар міг взяти до себе приймака для спільного обробітку землі, за умови, що в нього був власний земельний наділ [28, с. 405–406].

Наприкінці XIX ст. на початку XX ст. в Російській імперії спостерігалися тільки окремі фрагменти пенсійного страхування. Так, у цей період функціонували лише пенсійні каси окремих відомств, які переважно передбачали не обов'язкову участь підприємств або груп підприємств. У 1912 р. було заплановано об'єднання різноманітних відомчих пенсійних кас в єдину організацію. Проте розпочата у 1914 р. війна не дала змоги реалізувати ці плани, а революція 1917 р. повністю зупинила процес розвитку пенсійних кас у Російській імперії [8, с. 84]. Функціонування систем державного пенсійного забезпечення в період командно-адміністративної економіки Радянського Союзу передбачало формування ресурсів за рахунок відрахувань з бюджету і внесків підприємств та переважно пасивну участь населення [150, с. 87–89]. Звільнення працівників від сплати внесків на державне пенсійне страхування слугувало одним з обґрунтувань того, що пенсії трактували не як відкладену форму праці, а як матеріальне забезпечення населення, що гарантує певний рівень існування людини [152, с. 307].

Отже, ухвалення наприкінці 90-х рр. XIX ст. – початку XX ст. законодавчих норм, що регламентують державне пенсійне страхування фактично запроваджують цей вид соціального страхування відповідно до принципів ринкової економіки. То ж не дивно, що за короткий проміжок часу в нашій державі не сформовано неформальних інституцій, які визначають раціональну

поведінку людей стосовно ефективного пенсійного забезпечення. Це значно ускладнює реалізацію законодавчих норм, що передбачають реформування пенсійної системи та розвиток державного пенсійного страхування в умовах багаторівневої пенсійної системи. Відповідно до соціологічного опитування, проведеного у 2010 р., лише 2% опитаних вважають привабливим недержавне пенсійне забезпечення, а 20% опитаних відомо про такий вид заощадження та інвестування ресурсів (додаток Г).

Описані проблеми неформальних інституцій стосуються інституцій першого типу, які вступають у дію коли один, декілька або всі індивідууми спільноти з метою досягнення поставленої цілі постійно ведуть себе або вимушені вести себе однаково (чи дуже схоже). Проте не менші проблеми спостерігаються також в інституційному забезпеченні ефективної організації суб'єктів державного страхування у дієві соціальні організації. Функції організації застрахованих осіб у формальні об'єднання в демократичних країнах беруть на себе профспілкові організації. Незначна громадська активність населення в нашій державі, низький рівень взаємної довіри, висока залежність від роботодавців, відсутність відповідних позитивних традицій значно послаблюють профспілковий рух у нашій державі, роблять офіційні профспілкові організації часто ефемерними і маріонетками в руках роботодавців або органів влади. З огляду на це, реалізація навіть тих обмежених прав, які передбачені для застрахованих осіб офіційними інституціями, залежить від спроможності організації людей у дієві групи впливу.

Таким чином, можна зробити висновок про наявність невідповідності формальних і неформальних інституцій. Попри те, що офіційні норми і правила доволі чітко визначають перспективи розвитку державного пенсійного страхування в межах багаторівневої системи, наявні неформальні інституції, які визначають поведінку індивідів, свідчать про схильність останніх до перекладання відповідальності за своє матеріальне становище на державу. Це посилює навантаження на державне пенсійне страхування у забезпеченні суспільного добробуту. Нерозв'язаність згаданої проблеми значно ускладнює перспективи розвитку державного пенсійного страхування та погіршує

ефективність виконуваних ним функцій, особливо функції оплати частини вартості робочої сили. Отже, виявлена невідповідність між формальними і неформальними інституціями державного пенсійного страхування спричинена здебільшого повільним розвитком останніх, зумовлює необхідність враховувати чинник часу для обґрунтування тих чи інших напрямків удосконалення державного пенсійного страхування.

Висновки до 1 розділу

Проведене дослідження теоретичних основ державного пенсійного страхування в умовах реформування пенсійної системи дає змогу зробити низку послідовних узагальнень.

1. На основі дослідження сутності поняття “державне пенсійне страхування”, зроблено висновок, що цей термін доцільно трактувати як регламентовані державою економічні відносини суб’єктів трудових відносин (держави, працівників і роботодавців), що передбачають компенсацію наслідків соціальних ризиків, котрі призводять до повної або часткової втрати заробітку для працюючих – внаслідок втрати працездатності при настанні старості, інвалідності; для непрацездатних членів сім’ї – внаслідок інвалідності, втрати годувальника; для окремих категорій працюючих – по досягненню встановленого стажу роботи у визначених сферах трудової діяльності, внаслідок чого відбувається погіршення матеріального становища і пов’язане з цим зміна соціального статусу осіб і членів їхніх сімей.

2. На теоретичному рівні доведено, що державне пенсійне страхування виконує дві основні функції: функцію оплати частини вартості робочої сили у непрацездатний період та соціальну функцію. Крім цих основних функцій, державне пенсійне страхування виконує функцію економічного регулювання. Дослідження функції економічного регулювання дає змогу чітко визначати наслідки реформування пенсійної системи загалом та державного пенсійного страхування для економіки країни.

3. Доведено доцільність ідентифікації ендогенних і екзогенних чинників, що зумовлюють об'єктивну необхідність реформування пенсійної системи. До найважливіших екзогенних чинників зараховано демографічні тенденції; розвиток ринку праці; доступність соціальних послуг; трансформацію соціальних цінностей; політичну ситуацію. Найважливішими ендогенними чинниками є проблеми формування ресурсів; диспропорції платників внесків і одержувачів пенсій; ухвалення управлінських рішень щодо пенсійного страхування. Державне пенсійне страхування необхідно вдосконалювати з урахуванням чинників, що обумовлюють реформування пенсійної системи.

4. Обґрунтовано, що об'єктивно оцінити результативність державного пенсійного страхування в умовах реформування пенсійної системи можна лише на основі дослідження комплексу критеріїв, що визначають спроможність реалізації покладених на державне пенсійне страхування функцій, а також повноту і своєчасність врахування чинників, що зумовлюють необхідність реформування пенсійної системи.

5. У складі інституцій, що визначають поведінку суб'єктів державного пенсійного страхування домінують формальні норми. Позитивний вплив на функціонування державного пенсійного страхування справляють положення нормативно-правових актів, відповідно до яких найважливіші елементи цього виду соціального страхування можуть бути врегульовані тільки законодавчими актами. Чинна законодавча база передбачає значний потенціал розвитку державного пенсійного страхування в умовах багаторівневої пенсійної системи на ринкових засадах. Суттєво погіршує інституційне забезпечення державного пенсійного страхування в нашій державі дія біля 30 законодавчих актів, які встановлюють певні виключення і преференції для окремих застрахованих осіб. Недоліком формальних норм є нечіткість положень, які передбачають участь громадянського суспільства в управлінні фінансами Пенсійного фонду України.

6. У нашій державі залишаються нерозвиненими неформальні інституції, що впливають на поведінку суб'єктів державного пенсійного страхування, зокрема людей. Обґрунтовано, що значний вплив на це мало відсутність традицій

державного пенсійного страхування, яке базувалося б на ринкових засадах. Проблеми неформальних інституцій державного пенсійного страхування полягають у схильності до перекладання обов'язку щодо матеріального забезпечення населення у непрацездатному віці на державу, значному неприйнятті недержавного пенсійного забезпечення. Крім цього, зазначено недоліки організації застрахованих осіб у дієві групи впливу, які були б спроможні ефективно відстоювати інтереси працівників у державному пенсійному страхуванні. На теоретичному рівні доведено необхідність урахування чинника часу, необхідного для формування відповідних неформальних інституцій під час вжиття заходів щодо вдосконалення в Україні державного пенсійного страхування.

Основні результати наукових пошуків, проведених у цьому розділі роботи, висвітлені у таких наукових працях [111; 113; 114; 120; 122; 123; 145].

РОЗДІЛ 2

АНАЛІЗ ПРАКТИКИ ДЕРЖАВНОГО ПЕНСІЙНОГО СТРАХУВАННЯ В УМОВАХ РЕФОРМУВАННЯ ПЕНСІЙНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

2.1. Моніторинг акумулювання доходів бюджету Пенсійного фонду України

Реалізація місії державного пенсійного страхування в Україні передбачає акумулювання необхідних для цього фінансових ресурсів. Як зазначено у попередніх підрозділах, в умовах реформування пенсійної системи помітно зросла роль державного пенсійного страхування у забезпеченні добробуту суспільства. Це проявлялося в суттєвому збільшенні розмірів мінімальних пенсійних виплат, а також у значному підвищенні середнього розміру пенсій. Зрозуміло, що зростаючі обсяги пенсійних виплат потребували адекватного збільшення фінансових ресурсів Пенсійного фонду України.

За період активного реформування пенсійної системи нашої держави обсяг фінансових ресурсів, акумульованих у державному пенсійному страхуванні, зріс майже у 10 разів. Так, якщо сукупні доходи Пенсійного фонду України в 2003 р. становили 22,5 млрд. грн., то в 2012 р. дорівнювали вже 222,6 млрд. грн., або в 9,9 раза більше (рис. 2.1). Протягом цього періоду ланцюговий темп зростання доходів коливався від 105,4% у 2006 р. до 175,0% у 2005 р. (рис. 2.2). Це ще раз підтверджує велику амплітуду зміни темпів зростання доходів Пенсійного фонду України. Різкі коливання динаміки доходів негативно впливають на економічну систему країни та підривають стабільність державних фінансів.

Нестабільність динаміки доходів Пенсійного фонду України проявляється у різких коливаннях не лише абсолютної величини доходів, а й їхнього співвідношення до ВВП. Як видно з рисунка 2.1, упродовж досліджуваного періоду зазначений показник зріс із 10,0% у 2003 р. до 18,5% у 2008 р., тобто впродовж п'яти років частка суспільних ресурсів, які перерозподіляються через Пенсійний фонд України, збільшилася майже вдвічі.

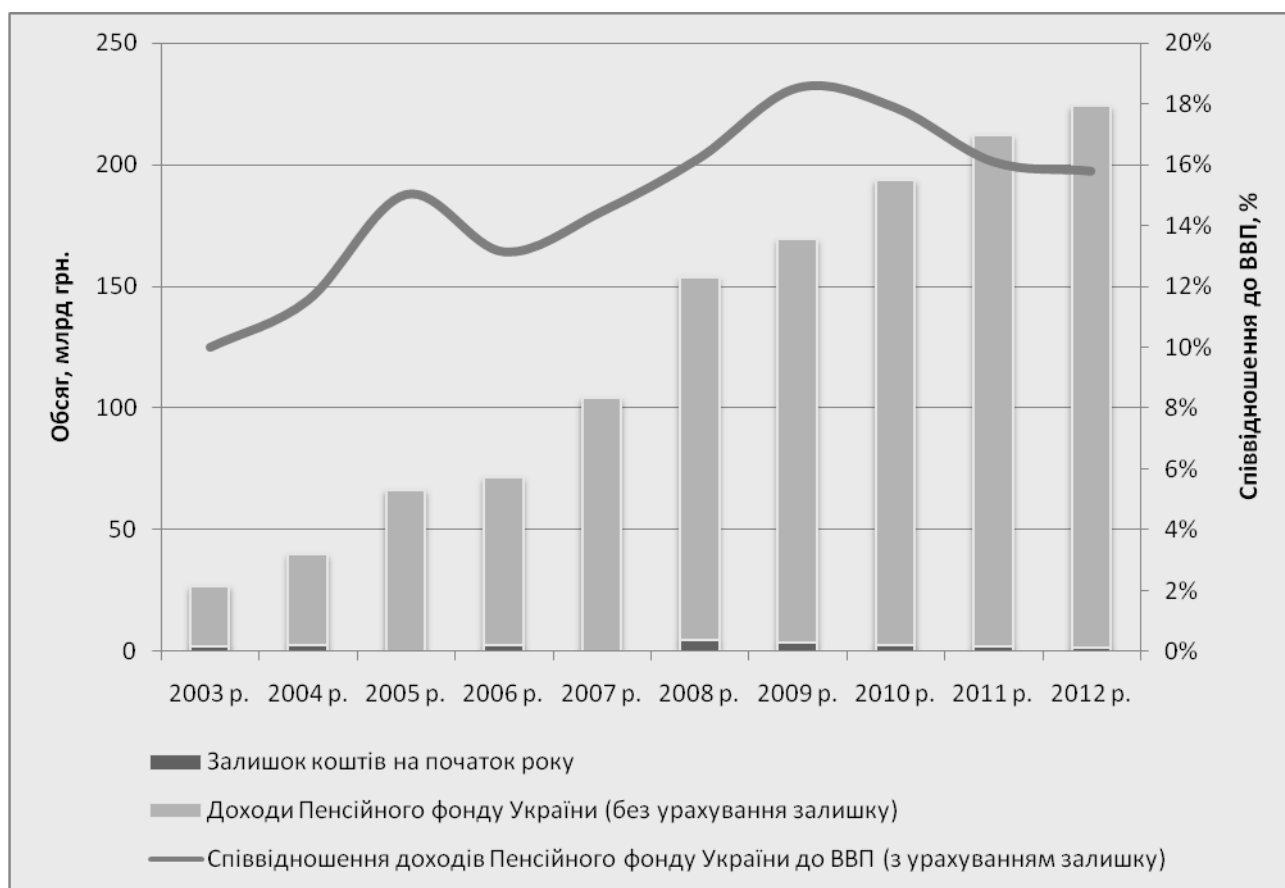

Рис. 2.1. Обсяг доходів Пенсійного фонду України, залишку коштів на початок року та співвідношення ресурсів Пенсійного фонду України до ВВП у 2003–2012 рр.*

Доволі показовим прикладом нестабільності доходів є подальше їх суттєве зменшення в наступні роки. Так, співвідношення доходів до ВВП у 2010 р. скоротилося на 0,5 відсоткового пункту, в 2011 р. – на 1,7 відсоткового пункту, а в 2012 – ще на 0,3 відсоткового пункту (див. рис. 2.2, додаток Д). Це свідчить про відсутність стратегічного планування та нестійкість реальних пріоритетів розвитку державного пенсійного страхування в період реформування пенсійної системи.

* Складено на основі [62].

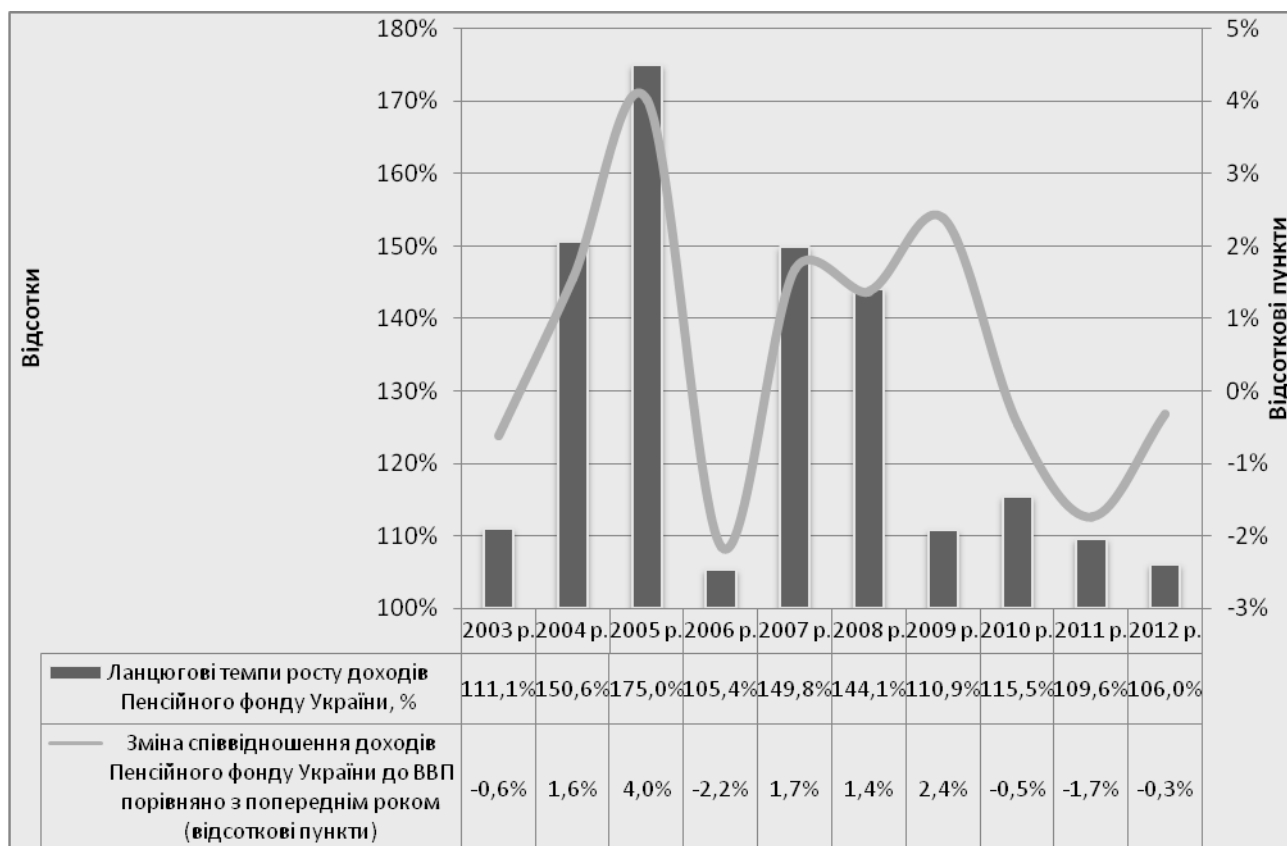

Рис. 2.2. Ланцюгові темпи росту доходів Пенсійного фонду України та зміна співвідношення доходів Пенсійного фонду України до ВВП у 2003–2012 рр.*

Аналіз динаміки доходів Пенсійного фонду України в період реформування пенсійної системи дає змогу зробити загальний висновок про те, що механізм формування доходів суворо підпорядкований практиці здійснення пенсійних виплат. Це підтверджує порівняння даних із рис. 2.1 та рис. 2.2. З одного боку, така практика є цілком природною, оскільки наявні пенсійні виплати зумовлюють передбачені пенсійні внески учасників державного пенсійного страхування. Проте, з іншого боку, рівність надходжень і видатків Пенсійного фонду не дає змоги сформувати навіть мінімальні резерви. З рисунка 2.1 чітко видно, що обсяг залишку коштів Пенсійного фонду України на початок року є мінімальним (станом на початок 2012 р. він становив 1,4 млрд. грн., або 0,1% від сукупних річних надходжень). Відсутність резервів у Пенсійному фонді України позбавляє

* Складено на основі [62].

його мінімальної гнучкості та різко підвищує ризики його стабільної фінансової діяльності.

З метою виконання важливих функцій, покладених на Пенсійний фонд України, держава наділяє його широкими повноваженнями щодо мобілізації необхідних ресурсів. У чинному законодавстві України визначено джерела формування коштів Пенсійного фонду:

1) надходження від сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, що спрямовуються на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, у розмірах, визначених законом, крім частини страхових внесків, що спрямовується до накопичувальної системи пенсійного страхування;

2) інвестиційний дохід, який отримується від інвестування резерву коштів для покриття дефіциту бюджету Пенсійного фонду в майбутніх періодах;

3) кошти державного бюджету та цільових фондів, що перераховуються до Пенсійного фонду у випадках, передбачених цим Законом;

4) суми від фінансових санкцій, застосованих відповідно до цього Закону та інших законів до юридичних та фізичних осіб за порушення встановленого порядку нарахування, обчислення й сплати страхових внесків і використання коштів Пенсійного фонду, а також суми адміністративних стягнень, накладених відповідно до закону на посадових осіб та громадян за ці порушення;

5) благодійні внески юридичних та фізичних осіб;

6) добровільні внески;

7) інші надходження відповідно до законодавства [50].

Власні доходи Пенсійний фонд України одержує від розмежування єдиного соціального внеску. Чинним законодавством передбачено, що його платниками є, зокрема: роботодавці; працівники; фізичні особи, які виконують роботи (надають послуги) за цивільно-правовими договорами; фізичні особи-підприємці; особи, які забезпечують себе роботою самостійно; громадяни, які працюють в юридичних особах резидентів України – за кордоном або нерезидентів – в Україні; особи, які працюють на виборних посадах в органах влади; працівники воєнізованих формувань; військовослужбовці та інші категорії застрахованих осіб. Як видно з

таблиці 2.1, найбільші ставки єдиного соціального внеску передбачені для роботодавців і становлять залежно від класу професійного ризику від 36,76% до 49,7%. Встановлений єдиний соціальний внесок є одним з найбільших у світі, а зважаючи на те, що до його складу не включено збору на медичне страхування, можна стверджувати про надмірне навантаження фонду оплати праці у нашій державі. Великий розмір єдиного соціального внеску зумовлений переважно значними потребами Пенсійного фонду України в залученні необхідних фінансових ресурсів, частка відрахувань до якого у згаданому внеску становить 85,533% (див. табл. 2.1).

Ставка єдиного соціального внеску, яку застосовують до найманих працівників, є набагато меншою – 3,6%. Слід зазначити, що особи, які працюють на посадах, робота на яких зараховується до стажу, що дає право на одержання спеціальних пенсій, сплачують значно більший розмір єдиного соціального внеску – 6,1%. При цьому частка відрахувань на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування дорівнює також 85,533%. Встановлена підвищена ставка утримань із заробітної плати для цих осіб порівняно зі звичайним його розміром свідчить про наявність потенціалу для поступового підвищення ставок єдиного соціального внеску, які сплачують працівники з метою підвищення їх ролі у державному пенсійному страхуванні, забезпечення більшого розуміння населенням особливостей функціонування пенсійного страхування та зменшення навантаження щодо сплати єдиного соціального внеску для роботодавців. Окрім цього, застосування підвищеної ставки єдиного соціального внеску створює передумови для того, щоб в умовах реформування пенсійної системи вдосконалити інститут спеціальних пенсій. У перспективі це дало б змогу посилити страхові принципи формування цього виду пенсій та зменшити асигнування з Державного бюджету України на їх виплату.

Таблиця 2.1

Ставки єдиного соціального внеску та його частка, що спрямовується на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, який сплачують різні суб'єкти соціального страхування (станом на 01.09.2013 р.) *

№ з/п	Назва платника єдиного соціального внеску	Ставка єдиного соціального внеску	Частка, що спрямовується на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування	Відрахування на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування відносно бази нарахування
1	Роботодавці (залежно від класу професійного ризику)	36,76%- 49,7%	85,533%	31,442%- 42,51%
2	Працівники	3,6% 6,1%*	85,533%	3,0792% 5,2175%*
3	Фізичні особи, які виконують роботи (надають послуги) за цивільно-правовими договорами	2,60%	85,533%	2,224%
4	Фізичні особи-підприємці	34,7%	95,6772%	33,2%
5	Особи, які забезпечують себе роботою самостійно	34,7%	95,6772%	33,2%
6	Громадяни, які працюють в юридичних особах резидентів України – за кордоном або нерезидентів – в Україні	3,6	85,533%	3,0792%
7	Особи, які працюють на виборних посадах в органах влади	3,6	85,533%	3,0792%
8	Працівники воєнізованих формувань	3,6	85,533%	3,0792%
9	Військовослужбовці	2,6	94,3694%	2,4636%
10	Батьки-вихователі дитячих будинків сімейного типу	–	–	–
11	Особи, які отримують допомогу у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності	2,0	85,533%	1,7107%
12	Особи, які проходять строкову військову службу у Збройних Силах України	–	–	–
13	Особи, які отримують допомогу по догляду за дитиною по досягненню нею трирічного віку	–	–	–
14	Один з непрацездатних батьків, усиновителів, опікун, піклувальник, які фактично здійснюють догляд за дитиною-інвалідом	–	–	–

* – для осіб, які працюють на посадах, робота на яких зараховується до стажу, що дає право на одержання спеціальних пенсій.

* Складено на основі [53].

Як видно з таблиці 2.1, фізичні особи-підприємці та особи, які забезпечують себе роботою самостійно, сплачують єдиний соціальний внесок за ставкою 34,7%, з яких на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування скеровується 95,6772% (див. табл. 2.1). Варто звернути увагу, що створення ефективної системи сплати внесків самозайнятими особами було одним із найважливіших завдань пенсійної реформи. Впродовж тривалого періоду в нашій державі застосовували спрощені механізми нарахування внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, наслідком чого стало застосування фіксованих внесків, які були значно меншими, ніж це передбачено загальними правилами нарахування відповідних внесків. Логічною підставою для функціонування пільгових режимів сплати внесків самозайнятими особами було розуміння економічної природи самостійного заняття певною справою. В цьому разі можна спостерігати певне поєднання рис найманої праці та функцій роботодавця. В цьому разі особа не звертається за допомогою до держави для надання роботи, в свою чергу, держава позбавляється необхідності створення нових робочих місць, а також в особи суттєво звужуються підстави для одержання матеріальної допомоги з бюджету. При цьому важливо зазначити, що в демократичній країні самостійну діяльність осіб у ринковій системі дуже складно контролювати фіскальними органами.

Окрім соціального значення, в сучасній економіці мале підприємництво відіграє також важливу роль. Зважаючи на це, виникають передумови для створення спрощеного режиму оподаткування і сплати внесків на соціальне страхування для самозайнятих осіб. В Україні до 01.01.2011 р. застосовували спрощений режим оподаткування таких суб'єктів, відповідно до якого розмір єдиного податку становив від 20 до 200 грн., з яких 42% перераховували до Пенсійного фонду України. Починаючи з 01.01.2011 р. сплата єдиного податку не звільняла від сплати єдиного соціального внеску, а самозайняті особи повинні були його сплачувати на загальних засадах залежно від величини видатків на оплату парці. Таким чином, загальна сума обов'язкових платежів, які сплачували самозайняті особи після проведених змін, становила від 334 грн. до 14,1 тис. грн.

[79, с. 123]. Уніфікація підходів до сплати єдиного соціального внеску роботодавцями та самозайнятими особами та реформування податкової системи призвели до зменшення кількості фізичних осіб-підприємців і самозайнятих осіб через неспроможність сплати податків. Так, за 2010 рік чисельність фізичних осіб-підприємців зменшилася з 4223,5 тис. осіб до 2814,5 тис. осіб, а за 2011 р. чисельність скоротилася до 2371,4 тис. осіб [33, с. 19]. Кількість реальних робочих місць у малому бізнесі впродовж 2011 р. зменшилася на 1,5 млн. (близько 25% усіх наявних на той момент робочих місць у цьому сегменті); за підсумками 2011 року ще 15% робочих місць скоротили юридичні особи та 25% – фізичні особи-підприємці, що перебували на спрощеній системі оподаткування, частина яких пішла в тінь, а частина – припинила існування [66, с. 58].

Отже, зміни порядку сплати страхових платежів до Пенсійного фонду України фізичними особами-підприємцями і самозайнятими особами не враховували тенденцій розвитку ринку праці в нашій державі. Згадані новації негативно вплинули на розвиток державного пенсійного страхування, оскільки призвели до зменшення чисельності платників відповідних внесків. У таких умовах, на нашу думку, недоцільно було уніфіковувати механізм сплати єдиного соціального внеску усіма платниками, а розвивати такий порядок сплати внесків на державне пенсійне страхування, який би передбачав ефективне виконання державним пенсійним страхуванням його функцій. Зважаючи на особливості економічної діяльності фізичних осіб-підприємців і самозайнятих осіб доцільно, на нашу думку, насамперед розвивати щодо цієї категорії працюючих недержавне пенсійне забезпечення та мінімізувати роль держави стосовно фінансування пенсій для цієї категорії працюючих. З огляду на це, рекомендуємо звільняти таких осіб від повноцінної сплати єдиного соціального внеску на рівні з роботодавцями, зберігаючи певний фіксований платіж за тієї умови, якщо вони сплачують внески на недержавне пенсійне забезпечення, які їм гарантуватимуть належні доходи у старості.

Упродовж досліджуваного періоду доходи Пенсійного фонду України формувалися переважно за рахунок власних надходжень. Обсяг цих надходжень у

2012 р. становив 157 980,4 млн. грн., що в 8 разів більше порівняно з 2002 р. (табл. 2.2). Значно більше впродовж досліджуваного періоду зросли доходи, одержані у вигляді дотацій із Державного бюджету на пенсійне забезпечення військовослужбовців, виплату пенсій, надбавок та підвищень до пенсій, призначених за різними пенсійними програмами. Такі надходження збільшилися з 2 575,3 млн. грн. у 2002 р. до 49 170,2 млн. грн. у 2012 р., або в 19,1 раза. Варто зазначити, що динаміка зростання власних доходів Пенсійного фонду України та доходів у вигляді дотації з Держбюджету на пенсії військовослужбовцям, виплату пенсій, надбавок та підвищень до пенсій, призначених за різними пенсійними програмами та інші доходи носила поступальний характер. Як видно з додатка Д, ланцюговий темп росту власних доходів у 2003–2012 рр. перебував у межах 97,9% (2009 р.) – 139,1% (2007 р.). Це свідчить загалом про доволі високий темп зростання власних доходів та обмеженість заходів щодо жорсткого регулювання обсягів цих доходів з метою забезпечення необхідними фінансовими ресурсами політично вмотивованих різких коливань розмірів пенсійних виплат.

Динаміка надходжень Пенсійного фонду України у вигляді дотації з Держбюджету на пенсії військовослужбовцям, виплату пенсій, надбавок та підвищень до пенсій, призначених за різними пенсійними програмами, є дуже мінливою. Найбільші зміни цього виду надходжень відбулися у 2005 р. (темперосту порівняно з попереднім роком становив 241,3%). Крім цього протягом двох років із досліджуваного періоду надходження від бюджету зменшувались (у 2003 р. темп росту дорівнював 75,2%, а в 2009 р. – 83,9%). Динаміка такого виду доходів цілком залежить від інтересів парламентарів, які затверджують Державний бюджет України та ухвалюють інші законодавчі акти. Ця залежність проявляється в адміністративних рішеннях стосовно визначення як розмірів пенсійних виплат, що передбачають участь Державного бюджету в їхньому фінансуванні, так і величини дотації з бюджету.

Таблиця 2.2

Динаміка надходжень до бюджету Пенсійного фонду України у 2002–2012 рр.*

млн. грн.

Назва надходжень	2002 р.	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.
Залишок коштів на початок року	617,2	1 827,8	2 333,6	623,4	2 291,8	481,4	4 330,8	3 504,6	2 226,7	2 199,7	1 394,8
Власні надходження, в т. ч.	19 754,1	22 874,9	31 392,6	42 652,6	54 293,7	75 534,0	101 950,6	99 821,2	119 342,7	139 055,6	157 980,4
обов'язкові внески на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування	18 872,7	22 592,6	30 979,7	41 867,6	53 717,2	74 147,1	98 888,6	95 576,0	113 690,0	135 565,3	...
інші надходження	881,4	255,1	387,5	785,0	576,50	1 386,9	1 994,0	2 809,2	3 467,9	1 340,4	...
Кошти Державного бюджету України, в т. ч.	2 575,3	1 937,3	5 994,9	22 606,6	17 263,0	25 618,5	41 423,7	48 539,0	64 086,5	58 317,2	64 494,1
дотація на пенсійне забезпечення військовослужбовців, виплату пенсій, надбавок та підвищень до пенсій, призначених за різними програмами	2 575,3	1 937,2	2 594,9	5 054,6	8 303,6	24 237,4	40 256,6	30 145,2	33 124,6	40 562,1	49 170,2
дотація на компенсацію втрат від застосування платниками фіксованого сільгосподатку спеціальної ставки зі сплати відповідного збору	-	-	-	1 207,4	1 669,9	1 381,1	1 167,1	626,2	-	-	-
Кошти на покриття дефіциту Пенсійного фонду України	-	-	-	16 344,7	7 289,5	-	-	13 770,0	26 595,7	17 755,1	15 323,9
Інші кошти (дотації)	-	-	3 400,0	-	-	-	-	-	-	-	-
Кошти Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття	73,9	87,7	95,7	162,8	234,0	150,2	11,0	6,7	24,4	90,6	79,7
Кошти Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань України	49,6	37,9	77,4	311,1	97,8	77,1	102,8	48,8	111,6	90,2	77,5
Позичка з єдиного казначейського рахунку для покриття тимчасових касових розривів з виплатою пенсій	-	-	-	-	-	2 413,5	6 031,4	17 374,7	7 880,5	12 355,9	...
Усього доходів	23 070,1	26 765,6	39 894,2	66 356,5	73 848,5	104 274,7	153 853,7	169 295,0	193 672,4	212 109,2	224 026,6

* Складено на основі [62; 64; 65; 60; 59].

Найбільш різкі зміни у динаміці надходжень Пенсійного фонду України стосувалися зовнішніх джерел фінансування його дефіциту. Залучення коштів Державного бюджету до Пенсійного фонду України на покриття його дефіциту вперше з початку активного реформування пенсійної системи відбулося в 2005 р. у розмірі 16 344,7 млн. грн. У наступному році розмір таких доходів було зменшено більше ніж удвічі – до 7 289,5 млн. грн. (темп росту становив 44,6% порівняно з попереднім роком). У 2007 р. кошти державного бюджету для покриття дефіциту Пенсійного фонду України залучено не було, однак, із цього року започатковано нову практику – одержання позичок з єдиного казначейського рахунку для покриття тимчасових касових розривів з виплатою пенсій. У 2007 р. таким чином було залучено до Пенсійного фонду України 2 413,5 млн. грн., а максимальний розмір такої позички становив у 2009 р. – 17 374,7 млн. грн.

Слід зазначити, що залучення Пенсійним фондом України позичок з єдиного казначейського рахунку для покриття тимчасових касових розривів із виплатою пенсій у 2009–2011 рр. супроводжувалось одночасним одержанням з Державного бюджету України коштів на покриття дефіциту Пенсійного фонду України. Таким чином у 2009 р. було отримано 13 770,0 млн. грн. доходів Пенсійного фонду України, у 2010 р. – 26 595,7 млн. грн., а в 2011 р. – 17 755,1 млн. грн. Залучення значних обсягів фінансових ресурсів для покриття дефіциту Пенсійного фонду України, на наш погляд, не було зумовлено заходами щодо реформування пенсійної системи. В умовах високої політичної конкуренції було різко збільшено пенсійні виплати. Джерелом виплати таких підвищених пенсій слугували фактично ресурси Державного бюджету, залучені для покриття дефіциту Пенсійного фонду України. Натомість системні проблеми формування необхідних власних ресурсів залишилися не вирішеними.

Дослідження практики формування доходів Пенсійного фонду України дає змогу зробити висновок про несистемність цього процесу. У своїй діяльності щодо формування необхідних доходів згаданий фінансовий інститут

орієнтується насамперед на вирішення гострих поточних проблем. При цьому зазвичай не вирішеними залишаються завдання щодо оптимізації дохідної частини бюджету Пенсійного фонду України, намічені у процесі реформування пенсійної системи.

Нерівномірна динаміка різних джерел доходів призвела до різких змін у структурі доходів Пенсійного фонду України. Частка найважливішої складової його доходів – власних доходів за період реформування пенсійної системи зменшилася з 85,6% у 2002 р. до 70,5% у 2012 р. (рис. 2.3). Це відбулося насамперед за рахунок стрімкого розширення обсягів коштів, залучених для покриття дефіциту Пенсійного фонду України. У 2012 р. частка коштів державного бюджету, одержаних на покриття дефіциту Пенсійного фонду України, становила 6,8% від усіх його доходів. Варто звернути увагу, що такі зміни в структурі дохідної частини бюджету Пенсійного фонду України відбувалися в умовах суттєвого зменшення частки коштів, які перебували у залишку на початок року. Отже, зміни в структурі доходів Пенсійного фонду України були спричинені насамперед необхідністю фінансового забезпечення зростаючих потреб для підвищених пенсійних виплат.

Упродовж досліджуваного періоду можна чітко спостерігати певну інерційність у власних доходах Пенсійного фонду України, що відзначається у менших значеннях ланцюгових темпів зростання порівняно з іншими джерелами доходів. Таким чином радикальні заходи щодо суттєвого підвищення пенсійних виплат не супроводжувалися адекватними діями для вдосконалення дохідної частини бюджету Пенсійного фонду України. Системні недоліки у цій сфері, зокрема, великий за розмірами тіньовий сектор економіки, поширена практика нелегальної виплати заробітної плати, низький рівень оплати праці в економіці, недосконалість системи контролю за сплатою внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування залишалися неліквідованими. У таких умовах балансуючими джерелами надходжень слугували асигнування з Державного бюджету України. Це свідчить про відсутність будь-яких внутрішніх резервів Пенсійного фонду України.

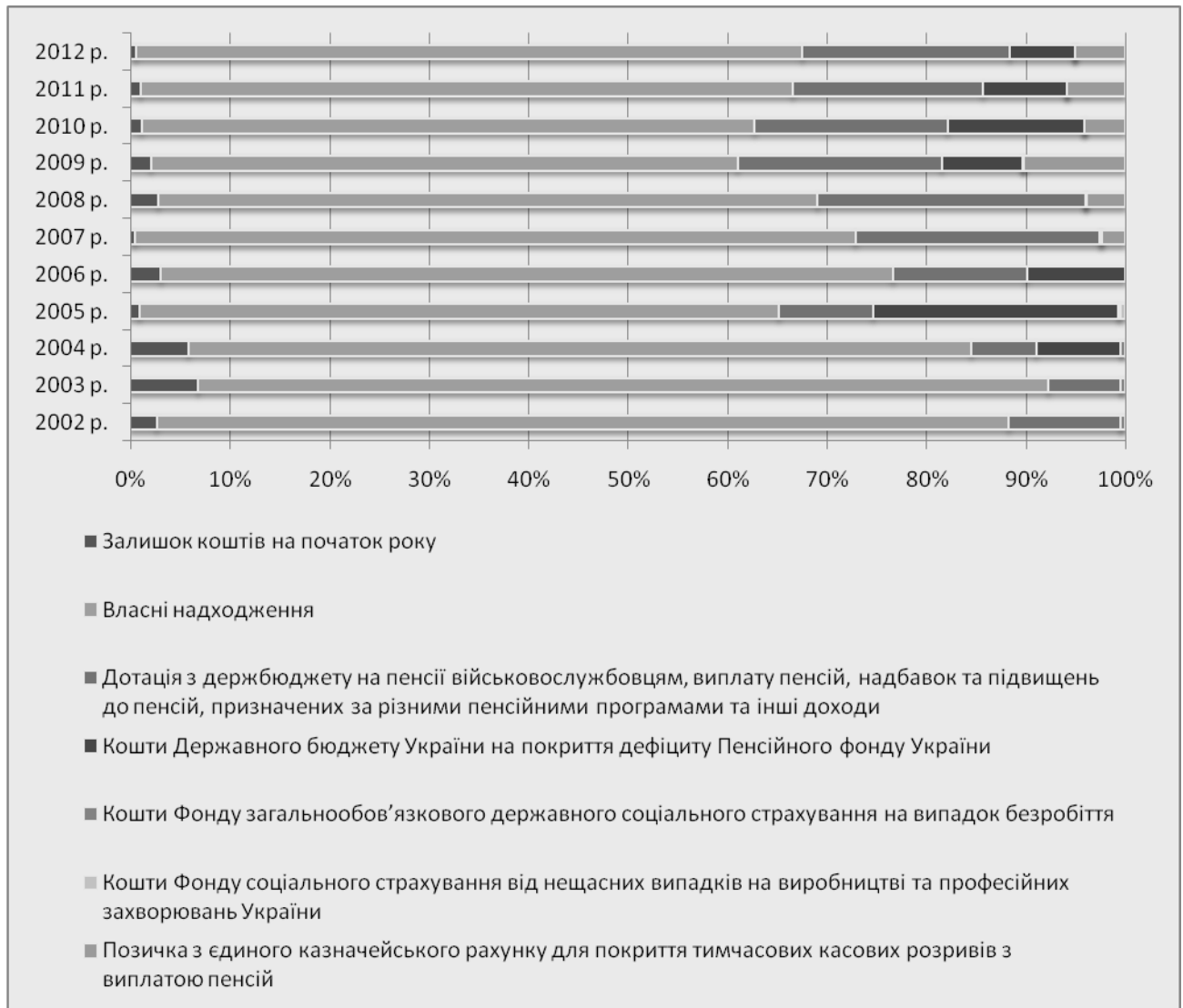

Рис. 2.3. Структура надходжень Пенсійного фонду України у 2002–2012 рр. *

Отже, можна зробити висновок про вразливість фінансового становища Пенсійного фонду України. Незважаючи на те, що одним із завдань реформування пенсійної системи України було застосування страхових внесків, адекватних пенсійним виплатам, упродовж досліджуваного періоду спостерігалися протилежні тенденції. Нині страхові платежі забезпечують лише близько двох третин доходів Пенсійного фонду України. В таких умовах його фінансове становище цілком залежить від повноти надходжень коштів від зовнішніх джерел – Державного бюджету України та єдиного казначейського рахунку. Таким чином, відсутність системного підходу до регулювання

* Складено на основі [62; 64; 65; 60; 59].

видатків і доходів Пенсійного фонду України в період пенсійної реформи не лише не зменшило дію внутрішніх чинників реформування пенсійної системи, а й призвело до їх зростання.

Протягом новітнього періоду функціонування системи мобілізації доходів Пенсійного фонду України відбулися важливі зміни в механізмі розподілу єдиного соціального внеску. З 01.01.2013 р. єдиний соціальний внесок розподіляють на основі однакових відсотків розподілу. Варто зазначити, що досі єдиний соціальний внесок, сплачений роботодавцями, розподіляли між інститутами соціального страхування в різних пропорціях залежно від рівня професійного ризику. Наприклад, для першого класу професійного ризику виробництва частка відрахувань єдиного соціального внеску, ставка якого дорівнювала 36,76%, на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування становила 90,3156%, для двадцятого класу – 89,3153% (за встановленої ставки єдиного соціального внеску – 37,17%), а для сорокового – 87,3914% (за встановленої ставки єдиного соціального внеску – 37,99%). Таким чином, було забезпечено однакову величину часток єдиного соціального внеску, що спрямовується на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування та інші види соціального страхування за винятком загальнообов'язкового державного соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійного захворювання, що спричинили втрату працездатності. Заявленою метою реформування єдиного соціального внеску були складнощі його адміністрування, зумовлені великою кількістю рахунків для його зарахування (88 рахунків), що суперечило ідеї запровадження єдиного соціального внеску.

Запровадження єдиних пропорцій розподілу єдиного соціального внеску для всіх класів професійного ризику виробництва призвело до того, що реальний розмір відрахувань від єдиного соціального внеску на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, які сплачують роботодавці, почав відрізнятися у різних юридичних осіб, залежно від класу професійного ризику виробництва. Так, роботодавці, які належать до першого класу, сплачують єдиний соціальний внесок у розмірі 36,76%, з яких 85,533%

перераховують до Пенсійного фонду України (це становить 31,44193% від величини бази нарахування єдиного соціального внеску). Для роботодавців, які належать до сорокового класу ризику, ставка єдиного соціального внеску становить 37,99%, з яких також 85,533% перераховують до Пенсійного фонду України (це становить вже 32,494% від величини бази нарахування єдиного соціального внеску). Згадані новації ще більше погіршили стан прозорості управління єдиним соціальним внеском, а останній набув більше ознак податкового платежу.

У зв'язку зі значними проблемами у формуванні необхідних доходів Пенсійного фонду України у 1998 р. було видано Указ Президента України “Про невідкладні заходи щодо погашення заборгованості з виплати пенсій” № 957/98. У зазначеному документі для забезпечення погашення заборгованості з виплати пенсій та збільшення надходжень до Пенсійного фонду України передбачено тимчасово, на період до повного погашення заборгованості з виплати пенсій запровадити низку спеціальних зборів. Зокрема, було встановлено, що підприємства та організації, які здійснюють роздрібну торгівлю ювелірними виробами, повинні сплачувати збір на обов'язкове державне пенсійне страхування у розмірі 3% вартості реалізованих ювелірних виробів із золота (крім обручок). Також передбачено, що платники збору на обов'язкове державне пенсійне страхування сплачують збір на обов'язкове державне пенсійне страхування у розмірі однієї копійки з однієї гривні при здійсненні кожної операції з купівлі-продажу валют. В указі було закріплено положення, відповідно до якого при відчуженні легкових автомобілів підприємства, установи й організації всіх форм власності та фізичні особи мають сплачувати збір на обов'язкове державне пенсійне страхування в розмірі ста гривень за кожний автомобіль [201].

Згодом порядок сплати цього збору було змінено, а саме: залежно від вартості автомобіля передбачено такі ставки : 3% – якщо об'єкт оподаткування не перевищує 165 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб, встановленого законом на 1 січня звітного року; 4% – якщо об'єкт

оподаткування перевищує 165, але не більший 290 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб, встановленого законом на 1 січня звітного року; 5% – якщо об'єкт оподаткування перевищує 290 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб, установленого законом на 1 січня звітного року. На законодавчому рівні було також запроваджено збір з операцій придбання (купівлі-продажу) нерухомого майна, які повинні сплачувати всі юридичні та фізичні особи, здійснюючи відповідні операції, - 1% від вартості об'єкта нерухомого майна. Теж законодавством запроваджено збір з користування і надання послуг стільникового рухомого зв'язку, розмір якого визначався на рівні 7,5% від вартості будь-яких послуг стільникового рухомого зв'язку, сплаченої споживачами цих послуг оператору [52].

Запровадження спеціальних зборів на державне пенсійне страхування з господарюючих суб'єктів позитивно вплинуло на формування доходів Пенсійного фонду України та, відповідно, вирішення проблеми з невикплатою пенсій. Незважаючи на те, що в Указі Президента України, яким було запроваджено ці збори, було вказано на їхній тимчасовий характер та визначено, що вони запроваджуються лише на період до повного погашення заборгованості з виплати пенсій, на практиці відбувалися лише зміни їх складу та величини сплати. Таким чином, у процесі реформування пенсійної системи застосовували додаткові збори, що відігравали помітну роль у формуванні доходів Пенсійного фонду України. Як видно з рисунка 2.4, у 2003 р. обсяг надходжень від цих зборів становив 1 844,1 млн. грн., а їхнє співвідношення до власних доходів Пенсійного фонду України – 8,1%. Максимального значення обсяг залучених таким чином ресурсів до Пенсійного фонду України досягнув у 2008 р. – 6 497,7 млн. грн. У наступних роках досліджуваного періоду відбулося стрімке скорочення надходжень коштів в результаті застосування зборів на обов'язкове державне пенсійне страхування з окремих видів господарських операцій. Так, у 2012 р. обсяг таких доходів становив 3 796,3 млн.грн., що становило 2,4% власних надходжень Пенсійного фонду України (рис. 2.4, табл. 2.3).

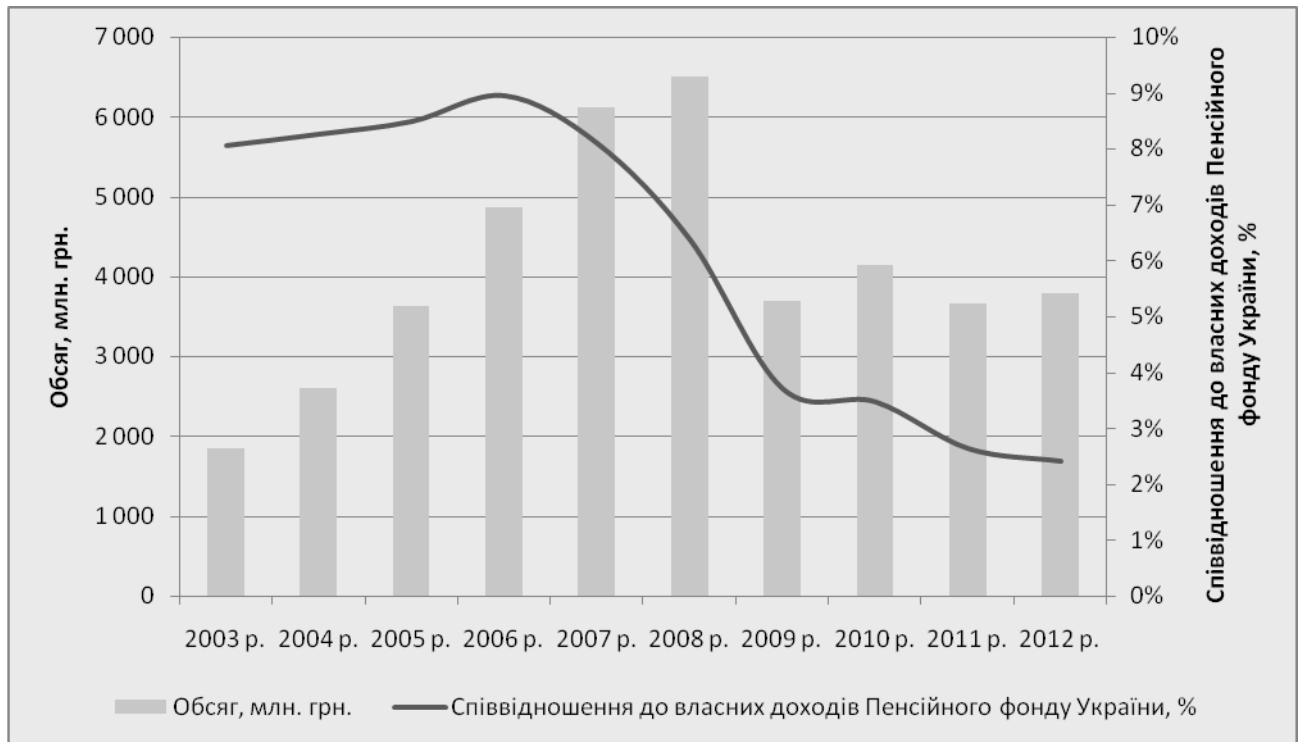

Рис. 2.4. Динаміка обсягів зборів на обов'язкове державне пенсійне страхування з окремих видів господарських операцій та їхнього співвідношення до власних доходів Пенсійного фонду України в 2003–2012 рр.*

На динаміку надходжень коштів від застосування зборів на обов'язкове державне пенсійне страхування з окремих видів господарських операцій у період проведення пенсійної реформи визначальний вплив мало декілька чинників. По-перше, змінювалися нормативно-правові акти, що регламентують сплату спеціальних зборів. Наприклад, з 2011 р. було скасовано збір із операцій купівлі-продажу безготівкової іноземної валюти за гривню. Це призвело до зменшення загального обсягу надходжень від спеціальних зборів. По-друге, відбувалися значні коливання на відповідних сегментах ринкової системи, що відобразилося на змінах обсягів бази нарахування зазначених внесків. Так, у період гострої фінансово-економічної кризи у 2008–2009 рр. відбулося різке падіння продажів автомобілів та зменшення операцій купівлі-продажу нерухомого майна через що значно скоротилися надходження Пенсійного фонду України від відповідних зборів (додаток Е).

* Складено на основі [62].

Таблиця 2.3

**Динаміка надходжень до Державного бюджету України зборів,
що перераховують до Пенсійного фонду України у 2003–2012 рр.***

млн. грн.

Назва надходжень	Збір з операцій купівлі-продажу безготівкової іноземної валюти за гривню	Збір з торгівлі ювелірними виробами із золота (крім обручок), платини і дорогоцінного каміння	Збір при відчуженні легкових автомобілів	Збір з виробництва та імпорту тютюнових виробів	Збір з операцій придбання (купівлі-продажу) нерухомого майна	Збір з користування та надання послуг стільникового рухомого зв'язку	Всього
2003 р.	903,8	8,1	361,6	208,4	124,9	237,3	1 844,1
2004 р.	1 582,1	11,0	445,9	–	212,6	343,3	2 594,9
2005 р.	2 112,8	15,1	615,1	–	285,1	594,9	3 623,0
2006 р.	2 444,7	20,7	988,0	–	467,5	941,4	4 862,3
2007 р.	2 661,0	27,2	1 649,9	–	620,6	1 159,7	6 118,5
2008 р.	2 358,8	37,4	2 103,7	–	584,0	1 413,6	6 497,7
2009 р.	1 054,2	35,0	982,5	–	397,6	1 226,3	3 695,6
2010 р.	1 005,1	36,5	1 279,1	–	459,5	1 358,0	4 138,2
2011 р.	–	43,9	1 688,9	–	518,4	1 407,3	3 658,6
2012 р.	–	39,9	1 669,6	–	655,0	1 431,8	3 796,3

Аналізуючи практику застосування спеціальних зборів на обов'язкове державне пенсійне страхування з окремих видів господарських операцій, варто зазначити, що вона припала на період наявності дефіциту Пенсійного фонду України. З року в рік Фонд неспроможний своїми доходами забезпечити потреби у видатках, а запровадження додаткових джерел надходжень дало змогу пом'якшити наявну проблему щодо його збалансованості. З огляду на це варто, на нашу думку, позитивно оцінити практику запровадження додаткових джерел наповнення Пенсійного фонду України на стабільній основі. З іншого боку, додаткове оподаткування окремих операцій містить ризик негативного впливу на економічні процеси, який значно переважатиме весь позитив від додаткового наповнення коштами Пенсійного фонду України. Поділяємо думку

* Складено на основі [62; 64; 65; 60; 59].

вчених стосовно негативного впливу застосування збору з операцій купівлі-продажу безготівкової іноземної валюти за гривню на активність інвестиційної діяльності у державі [32, с. 1–4]. Через негативний вплив на інвестиційний клімат у нашій державі, починаючи з 2011 р. згаданий збір перестали стягувати в Україні.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що формування додаткових доходів Пенсійного фонду України в умовах неспроможності покрити необхідні видатки за допомогою страхових внесків і наявності перманентного дефіциту його бюджету позитивно вплинуло на фінансове становище Пенсійного фонду України та його фінансову стабільність. Зважаючи на перспективи формування доходів і видатків Пенсійного фонду України в майбутньому доцільно, на нашу думку, продовжити практику застосування спеціальних зборів до Пенсійного фонду України із суб'єктів господарювання. При цьому варто залучати до його фінансування ресурси тих категорій осіб, які уникають сплати передбачених чинним законодавством податків, а також внесків до Пенсійного фонду України. У цьому контексті актуалізується пропозиція щодо необхідності оподаткування багатства в Україні. Саме надходження від таких податків мають стати, на наш погляд, додатковим джерелом формування доходів Пенсійного фонду України.

В останні роки досліджуваного періоду загострилися проблеми з належним наповненням фінансовими ресурсами бюджету Пенсійного фонду України. У цих умовах органи державного управління вдавалися до залучення коштів єдиного казначейського рахунку для покриття тимчасових касових розривів бюджету Пенсійного фонду України. Для таких цілей 01.12.2010 р. ухвалено Постанову Кабінету Міністрів України № 1080 “Про затвердження Порядку покриття тимчасових касових розривів Пенсійного фонду України, пов'язаних з виплатою пенсій” [129]. Постанова надала Казначейству широкі повноваження щодо кредитування Пенсійного фонду України за рахунок ресурсів єдиного казначейського рахунку. Так, згідно з Порядком покриття тимчасових касових розривів Пенсійного фонду України, пов'язаних із

виплатою пенсій, затвердженим цією Постановою, Пенсійному фонду позики надають лише за рахунок вільних коштів єдиного казначейського рахунку з обов'язковим урахуванням спроможності органів Казначейства своєчасно та в повному обсязі забезпечувати виконання платіжних доручень розпорядників, одержувачів бюджетних коштів та інших клієнтів. Проте, як свідчить вітчизняний досвід, у більшості випадків для недопущення заборгованості з виплат пенсій позички надають і тоді, коли на єдиному казначейському рахунку залишається фактично недостатньо коштів, що не забезпечують навіть видатки Державного та місцевих бюджетів. Це створює соціальну напругу, насамперед, в органах місцевого самоврядування, які, маючи на своїх рахунках кошти, не можуть вчасно розрахуватися за одержані товари, роботи, послуги [131].

Причиною цієї ситуації є переважно неспроможність Пенсійного фонду вчасно і в повному обсязі погашати позички, отримані на покриття тимчасових касових розривів. Незважаючи на те, що чинним порядком чітко передбачено, що позику надають на умовах її погашення до кінця поточного бюджетного періоду без нарахування відсотків за її користування, на практиці цю норму часто не виконують. Так, у кожному з років, у якому надавали короткотермінові позички Пенсійному фонду України за рахунок коштів єдиного казначейського рахунку, за станом на кінець року залишалася непогашена заборгованість. Найбільший розмір непогашених позик, одержаних упродовж року, був у 2009 р. – 17 374,7 млн. грн., або 10,3% усіх надходжень Пенсійного фонду України 2009 р. (рис. 2.5).

У 2012 р. Пенсійний фонд України не повернув 11 885,1 млн. грн. кредитних ресурсів, одержаних з єдиного казначейського рахунку, а загальна сума неповернутих коштів, що були залучені з єдиного казначейського рахунку для виплат пенсій і допомоги, зріс із початку 2012 року на 31,9% – до 49 120,4 млн. грн. [14, с. 40]. Варто зазначити, що стрімке зростання заборгованості Пенсійного фонду України відбувалося в умовах, коли в 2010 р. було списано заборгованість за цією позикою на суму близько 10 млрд. грн. [76].

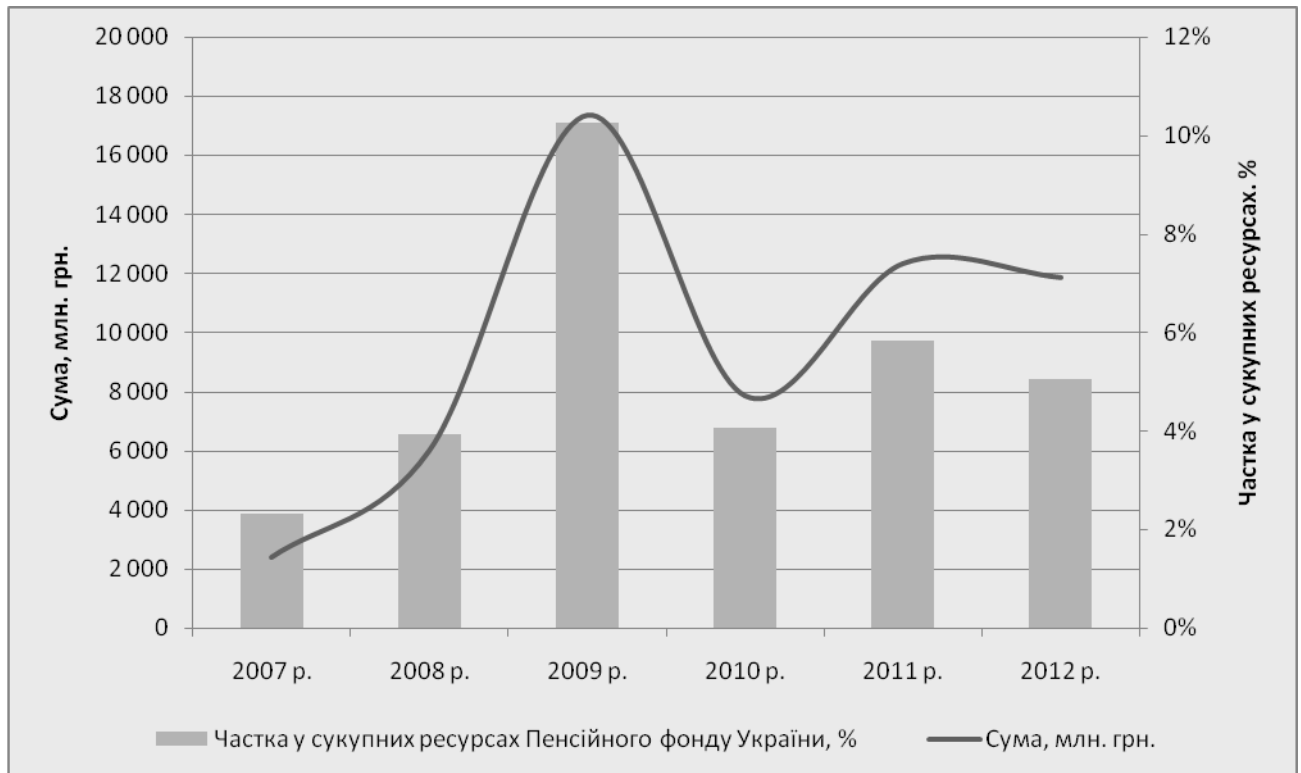

Рис. 2.5. Динаміка непогашених позик Пенсійного фонду України, одержаних з єдиного казначейського рахунку у відповідному бюджетному році протягом 2007–2012 рр.*

Таким чином, механізм формування доходів Пенсійного фонду України та чинна практика фінансування його дефіциту мають низку суттєвих недоліків. Вони вкрай негативно впливають на фінансову стабільність Пенсійного фонду України, адже доступні джерела фінансування його дефіциту передбачають зазвичай залучення короткотермінових ресурсів єдиного казначейського рахунку в значних обсягах без достатніх передумов для своєчасного їх повернення. Крім цього, недосконала практика залучення коштів єдиного казначейського рахунку для фінансування короткотермінових касових розривів бюджету Пенсійного фонду України (по суті, його дефіциту) вкрай негативно впливає на систему касового виконання бюджетів та функціонування бюджетного сектору загалом.

* Складено на основі [59, с. 15; 60, с. 21; 62; 64, с. 12; 65, с. 10].

2.2. Практика формування пенсійних виплат, призначених на підставі універсального пенсійного законодавства

Упродовж усього періоду незалежності України системі державного пенсійного забезпечення належить основна роль у забезпеченні матеріального добробуту значної частини населення. Незважаючи на те, що під час реформування пенсійної системи в нашій країні запроваджено недержавне пенсійне забезпечення, воно не має відчутного впливу на соціальне становище. Сьогодні виплати в межах державного пенсійного страхування слугують основним джерелом доходу для третини населення України. Тож від ефективності виконання державним пенсійним страхуванням його функцій безпосередньо залежить соціально-економічний розвиток нашої країни.

Вплив державного пенсійного страхування значною мірою визначається обсягом ресурсів, що їх спрямовують на пенсійні виплати. Узагальнюючу оцінку ролі державного пенсійного страхування в країні можна зробити, на нашу думку, на основі аналізу двох узагальнюючих показників – співвідношення видатків Пенсійного фонду та ВВП і частки пенсій у загальних доходах домогосподарств. Як видно з рисунка 2.6, впродовж останніх років стрімкими темпами зростало співвідношення видатків Пенсійного фонду України до ВВП, досягнувши в 2009 р. максимального значення. Так, зазначений показник у 2003 р. становив 9,1%, а в 2009 р. – 18,5%. Таким чином, впродовж незначного проміжку відносний показник видатків Пенсійного фонду зріс більше, ніж удвічі. Досягнутий рівень видатків стосовно ВВП є значно вищим, ніж у розвинених економічних країнах (додаток Ж). Враховуючи те, що майже 1/5 від створеного у країні ВВП перерозподіляють через Пенсійний фонд, можна зробити висновок про значний вплив державного пенсійного страхування на економічні процеси в країні.

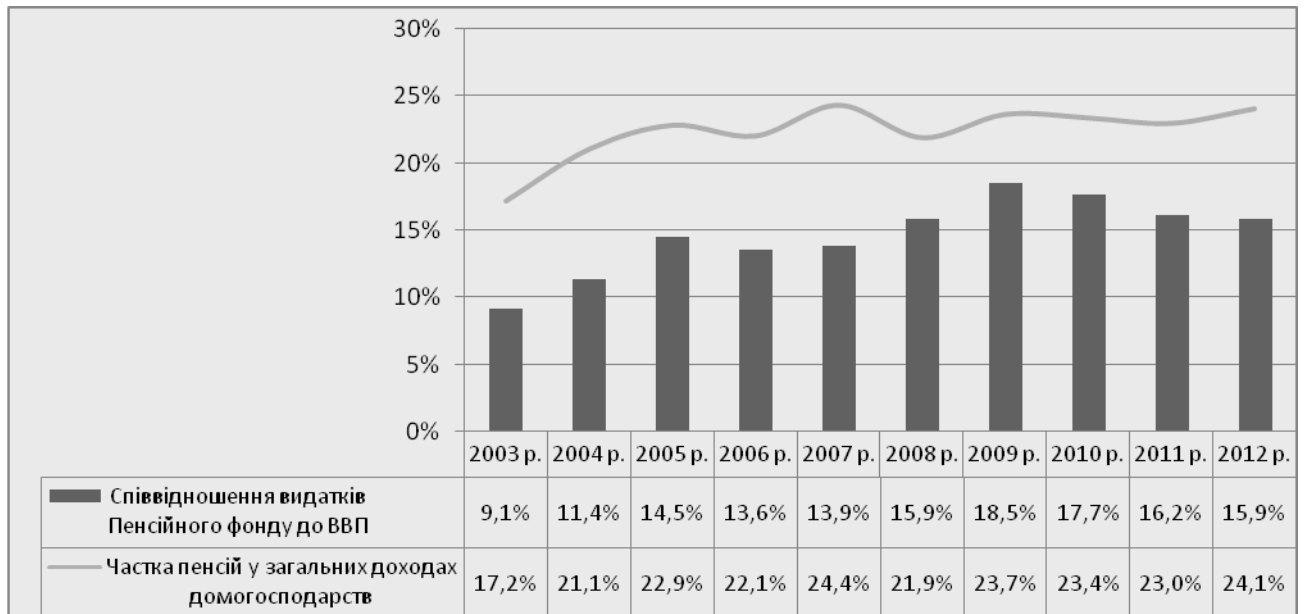

Рис. 2.6. Співвідношення витратів Пенсійного фонду у ВВП і частка пенсій у загальних доходах домогосподарств у 2003–2012 рр.*

Важливе соціальне значення державного пенсійного страхування значною мірою виражається величиною частки пенсій у загальних доходах домогосподарств. Як видно з рисунка 2.6, стрімке зростання співвідношення пенсійних виплат і ВВП призвело також до збільшення частки пенсій у доходах домогосподарств. Якщо в 2003 р. за рахунок пенсій формувалося 17,2% бюджету домогосподарств, то в 2012 р. зазначений показник досягнув максимального значення – 24,1%. Отже, сьогодні майже кожна четверта гривня загальних доходів домогосподарств формується за рахунок пенсій. У таких умовах пенсійні виплати слугують важливим чинником соціального благополуччя населення України.

Як зазначено в першому розділі дослідження пенсійне законодавство у нашій державі неоднорідне. Воно складається з одного закону, дія якого поширюється на все населення, – Закону України “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування” і багатьох спеціальних законодавчих актів, що регламентують механізм призначення пенсій для окремих категорій населення. Як видно з рисунка 2.7, переважній частині пенсіонерів, яким здійснювали

* Складено на основі [38, с. 57; 39, с. 65; 62; 64, с. 12; 65, с. 10; 15, с. 276–277; 16, с. 290–291; 17, с. 250–251; 18, с. 260–261; 19, с. 260–261; 20, с. 260–261; 21, с. 260–261].

виплати органи Пенсійного фонду, пенсії призначають відповідно до Закону України “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування”. Упродовж 2005–2012 рр. близько 12,6 млн. осіб одержували пенсії на підставі згаданого закону, і лише 0,8–0,5 млн. пенсіонерів отримували від органів Пенсійного фонду виплати на підставі інших нормативно-правових актів. До того ж, спостерігається чітка динаміка до скорочення кількості осіб, яких забезпечують на підставі спеціальних нормативно-правових актів. Так, на початок 2012 р. таких пенсіонерів було 576 тис. осіб, що в 1,5 рази менше, ніж у 2005 р. Це свідчить загалом про позитивну динаміку поширення універсальних правил призначення виплат у системі державного пенсійного страхування.

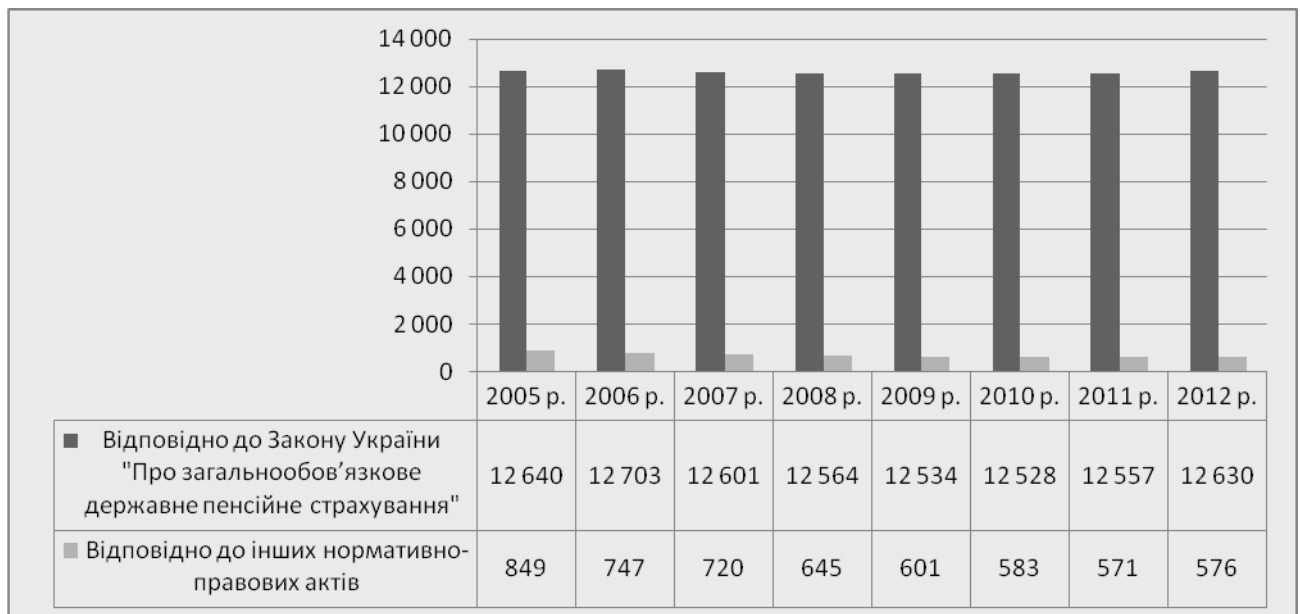

Рис. 2.7. Динаміка чисельності пенсіонерів, забезпечення яких здійснюють органи Пенсійного фонду відповідно до Закону України “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування” та відповідно до інших законодавчих актів у 2005–2012 рр. (станом на 1 січня відповідного року), тис. осіб.*

Враховуючи значну відмінність правового регламентування механізму виплати пенсій доцільно, на нашу думку, розмежувати його аналіз на дві складові – по-перше, оцінити практику формування пенсійних виплат,

* Складено на основі [171, с. 27; 172, с. 27].

регламентованих загальним пенсійним законодавством, дія якого поширюється на усе суспільство; по-друге, дослідити практику здійснення пенсійних виплат на підставі нормативно-правових актів, що поширюються на окремі категорії осіб. Із урахуванням викладеного, проаналізуємо в цьому підрозділі дисертації особливості формування пенсійних виплат у межах універсального пенсійного законодавства, а особливості призначення і виплати пенсій для окремих категорій осіб розглянемо в наступному підрозділі дисертації. Такий підхід дасть змогу ґрунтовно дослідити всі основні проблеми у сфері державного пенсійного страхування.

Упродовж новітнього періоду становлення Української держави пенсійна система зазнала кардинальних змін. За цей час також трансформувалася роль державного пенсійного страхування. Для дослідження проблематики функціонування державного пенсійного страхування в умовах реформування пенсійної системи важливе значення має з'ясування особливостей проведених змін у пенсійній системі та їхніх наслідків для державного пенсійного страхування. Зміни в системі соціального страхування України можна характеризувати як перманентні. Однак серед усіх змін у пенсійному страхуванні варто виокремити ті, що мали визначальний вплив на формування державного пенсійного страхування відповідно до умов ринкової економіки. Такі реформи були започатковані у 2003 р. і запроваджені з 01.01.2004 р. З огляду на зазначене предметом детального дослідження функціонування державного пенсійного страхування в умовах реформування пенсійної системи має стати, на наше переконання, період від початку становлення багаторівневої пенсійної системи відповідно до принципів ринкової економіки.

Згідно з офіційними документами, основними чинниками, що зумовили реалізовану у 2003–2004 рр. пенсійну реформу, стали:

- демографічні процеси (старіння населення, зменшення працездатного населення), наслідками яких є збільшення чисельності отримувачів пенсій та зменшення платників страхових внесків;
- зменшення чисельності зайнятого населення;

– несприятливе співвідношення тривалості періоду сплати внесків на пенсійне забезпечення і періоду, протягом якого виплачують пенсію;

– зростання різного роду пільгових і прирівнених до них категорій пенсіонерів [202].

Таким чином, лейтмотивом активних змін у пенсійній системі стало намагання нейтралізувати вплив негативних демографічних тенденцій у нашій державі. Серед усіх чинників реформування пенсійної системи, виокремлених у підрозділі 1.2 (див. рис. 1.3) на перший план вийшли ті, що безпосередньо впливали на фінансовий стан пенсійної системи. Так, домінуючий вплив на реформування пенсійної системи мали ендогенні чинники, зокрема динаміка платників внесків на пенсійне страхування і одержувачів пенсійних виплат, а також проблеми формування фінансових ресурсів Пенсійного фонду.

Аналіз виокремлених в офіційних документах чинників реформування пенсійної системи свідчить про обмеженість розуміння всіх процесів, що зумовлюють потребу в удосконаленні пенсійної системи. Зведення всіх причин, що об'єктивно зумовлюють зміни у пенсійній системі, лише до демографічних тенденцій і до наявних диспропорцій між платниками внесків на державне пенсійне страхування та одержувачів пенсійних виплат позбавляє необхідності врахування інших важливих екзогенних чинників реформування пенсійної системи. На нашу думку, відсутність серед передумов реформування пенсійної системи, зокрема, недоліків розвитку ринку праці, а також проблем доступності соціальних послуг позбавляє ініціаторів реформи необхідності розроблення заходів, спрямованих на гармонійне забезпечення соціальних інтересів під час удосконалення пенсійної системи.

Як засвідчує зарубіжна практика, розв'язати проблему зростання зобов'язань пенсійної системи, зумовлену переважно диспропорціями платників страхових внесків на пенсійне страхування та одержувачів пенсійних виплат, можна двома способами. Суть першого способу, що був реалізований у провідних країнах світу, полягав у реалізації параметричних пенсійних реформ: підвищення пенсійного віку, збільшення вимог щодо тривалості страхового

стажу, запровадження понижуючого коефіцієнта при валоризації минулих пенсійних прав та індексації встановлених розмірів пенсій [61]. Другий спосіб здійснення пенсійних реформ передбачає поетапний перехід від загальної солідарної системи до змішаної системи пенсійного страхування, в якій важлива роль належить накопичувальним механізмам акумулювання пенсійних внесків. Варто зазначити, що такий підхід до реформування пенсійних систем застосовували зазвичай в європейських державах з перехідною економікою і латиноамериканських країнах.

Реалізація пенсійної реформи в Україні не передбачала радикальних заходів щодо реформування важливих параметрів системи солідарного пенсійного страхування. Під час проведеної у 2003–2004 рр. реформи було залишено без змін усі важливі параметри пенсійної системи, за допомогою яких можна нейтралізувати вплив негативних демографічних тенденцій: вік виходу на пенсію, мінімальний страховий стаж, порядок дострокового виходу на пенсію та ін. Усі сподівання стосовно вирішення проблем пенсійного забезпечення покладали на запровадження багаторівневої пенсійної системи. Додатково до солідарного пенсійного страхування було передбачено розвиток другого рівня пенсійного страхування, що базоване на засадах накопичення коштів населення у Накопичувальному фонді та здійснення за рахунок його коштів відповідних пенсійних виплат. Однак варто зазначити, що вказана норма носила переважно декларативний характер і досі не запроваджена у практику. Єдиним наслідком заходів щодо розвитку багаторівневої пенсійної системи стало запровадження третього рівня пенсійної системи – недержавного пенсійного забезпечення.

Як засвідчує вітчизняний досвід, розрахунок на те, що значна частина проблем пенсійної системи буде розв'язана завдяки розвитку недержавного пенсійного забезпечення, себе не виправдав. З часу запровадження відповідного законодавства, що регламентує недержавне пенсійне забезпечення, в недержавних пенсійних фондах, станом на кінець 2012 р. було накопичено лише близько 1660 млн. грн., що становить менше 1% річних обсягів бюджету

Пенсійного фонду України [42, с. 59]. Як видно з рисунка 2.8, кількість учасників недержавних пенсійних фондів упродовж 2004–2011 рр. мала чітку тенденцію до зростання – з 25,4 тис. у 2004 р. до 594,6 тис. у 2011 р., або у 23,4 рази. Зазначимо, що з 2008 р. кількість учасників недержавних пенсійних фондів стабілізувалася практично на досягнутому рівні. Схожа динаміка була у кількості вкладників недержавних пенсійних фондів. Таким чином, нині, лише незначна частка населення України має відповідні накопичення у недержавних пенсійних фондах, до того ж, ці ресурси є невеликі.

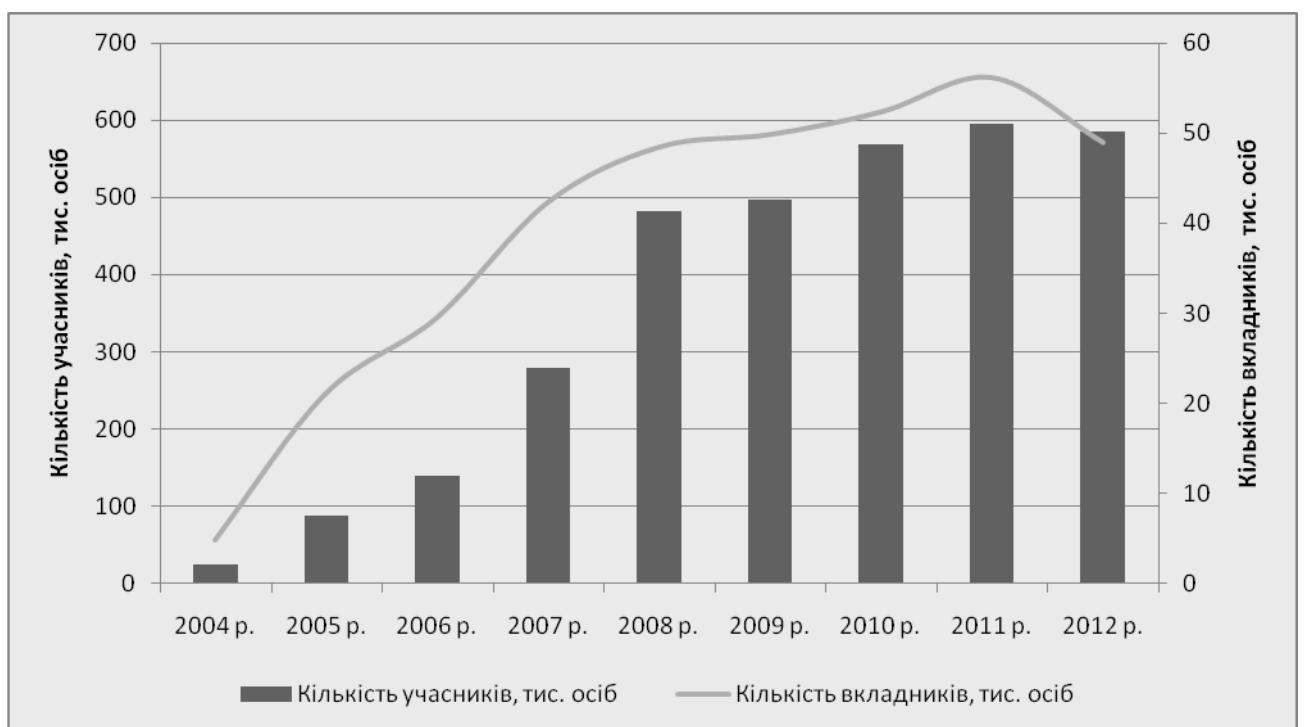

Рис. 2.8. Кількість учасників недержавних пенсійних фондів у 2004–2012 рр., тис. осіб.*

На підставі зазначеного вище можна зробити висновок про те, що недержавне пенсійне забезпечення сьогодні не має відчутного впливу на формування доходів населення у старості або в разі настання іншого страхового випадку. Отже, незважаючи на здійснене у 2004 р. реформування пенсійної системи, основне навантаження щодо фінансового забезпечення пенсіонерів припадає на державне пенсійне страхування. Більше того, перспективи розвитку пенсійної системи на умовах багаторівневості залишаються

*Складено на основі [125].

невизначеними. Основою для такого твердження слугують результати соціологічного опитування, проведеного у 2011 р. в усіх обласних центрах, містах Києві та Севастополі. Відповідно до цих результатів, 80,1% українців не розраховує на будь-які додаткові джерела доходу, крім державної пенсії, після настання пенсійного віку [222]. Таким чином, сьогодні переважна частка населення і надалі покладається винятково на державу щодо забезпечення їхнього матеріального добробуту в старості.

Незважаючи на те, що впродовж досліджуваного періоду не відбувалося радикального параметричного реформування пенсійної системи, а запровадження багаторівневої пенсійної системи не вплинуло відчутно на стан державного пенсійного страхування, у пенсійній системі все-таки відбувалися зміни, що дали певні наслідки для економічного розвитку країни та соціального становища населення. З метою з'ясування результатів реформування пенсійної системи, що набуло перманентного характеру, для функціонування державного пенсійного страхування, а відтак, для соціально-економічного розвитку нашої держави детально проаналізуємо практику формування пенсійних виплат та механізму акумулювання доходів державного пенсійного страхування впродовж 2004–2010 рр.

Відповідно до Закону України “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування”, дія якого поширюється на всі категорії населення, в солідарній системі призначають такі пенсійні виплати: пенсія за віком; пенсія по інвалідності внаслідок загального захворювання (у т.ч. каліцтва, не пов’язаного з роботою, інвалідності з дитинства); пенсія у зв’язку з втратою годувальника (табл. 2.4).

Основи призначення пенсій для всіх категорій населення в Україні*

Вид пенсії	Право на пенсію	Розмір пенсії
Пенсія за віком	Право на призначення пенсії мають особи після досягнення чоловіками 60 років, жінками – 55–60 років і наявності страхового стажу не менше 35 років для чоловіків і 30 років для жінок. За наявності страхового стажу меншої тривалості, пенсію за віком встановлюють в розмірі, пропорційному наявному страховому стажу, виходячи з мінімального розміру пенсії за віком	Розмір пенсії за віком визначають за формулою: $P = Zп \times Kс$, де: P – розмір пенсії у гривнях; Zп – заробітна плата (дохід) застрахованої особи; Kс – коефіцієнт страхового стажу застрахованої особи. Мінімальний розмір пенсії за віком за наявності у чоловіків 35, а у жінок – 30 років страхового стажу встановлюють у розмірі прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність. За кожний повний рік страхового стажу понад 35 років чоловікам і 30 років жінкам пенсію за віком збільшуються на 1% розміру пенсії, але не більше ніж на 1% мінімального розміру пенсії.
Пенсія по інвалідності внаслідок загального захворювання	Призначають у разі настання інвалідності, що спричинила повну або часткову втрату працездатності внаслідок загального захворювання за наявності страхового стажу: для інвалідів I групи (від 1 до 10 років залежно від віку особи від 25 до 54 років); для інвалідів II та III груп (від 1 до 14 років залежно від віку особи від 23 до 56 років).	Розмір залежить від групи інвалідності: інвалідам I групи – 100% пенсії за віком; інвалідам II групи – 90% пенсії за віком; інвалідам III групи – 50% пенсії за віком. За наявності у непрацюючих інвалідів II і III груп – у чоловіків 35, а у жінок – 30 років страхового стажу за їх вибором пенсію по інвалідності призначають у розмірі пенсії за віком.
Пенсія у зв'язку з втратою годувальника	Призначають непрацездатним членам сім'ї померлого годувальника, які були на його утриманні, за наявності в годувальника на день смерті страхового стажу, який був би необхідний йому для призначення пенсії по інвалідності, а в разі смерті пенсіонера – незалежно від тривалості страхового стажу. Дітям пенсію у зв'язку з втратою годувальника призначають незалежно від того, чи були вони на утриманні годувальника.	Пенсію призначають у розмірі: на одного непрацездатного члена сім'ї – 50% пенсії за віком померлого годувальника; на двох та більше непрацездатних членів сім'ї – 100% пенсії за віком померлого годувальника, що розподіляють між ними рівними частками. Дітям-сиротам пенсію у зв'язку з втратою годувальника призначають у розмірах, визначених частиною першою цієї статті, виходячи з розміру пенсії за віком кожного з батьків.

* Складено на основі [50].

Величина загальних зобов'язань державного пенсійного страхування визначається чисельністю осіб, які мають право на пенсії, а також розмірами пенсійних виплат. Великий вплив на ці чинники, особливо на перший справляє вікова структура населення, зокрема чисельність осіб, які досягли пенсійного віку. З часу ухвалення законодавчих актів, що започаткували пенсійну реформу в нашій державі, основні параметри солідарної пенсійної системи, які визначаються переважно демографічними тенденціями, ще більше погіршилися. Так, основний показник, який характеризує успішність соціального розвитку країни, – чисельність населення країни – стрімко знизився. У 2003 р. чисельність населення в Україні становила 47 622,4 тис. осіб, а на початок 2011 р. вона зменшилася до 45 778,5 тис. осіб. Отже, за сім років здійснення пенсійної реформи чисельність населення скоротилася на 1 843,9 тис. осіб, або на 3,9%. Стрімке зменшення чисельності населення в Україні стало переважно наслідком скорочення народжуваності в нашій державі. Це не могло не позначитися на зміні вікової структури українського суспільства.

Дані додатка М засвідчують негативні тенденції у віковій структурі населення України, що спричиняє старіння населення. У 1999 р. частка населення, молодшого за працездатний вік, становила 19,4% і на початок пенсійної реформи (2003 р.) зменшилася до 16,8%, а на 01.01.2010 р. становила 15,3%. Впродовж цього часу суттєво зросла частка населення, старшого за працездатний вік – з 23,4% у 1999 р. до 23,7% у 2003 р. і 24,5% у 2009 р. Доцільно зазначити, що негативний вплив демографічних тенденцій на пенсійну систему впродовж досліджуваного періоду частково послаблювався тим, що доволі чисельна група населення, молодшого за працездатний вік, яка була у 1999 р., перейшла у населення працездатного віку. Динаміка частки населення працездатного віку була неоднорідною. Так, період 1999–2005 рр. характерний помірним зростанням цього показника – з 57,2% до 60,4%. Однак надалі частка населення працездатного віку стабілізувалася на рівні 60,6% (2006–2008 рр.), а в 2009 р. зменшилася до 60,3%. Таким чином сьогодні

практично вичерпано можливості розширення частки населення працездатного віку за рахунок зменшення чисельності населення, молодшого за працездатний вік.

Як видно з рисунка 2.9, упродовж 2000–2011 рр. стрімко зростало співвідношення чисельності населення, старшого за працездатний вік до населення, молодшого за працездатний вік.

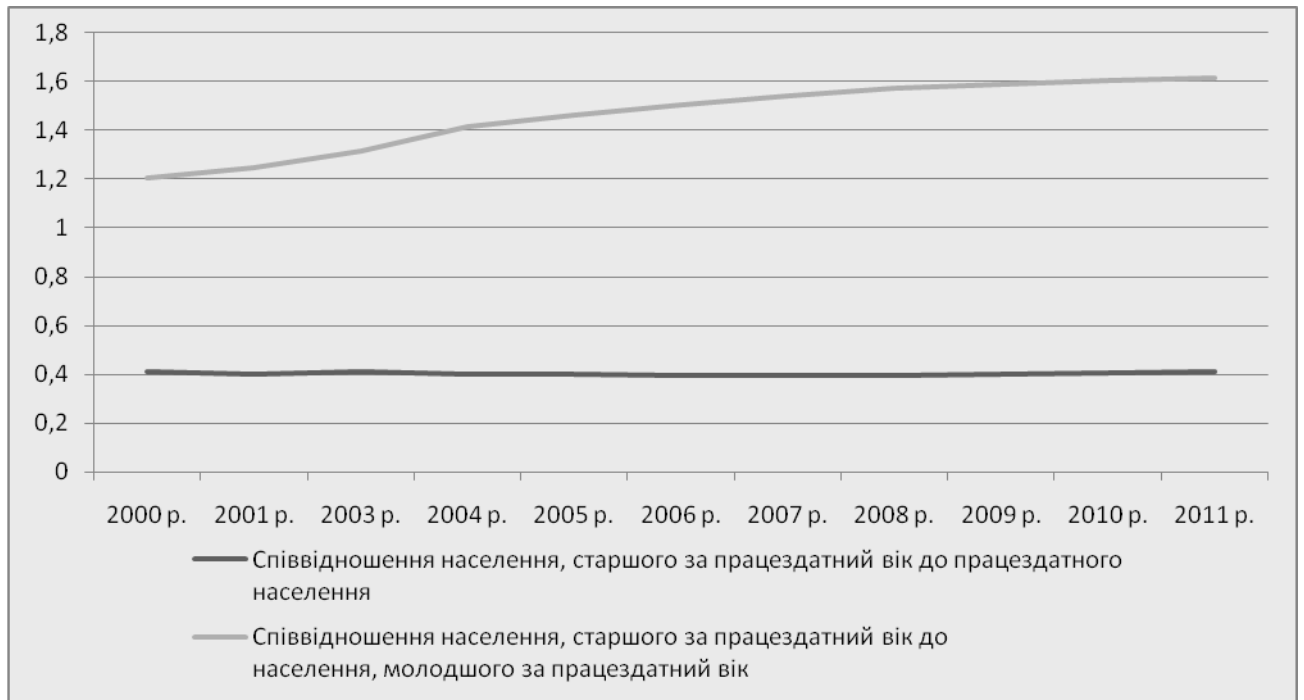

Рис. 2.9. Співвідношення населення, старшого за працездатний вік до працездатного населення та співвідношення населення, старшого за працездатний вік до населення, молодшого за працездатний вік в 2000–2011 рр. (станом на 1 січня відповідного року).*

Так, якщо в 2000 р. на 100 осіб, молодших за працездатний вік припадало 120 осіб старших за працездатний вік, то в 2011 р. така чисельність дорівнювала вже 161 особам. Скорочення чисельності населення, молодшого за працездатний вік значною мірою забезпечувало позитивний вплив на чисельність працездатного населення, що, своєю чергою давало змогу впродовж зазначеного періоду зберігати стабільність співвідношення населення, старшого за працездатний вік до осіб працездатного віку.

* Складено на основі [178, с. 318–319; 179, с. 378; 180, с. 359; 181, с. 361; 182, с. 346; 183, с. 330; 184, с. 345; 185, с. 340; 186, с. 337].

Найважче співвідношення чисельності працездатного населення до населення, старшого за працездатний вік не може забезпечити нормального функціонування державного пенсійного страхування. Сьогодні в Україні на 100 осіб пенсійного віку припадає 246 осіб працездатного віку. Як зазначалося раніше, для нормального функціонування солідарної пенсійної системи критичне співвідношення платників внесків і одержувачів пенсійних виплат становить 3:1. Враховуючи те, що далеко не все населення працездатного віку сплачує внески на державне пенсійне страхування, вікова структура населення в Україні унеможлиблює ефективне функціонування державного пенсійного страхування.

Таким чином, реформування пенсійної системи не супроводжувалося необхідними заходами щодо розв'язання проблеми негативних демографічних тенденцій у країні. Варто зазначити, що в цій сфері є низка об'єктивних проблем. Демографічні прогнози підтверджують неможливість подолання тенденції зменшення чисельності населення в прогнозованій перспективі. При цьому не просто зменшуватиметься загальна чисельність населення, а очікуються значні структурні зрушення: передовсім на фоні випереджального скорочення чисельності населення працездатного віку спостерігатиметься зростання чисельності осіб старшого віку [77, с. 9]. Наголосимо, що зростання чисельності осіб пенсійного віку відповідно до чинної сьогодні межі пенсійного віку в Україні (підвищення пенсійного віку з 2011 р. з 55 років до 60 років для жінок та 60 років для чоловіків) очікується дуже великими темпами. Так, якщо у 2009 р. частка населення, старшого за працездатний вік становила 26%, то у 2020 р. очікується її зростання до 29,6%, в 2030 р. – 30,0%, 2040 р. – 32,0%, а в 2050 р. – до 34,1% населення. Негативні наслідки для пенсійної системи полягають у тому, що зростатиме співвідношення пенсіонерів та кількості платників внесків. Так, у 2020 р. на 100 платників внесків припадатиме 77 пенсіонерів, у 2030 р. – 82, у 2040 р. – 90, а в 2050 р. – 99 [103, с. 6].

Це підтверджують тенденції щодо чисельності пенсіонерів за віком, кількість яких безпосередньо залежить від демографічних тенденцій у країні.

Серед трьох груп пенсіонерів, визначених Законом України “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування”, найбільшу групу становлять пенсіонери за віком. Їхня чисельність у 2001 р. дорівнювала 10 299 тис. осіб і до 2013 р. збільшилася на 202 тис. осіб до 10 501 тис. осіб (рис. 2.10). Набагато менша чисельність пенсіонерів двох інших груп, до того ж, вона має чітку тенденцію до зменшення. Так, у 2001 р., кількість пенсіонерів у зв’язку з інвалідністю становила 2 015 тис. осіб, у 2013 р. зменшилася на 501 тис. осіб – до 1 514 тис. осіб. Схожа тенденція щодо пенсіонерів у разі втрати годувальника: їхня кількість у 2001 р. становила 1 150 тис. осіб і до 2013 р. зменшилася на 342 тис. осіб – до 808 тис. осіб.

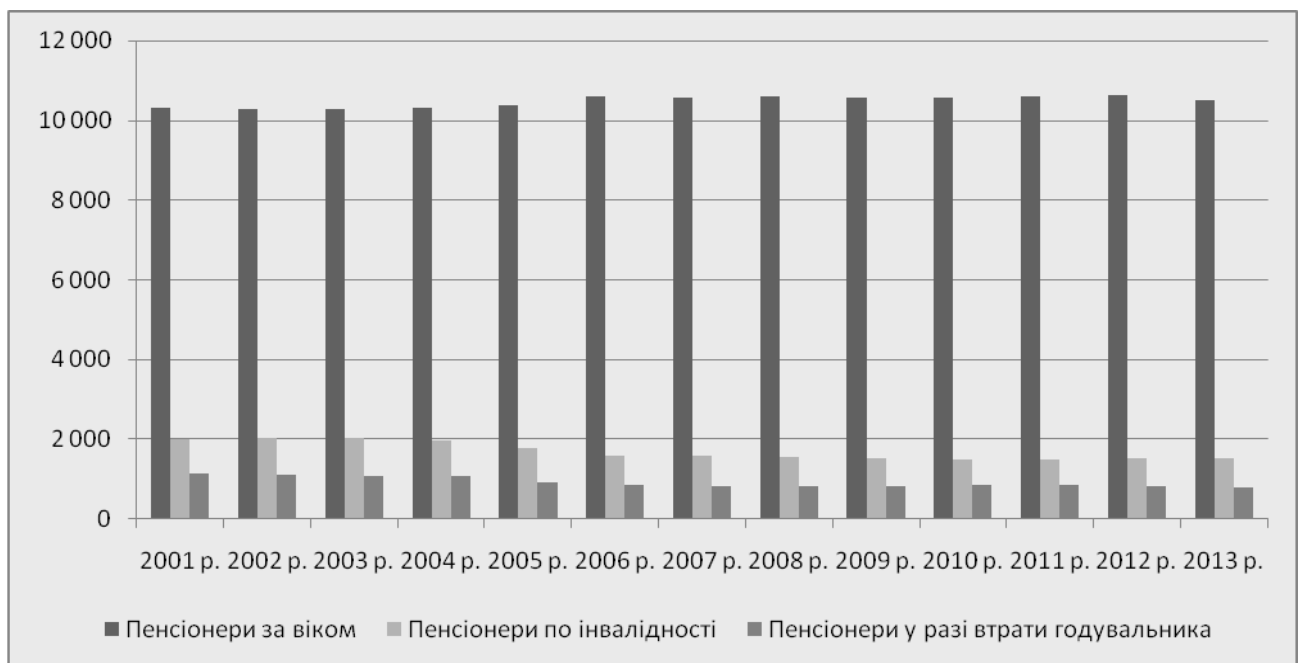

Рис. 2.10. Динаміка кількості пенсіонерів за віком, по інвалідності і втратою годувальника в 2001–2013 рр. (станом на початок року), тис. осіб.*

Зазвичай необхідні заходи, які у такому випадку вживають у майже всіх ринкових країнах, полягають у зміні параметрів пенсійної системи, зокрема пенсійного віку. В нашій державі, відповідно до ухваленого Закону України “Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи”, заплановано підвищити пенсійний вік для жінок, які отримують

* Складено на основі [184, с. 349; 173, с. 25].

пенсію відповідно до загального закону, з 55 до 60 років, починаючи з 1 вересня 2011 року, поступово збільшуючи його на 6 місяців щороку протягом 10 років [51]. Враховуючи динаміку негативних демографічних тенденцій, цих заходів буде недостатньо для забезпечення нормального функціонування державного пенсійного страхування.

Ще гірше на пенсійну систему нашої країни впливають негативні тенденції на ринку праці. Саме проблеми в сфері зайнятості населення спричиняють значні труднощі у функціонуванні державного пенсійного страхування. Впродовж досліджуваного періоду лише певна частина населення була в стані економічної активності. Як видно з таблиці 2.5, впродовж 2004–2012 рр. чисельність економічно активного населення працездатного віку зменшилося з 20 582,5 тис. осіб до 20 393,5 тис. осіб, або на 0,9%. При цьому рівень економічної активності населення працездатного віку становив 70,9%–73,0%. У міжнародному порівнянні економічної активності населення у віці 15–70 років Україна значно поступається багатьом розвиненим державам. Навіть якщо враховувати рівень економічної активності населення України в умовах чинної межі пенсійного віку, то він також нижчий, аніж у багатьох країнах, де часові межі економічної активності розширено (додаток 3). Це при тому, що вчені чітко встановили залежність, що зі зростанням ВВП рівні участі в робочій силі знижуються і починають зростати лише після досягнення показника ВВП на одну особу 15 тис. дол. США [204, с. 124].

Звертає на себе увагу велика кількість населення працездатного віку, яке не є економічно активним. У 2012 р. рівень економічної неактивності населення працездатного віку становив 27%. Протягом 2009–2012 рр. спостерігалася позитивна динаміка цього показника – зменшення з рівня 28,4% у 2009 р. до 27,0% на початок 2013 р. Проте вітчизняні вчені звертають увагу на зниження економічної активності молодих жінок, що співпало в часі зі зростанням народжуваності. Науковці пов'язують таке явище з відсутністю доступу до дошкільної освіти значної частини населення [78, с. 8].

Таблиця 2.5

Динаміка основних показників ринку праці в Україні у 2004–2012 рр.*

Назва показника	2004 р.	2006 р.	2008р.	2009р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.
Економічно активне населення працездатного віку, тис. осіб	20 582,5	20 545,9	20 675,7	20 321,6	20 220,7	20247,9	20393,5
Рівень економічної активності населення працездатного віку, % до населення відповідної вікової груп	71,1	71,2	72,3	71,6	72,0	72,7	73,0
Зайняте населення працездатного віку, тис. осіб	18 694,3	19 032,2	19 251,7	18 365,0	18 436,5	18516,2	18736,9
Рівень зайнятості населення працездатного віку, % до населення працездатного віку	64,6	65,9	67,3	64,7	65,6	66,5	67,1
Безробітне населення (за методологією МОП) працездатного віку	1 888,2	1 513,7	1 424,0	1 956,6	1 784,2	1731,7	1656,6
Рівень безробіття населення (за методологією МОП) працездатного віку, % до економічно активного населення відповідної вікової групи	9,2	7,4	6,9	9,6	8,8	8,6	8,1
Рівень економічної неактивності населення працездатного віку, % до населення відповідної вікової груп	28,9	28,8	27,7	28,4	28,0	27,3	27,0

Як свідчать результати дослідження, реформування пенсійної системи не привело до підвищення економічної активності населення працездатного віку. Відповідно до законодавства, кожен громадянин України при досягненні пенсійного віку матиме право на відповідні виплати. Це створює додаткове значне навантаження на зайняте населення. Таким чином, на нашу думку, вжиті

* Складено на основі [104; 34].

заходи щодо формування багаторівневої системи пенсійного страхування та реформування механізму призначення пенсійних виплат не спонукали працездатне населення до активної економічної діяльності щодо забезпечення власного добробуту.

Відповідно до чинного пенсійного законодавства право на пенсію мають тільки ті особи, які сплачували внески на державне пенсійне страхування. Як видно з рисунка 2.11, у 2012 р. лише 53,3% осіб працездатного віку зайнято у формальному секторі економіки, що передбачає обов'язок сплачувати передбачені законодавством внески на державне пенсійне страхування. Значна частина осіб, зайнятих в економіці України, позбавлена такого права з огляду на те, що їхню працю використовують у неформальному секторі економіки. У 2012 р. у зазначеному секторі економіки було зайнято 3 838,3 тис. осіб працездатного віку. Варто зазначити, що здійснення пенсійної реформи і запровадження заохочувальних механізмів участі у пенсійному страхуванні не привело до зміни тенденції розширення кількості зайнятих у неформальному секторі економіки. Чисельність населення працездатного віку, яке таким чином зайняте, зросла з 2662,6 тис. осіб у 2004 р. до 3838,3 тис. осіб у 2012 р., або на 44,2%; це при тому, що чисельність зайнятих офіційно зменшилася протягом цього періоду з 16 031,7 тис. осіб до 14 898,6 тис. осіб, або на 7,1%.

Безумовно, у майбутньому обов'язок щодо матеріального забезпечення осіб пенсійного віку, які свого часу не сплачували внесків на державне пенсійне страхування, покладатиметься на суспільство, в т.ч. на солідарну пенсійну систему. Отже, доводиться констатувати той факт, що реалізація пенсійної реформи не спричинила розширення кола осіб, спроможних забезпечити пенсійні виплати на належному рівні, за рахунок внесків, сплачених у період зайнятості.

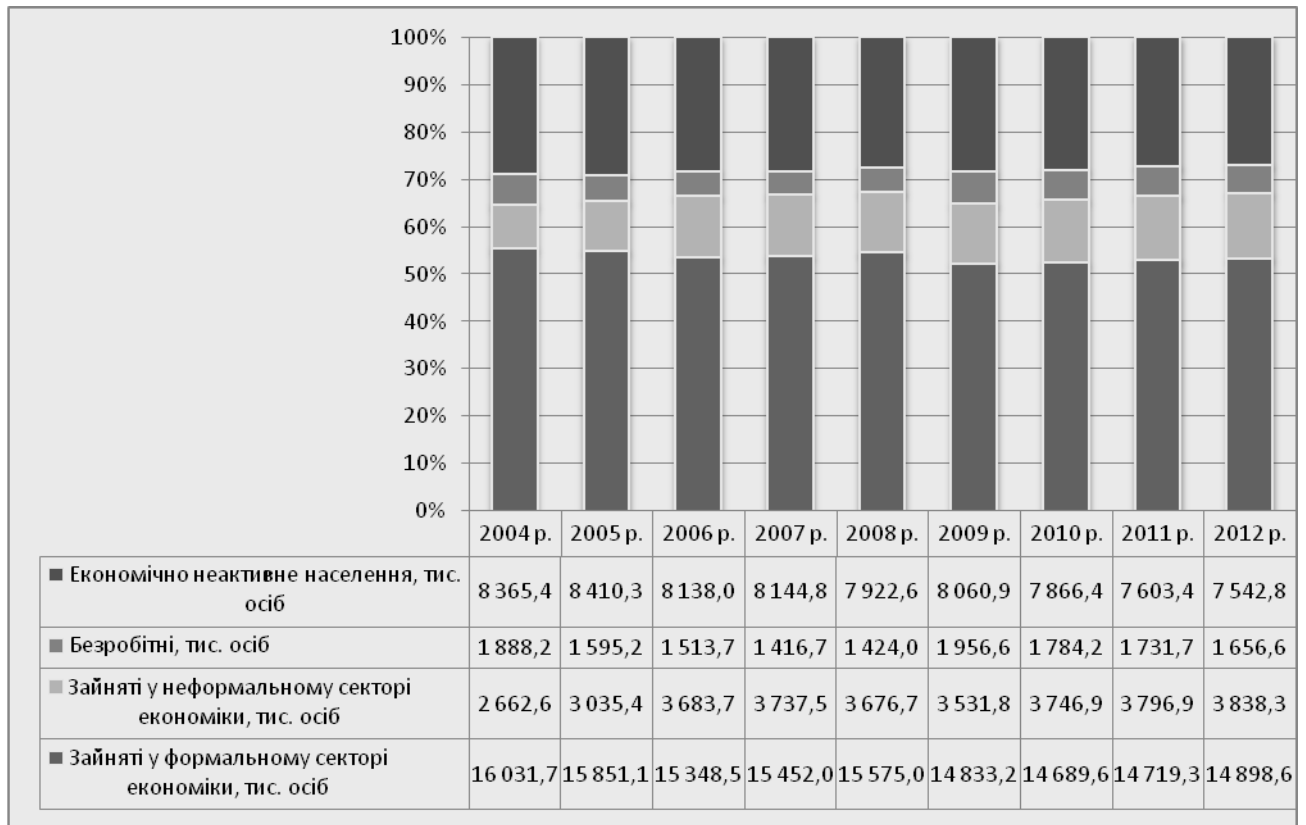

Рис. 2.11. Структура працездатного населення за характером їхньої економічної активності у 2004–2012 р.*

Вплив ринку праці на державне пенсійне страхування пояснюється ще й тим, що величина пенсійних виплат прямо залежить від розміру заробітної плати. Процес розрахунку як пенсій за віком, так і пенсій у зв'язку з інвалідністю і втратою годувальника базується на формулі, що передбачає обчислення добутку заробітної плати (доходу) застрахованої особи та коефіцієнта страхового стажу застрахованої особи. Через це визначальним чинником формування пенсійних виплат є розмір заробітної плати застрахованих осіб. Саме спроможність пенсій забезпечити оплату частини вартості робочої сили у непрацездатний період є найважливішою функцією пенсійного страхування. При цьому Міжнародна організація праці у Конвенції № 102 “Про мінімальні норми соціального забезпечення” узалежнила мінімальні норми пенсій саме від розміру заробітної плати, яку одержувала людина. Так, згідно з положеннями цього документа, мінімальний розмір

* Складено на основі [139, с. 1–2, 7]. *Примітка:* працездатне населення: жінки віком 15–54 роки, чоловіки віком 15–59 років.

пенсій для осіб, котрі мають тридцятирічний страховий стаж становить 40% від типової заробітної плати. Зазначений розмір пенсійних виплат передбачено застосовувати для призначення пенсій за віком, у зв'язку з інвалідністю та втратою годувальника [71]. Спроможність пенсійної системи здійснювати пенсійні виплати, що наближені до розміру заробітної плати застрахованих осіб, свідчить про її ефективність та економічну обґрунтованість.

З метою з'ясування результативності виконання державним пенсійним страхуванням функції оплати частини вартості робочої сили в непрацездатний період під час здійснення пенсійної реформи, проаналізуємо динаміку коефіцієнта заміщення. Зазначимо, що під час розрахунку коефіцієнта заміщення виникла проблема співставності показників середньомісячної заробітної плати і пенсії. Справа в тому, що офіційна статистика наводить лише середній розмір місячної пенсії станом на початок року [184, с. 412; 173, с. 42; 104]. При цьому відсутні дані стосовно середньорічних показників призначених пенсій. Дані стосовно середньомісячної заробітної плати урядові органи наводять як у річному проміжку, так і за окремими місяцями. Таким чином, забезпечити порівнюваність показників заробітної плати і пенсій можна в тому разі, якщо використовувати ці дані за січень досліджуваного року. Цей підхід застосовує Пенсійний фонд України при визначенні коефіцієнта заміщення [38, с. 49]. Проте він має дуже суттєвий недолік. Справа в тому, що розмір заробітної плати в Україні значно відрізняється в різні місяці року. До того ж заробітна плата за січень значно нижча, ніж в інші місяці року. Наприклад, середньомісячна зарплата в січні 2009 р. становила 1 665 грн., у грудні цього ж року дорівнювала вже 2 233 грн., а в січні 2010 р. – 1 916 грн. Отже, використання даних щодо середньої заробітної плати призводить до необґрунтованого завищення коефіцієнта заміщення. У щорічнику “Загальнообов’язкове державне соціальне страхування, соціальний захист та пенсійне забезпечення: у цифрах і фактах”, підготовленому Пенсійним фондом, визначені таким чином показники коефіцієнта заміщення (станом на початок року) дорівнюють: 2007 р. – 43%, 2008 р. – 49%, 2009 р. – 54%, 2010 р. – 52%

[38]. На наш погляд, офіційні органи роблять це цілеспрямовано з метою подання інформації щодо пенсійних виплат у більш позитивному ракурсі.

Ряд учених, зокрема, О. Пищуліна, О. Коваль, А. Авчухова, для визначення цього ключового показника для аналізу пенсійних виплат використали інший підхід. Так, вони порівнювали середньомісячний розмір заробітної плати із середнім розміром призначеної місячної пенсії станом на початок року [75, с. 6; 4, с. 13]. У наукових дослідженнях зазначених авторів наведено такі дані коефіцієнта заміщення: 2007 р. – 37%, 2008 р. – 44%, 2009 р. – 49%, 2010 р. (станом на 1 квітня) – 48% [75, с. 6]. З огляду на механізм визначення розміру пенсій (у річному вимірі коливання її обсягів є набагато меншими, ніж заробітної плати), запропонований вченими підхід є більш обґрунтованим, аніж той, що застосовують офіційні органи. Проте його недоліком є неврахування зміни розмірів пенсійних виплат упродовж досліджуваного року.

На нашу думку, визначення коефіцієнта заміщення на основі офіційних статистичних даних, доцільно проводити з використанням середньомісячної заробітної плати. Проблему наявності даних про середній розмір пенсії лише на початок року можна значно зменшити завдяки визначенню середньоарифметичного значення розмірів пенсій на початок і на кінець року. В цій ситуації величина коефіцієнта заміщення буде максимально наближена до його реальних значень. Розраховані таким чином коефіцієнти заміщення наведено на таблиці 2.6 і рисунку 2.12.

Як видно з таблиці 2.6, середній розмір призначеної пенсії зростав випереджаючими темпами порівняно з підвищенням середньомісячної заробітної плати. Так, якщо за 2000–2012 рр. пенсія за віком збільшилась у 19 разів, пенсія за інвалідністю – у 13,5 раза, пенсія за втратою годувальника – у 21,2 раза, то середньомісячна заробітна плата зросла у 13,2 раза. Це призвело до суттєвого зростання коефіцієнта заміщення як за пенсіями загалом, так і за їх окремими видами. Коефіцієнт заміщення пенсії загалом зріс із 2000 р. по 2012 р. з 0,332 до 0,445, коефіцієнт заміщення пенсії за віком збільшився з 0,336

до 0,486, коефіцієнт заміщення пенсії за інвалідністю зріс із 0,384 до 0,395, а пенсії за втратою годувальника – з 0,246 до 0,395. Як видно з рисунка 2.12, період інтенсивного зростання коефіцієнта заміщення припав на початок активного реформування пенсійної системи. Лише за 2004 р. коефіцієнт заміщення пенсії збільшився загалом із 0,345 до 0,422, а пенсії за віком – з 0,364 до 0,439.

Таблиця 2.6

Динаміка середньомісячної заробітної плати, середнього розміру призначеної пенсії та коефіцієнта заміщення у 2000–2012 рр.*

Рік	Середньомісячна заробітна плата, грн.	Середній розмір призначеної місячної пенсії пенсіонерам, грн.				Коефіцієнт заміщення			
		всього	у тому числі:			всього	у тому числі:		
			за віком	За інвалідністю	у разі втрати годувальника		за віком	за інвалідністю	у разі втрати годувальника
2000	230	76,3	77,3	88,4	56,5	0,332	0,336	0,384	0,246
2001	311	103,1	106,2	112,1	73,3	0,332	0,341	0,360	0,236
2002	376	129,6	134,5	136,1	90,7	0,345	0,358	0,362	0,241
2003	462	159,4	168,0	156,7	108,1	0,345	0,364	0,339	0,234
2004	590	249,2	259,0	238,1	191,6	0,422	0,439	0,403	0,325
2005	806	361,5	370,8	349,2	282,9	0,449	0,460	0,433	0,351
2006	1 041	442,6	457,4	414,5	321,1	0,425	0,439	0,398	0,308
2007	1 351	614,9	648,0	517,0	406,8	0,455	0,480	0,383	0,301
2008	1 806	824,9	870,8	670,5	560,7	0,457	0,482	0,371	0,310
2009	1 906	948,7	991,2	795,8	709,1	0,498	0,520	0,417	0,372
2010	2 239	1060,4	1097,8	925,2	842,8	0,474	0,490	0,413	0,376
2011	2633	1172,6	1204,2	1065,0	974,1	0,445	0,457	0,404	0,370
2012	3026	1347,0	1470,7	1195,1	1196,5	0,445	0,486	0,395	0,395

На зростання коефіцієнта заміщення позитивно вплинуло запровадження законодавчих норм щодо формування пенсійних виплат з урахуванням коефіцієнта страхового стажу, який, зокрема, визначають на основі оцінки одного року страхового стажу, що дорівнює 1,35%. В Україні, на відміну від

* Складено на основі [104; 184, с. 412; 173, с. 42].

інших країн, де здійснювали пенсійну реформу, було перераховано раніше призначені пенсії за нормами нового пенсійного законодавства. При цьому гарантовано збереження розміру раніше призначених пенсій і застосування всіх пільг при обчисленні стажу роботи, передбачених раніше чинним законодавством [43, с. 30]. Проте найбільшим впливом на зростання розміру пенсій і коефіцієнта заміщення було встановлення наприкінці 2004 р. значних доплат до пенсій, які не перевищують прожиткового мінімуму.

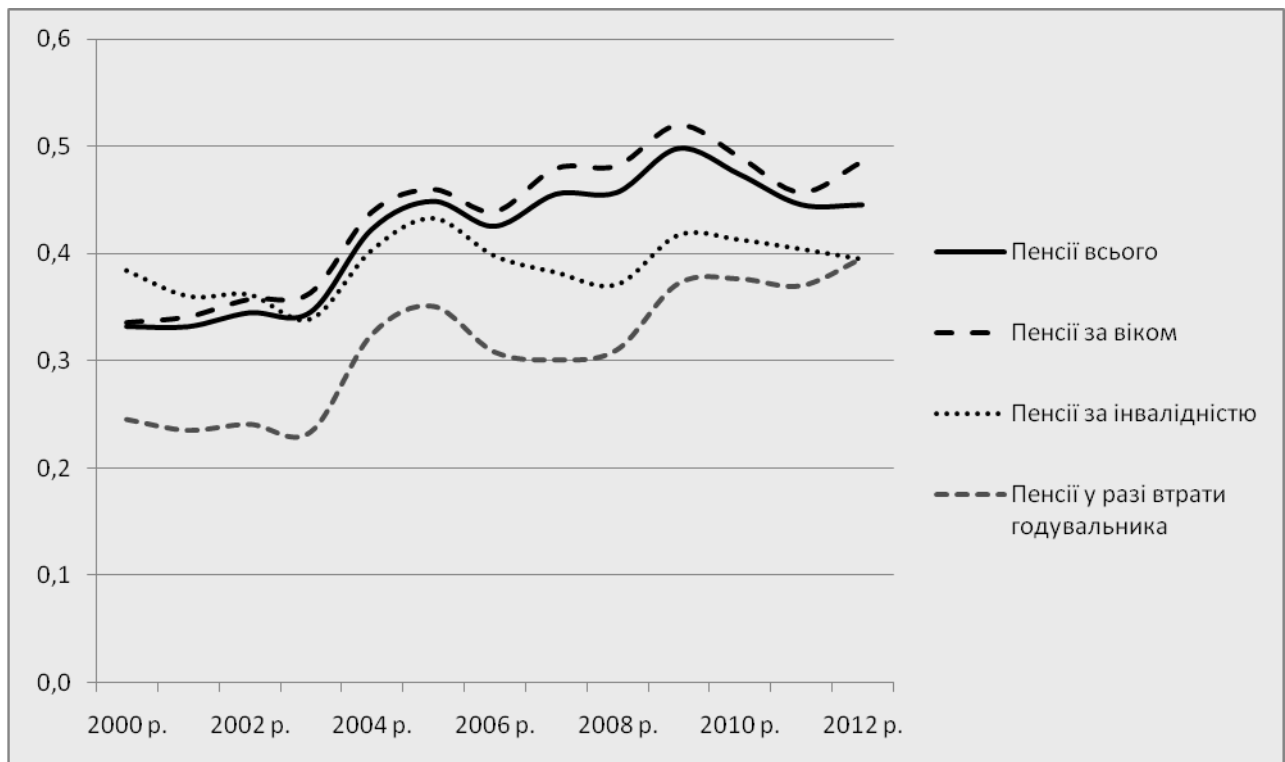

Рис. 2.12. Динаміка коефіцієнта заміщення у 2000–2012 рр.*

Аналіз рисунка 2.12, дає змогу простежити дуже нерівномірну динаміку коефіцієнта заміщення. Роки стрімкого зростання цього показника чергуються з періодами його спаду. На нашу думку, це свідчить про значний вплив зовнішніх чинників на визначення параметрів пенсійної системи та відсутність при цьому системного підходу до регулювання пенсійних виплат у системі державного пенсійного страхування.

Досягнутий коефіцієнт заміщення загалом відповідає міжнародним стандартам щодо рівня цього показника. Крім того, коефіцієнт заміщення не

* Складено на основі [139, с. 1–2, 7].

тільки перевищує його мінімальний рівень, що визначила Міжнародна організація праці, а й наблизений до показників низки розвинених держав. У Швеції та Німеччині він становить 65%, у Франції, Японії та США – 50% [75, с. 7]. Досягнення коефіцієнтом заміщення нормальних значень для країн з транзитивною економікою свідчить про те, що сьогодні вичерпано потенціал зростання пенсійних виплат без адекватного зростання заробітної плати. Низький рівень офіційної заробітної плати позбавляє права людей на достойний рівень пенсії. Через це без розв'язання низки проблем, що зумовлюють скромний рівень оплати праці, а саме низька продуктивність праці, недооцінка праці кваліфікованих працівників, слабкий вплив профспілок на формування заробітної плати, зайнятість у неформальному секторі економіки, – забезпечити стабільне зростання пенсій та коефіцієнта заміщення на економічно обґрунтованих засадах буде неможливо.

Велике значення в нашій державі приділяється виконанню державним пенсійним страхуванням соціальної функції. Період становлення та реформування пенсійної системи України припав на кризові явища в соціальній сфері нашої держави, проявом яких стало різке падіння доходів населення в 1990-х роках, погіршення доступності необхідних для населення послуг, деградацію звичної для населення соціальної інфраструктури. Це зумовило зростання вагомості пенсійних виплат у реалізації соціальної політики. Здійснення соціальної функції державним пенсійним страхуванням в нашій державі забезпечується насамперед встановленням мінімального розміру пенсії на рівні, що є не нижчим, ніж прожитковий мінімум для відповідних категорій населення. Гарантії виконання цих функцій державного пенсійного страхування визначені у Конституції України й закріплені у законодавчих актах, зокрема, в Законі України “Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії” № 2017-III від 5 жовтня 2000 р. Тут мінімальні пенсії за віком зараховано до числа основних соціальних гарантій [47]. У законі також чітко зазначено, що державні соціальні гарантії, які є основним джерелом існування, не можуть бути нижчими від прожиткового мінімуму, встановленого законом.

Розмір мінімальної пенсії, відповідно до чинної нормативно-правової бази, затверджують на законодавчому рівні. Це дає змогу встановлювати мінімальні параметри пенсійних виплат, які є обов'язковими для застосування на всій території країни. Впродовж досліджуваного періоду право на мінімальну пенсію за віком було в осіб, які мали страховий стаж не менше 25 років (чоловіки) та 20 років (жінки) і втратили працездатність. Завдяки доволі ліберальному підходу до визначення категорії осіб, яким гарантовані пенсійні виплати не нижчі, ніж мінімальний розмір пенсії, право на їх призначення має значна частина людей. Так, станом на 01.01.2011 р., лише 298,3 тис. осіб, які одержували пенсію за віком, або 2,9% від загальної чисельності відповідної категорії осіб, мали пенсію, меншу, ніж прожитковий мінімум [173, с. 43].

Варто зазначити, що владні інституції досягли чималих успіхів у реалізації соціальної функції державного пенсійного страхування. Основні зрушення у цій сфері відбулися під час реформування пенсійної системи. Зокрема, впродовж 2002–2012 рр. розмір мінімальної пенсії за віком збільшився з 43 грн. до 884 грн., або у 20,6 раза (рис. 2.13). Це при тому, що прожитковий мінімум для непрацездатних осіб зріс набагато менше – з 268 грн. до 884 грн., або у 3,3 раза. Таким чином, темпи підвищення мінімального розміру пенсії значно перевищували темпи зростання прожиткового мінімуму для непрацездатних осіб. Велике значення для соціальної захищеності пенсіонерів мало втілення у життя законодавчої норми стосовно встановлення мінімальної пенсії на рівні, що перевищує прожитковий мінімум для непрацездатних осіб. Установлення з 01.01.2005 р. мінімальної пенсії 332 грн. дало змогу забезпечити визначені на той час соціальні стандарти і, таким чином, підвищити рівень життя пенсіонерів.

Мінімальні розміри пенсії за віком упродовж досліджуваного періоду збільшувалися дуже неритмічно. Як видно з рисунка 2.13, періоди різкого збільшення мінімальних пенсійних виплат припадають на час виборів центральних органів влади. До того ж, гострота політичної конкуренції часто визначає інтенсивність зростання розмірів мінімальної пенсії.

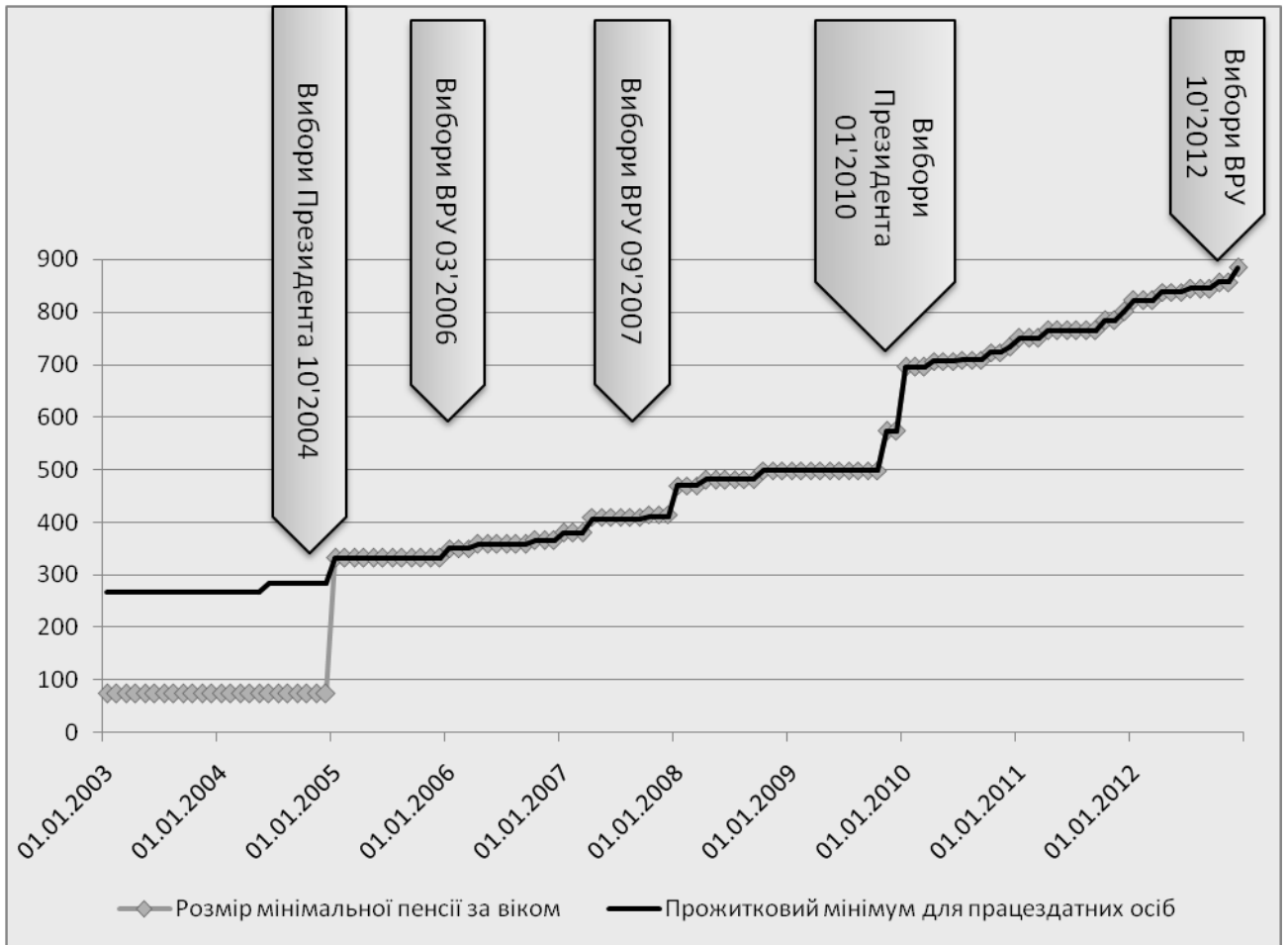

Рис. 2.13. Динаміка розмірів мінімальної пенсії за віком та прожиткового мінімуму для непрацевздатних осіб у 2002–2012 рр.*

Так, результатом активної виборчої компанії щодо виборів Президента України 2004 р., стало підвищення мінімального розміру пенсії за віком з 01.01.2005 р. з 92,45 грн. – до 332,00 грн., або у 3,6 раза. Спонукальним чинником для таких дій виступала висока активність пенсіонерів у голосуванні. В таких умовах провладні політичні сили завдяки підвищенню соціальних стандартів, намагалися схилити електоральні симпатії на власну користь. Не дивлячись на те, що близько 70% населення тоді визнало, що масові соціальні виплати є передвиборним піаром, усе-таки майже 11% опитаних громадян засвідчили, що підвищення заробітної плати, пенсій і стипендій позитивно вплинуло на їхні наміри щодо голосування. Це при тому, що лише 3% опитаних стверджували про протилежні наміри голосування [219, с. 64–65]. Отже, в

* Складено на основі: [41, с. 29].

Україні потужно діє політичний чинник впливу на державне пенсійне страхування.

Підтвердженням викладеного є те, що тенденції щодо зміни мінімальної пенсії не відповідають ні динаміці межі офіційної бідності, ні темпам зростання обсягу заробітної плати. Наприклад, у згаданому 2005 р. межа офіційної бідності зросла з 271 грн. до 365 грн., або лише в 1,35 раза, середньомісячна заробітна плата збільшилася на 27,7%. На фоні активної виборчої кампанії наприкінці 2004 р. активність політичних сил щодо підготовки до парламентських виборів у березні 2006 р. була помітно меншою. Це стало одним із чинників того, що мінімальна пенсія у 2006 р. зросла на 8,0%, а межа офіційної бідності збільшилася на 17,8%, середньомісячна зарплата – на 29,2%. В таких умовах належне виконання державним пенсійним страхуванням функції соціального захисту тісно залежить від політичної і виборчої активності пенсіонерів. Зважаючи на демографічні тенденції в Україні, у перспективі вплив цього чинника на ухвалення рішень буде лише посилюватися.

Результатом зростання величини мінімальної пенсії стало відчутне зниження рівня бідності у домогосподарствах, в яких проживають пенсіонери. Особливо позитивна динаміка спостерігалась у скороченні бідності за абсолютним критерієм. Якщо у 2004 р. не було значних розбіжностей у рівні бідності домогосподарств, які складаються лише з пенсіонерів-одинаків та інших типів домогосподарств, то у 2006 р. і 2008 р. виникла значна різниця між цими показниками. Рівень бідності за прожитковим мінімумом у домогосподарств, які склалися з пенсіонерів-одинаків, складав лише 7,4%, у той час, як середній показник по країні становив 12,6%, а для домогосподарств з пенсіонерів та осіб інших вікових груп він дорівнював 18,5% [212, с. 36]. Це свідчить про те, що запровадження практики встановлення мінімальної пенсії на рівні, який забезпечує прожитковий мінімум, позитивно вплинуло на рівень бідності, що фіксують, порівнюючи доходи населення із соціальними стандартами. Результатом вжитих заходів стало суттєве поліпшення

матеріального становища пенсіонерів та зменшення показників бідності серед цієї категорії населення порівняно з іншими категоріями. Так, у 2010 р. рівень бідності серед пенсіонерів становив 21,6%, при тому, що рівень бідності усього населення дорівнював 26,4%. Проте ці показники стосувалися тільки тих категорій пенсіонерів, які проживали окремими домогосподарствами. Доцільно зазначити, що рівень бідності серед пенсіонерів, які проживають разом з іншими особами, залежить переважно від рівня доходів інших членів домогосподарства [86, с. 444]. Найменший рівень бідності серед пенсіонерів був в осіб, які одержували пенсії у зв'язку з виходом у відставку, а найбільший – у тих, які одержували соціальні пенсії (рис. 2.14).

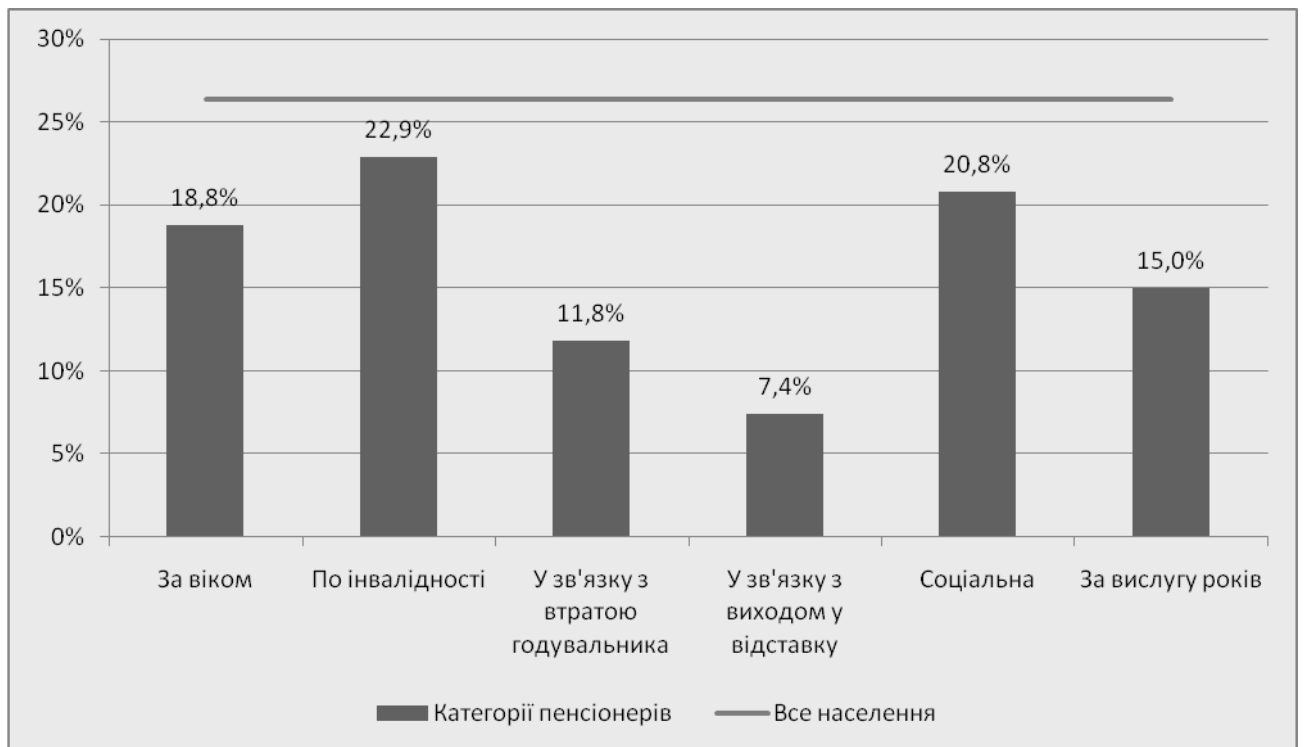

Рис. 2.14. Рівні бідності пенсіонерів, залежно від виду пенсій у 2010 р.*

Владним інституціям значно простіше впливати на рівень абсолютної бідності пенсіонерів, оскільки нормативно-правовими актами визначено, як критерій бідності, так і мінімальний рівень пенсій. З огляду на те, що суспільна увага фокусується на вирішенні проблеми бідності, існують ризики, що органи

* Складено на основі [86, с. 445].

влади можуть регулювати зазначені вище соціальні стандарти, керуючись не науково обґрунтованими критеріями, а бажанням продемонструвати результативність заходів щодо вирішення бідності в середовищі пенсіонерів. Безумовно, зазначені чинники позначаються на реалізації соціальної функції державного пенсійного страхування в нашій державі. Значною мірою їхній вплив привів до того, що на фоні дуже нерівномірного регулювання мінімальних пенсій та стрімкого зниження рівня бідності, визначеного за критерієм прожиткового мінімуму, рівень бідності, визначений за відносною межею, суттєво не змінився. Так, рівень бідності пенсіонерів-одинаків у 2004 р. становив 18,5%, у 2006 р. – 23,0%, а в 2008 р. – 20,7%. Рівень бідності домогосподарств з пенсіонерів та осіб інших вікових груп у 2004 р. дорівнював 35,4%, у 2006 р. – 33,6%, а в 2008 р. – 35,9% (див. рис. 2.14).

Привертає увагу до себе той факт, що рівень бідності серед домогосподарств, які складаються з пенсіонерів-одинаків, значно нижчий, ніж серед домогосподарств з пенсіонерів та осіб інших вікових груп. Це ускладнює реалізацію соціальної функції державного пенсійного страхування. Причиною такого явища є як суттєві недоліки соціальної політики щодо молоді й працездатного населення, так і міцні неформальні інституції в українському суспільстві, відповідно до яких батьки відповідальні за матеріальне становище своїх працездатних дітей та інших членів домогосподарств. Отже, сьогодні відсутній комплексний підхід до вирішення соціальних проблем населення різних вікових груп. У таких умовах прагнення уряду вирішити проблему бідності пенсіонерів завдяки лише підвищенню мінімальних пенсій призводить до того, що збереження високої соціальної напруги в тих домогосподарствах, які, крім пенсіонерів, складаються ще й з представників інших вікових груп, що в підсумку зменшує ефективність соціальної функції державного пенсійного страхування.

Значні проблеми у реалізації соціальної функції державного пенсійного страхування спричиняє обмеженість населення в одержанні необхідних суспільних послуг. Неможливість отримання високоякісних суспільних послуг,

що є життєво важливими для пенсіонерів, спричиняє необхідність їхнього придбання, наслідком чого є додаткове навантаження на сімейний бюджет. З усього складу суспільних послуг, які відповідно до законодавства фінансуються за рахунок бюджету, варто виокремити послуги з охорони здоров'я, підвищену потребу в яких відчувають саме особи непрацездатного віку. Відповідно до офіційної статистики, в 2009 р. налічувалося 3408,7 домогосподарств, члени яких потребували, але не змогли одержати медичну допомогу, придбати ліки та медичне приладдя. Це становить 20,5% від усієї кількості домогосподарств, які відчували такі потреби [206, с. 171]. Результати соціологічних досліджень окреслюють проблему ще гостріше – у 2008 р. 30,3% дорослого населення України відмовилося від медичної допомоги (медичних оглядів, операцій, лікування в стаціонарі) через нестачу коштів [84]. Сьогодні практика надання значної частини необхідних суспільних послуг, зокрема медичних, свідчить про те, що переважно вони передбачають плату з боку населення в офіційній або неофіційній формах. Причиною цього є неспроможність держави належним чином виконувати зобов'язання, зокрема реалізувати конституційну норму, згідно з якою медичні послуги в державних та комунальних закладах надають безоплатно. Схожі проблеми і щодо забезпечення пенсіонерів іншими видами суспільних послуг.

Проблеми доступу до суспільних послуг, які у країнах з ринковою економікою зазвичай надаються державою, а в Україні гарантовані на законодавчому рівні, негативно впливають на умови життя пенсіонерів, чим посилюють суспільне невдоволення рівнем пенсійних виплат. Це підтвердили результати соціологічного опитування, проведеного у 2006–2008 рр. На запитання: “Як протягом минулого року змінилася ситуація в сфері пенсійного забезпечення?” значно більше респондентів відповідають, що ситуація змінилася на гірше, ніж тих, хто вважає навпаки. Привертає до себе увагу той факт, що суспільна думка погіршувалася в умовах динамічного росту пенсійних виплат. Так, у 2008 р. співвідношення видатків Пенсійного фонду України до ВВП досягло максимального на той час значення – 15,9%, що на 2 в. п. більше

порівняно з попереднім роком, середній розмір призначеної пенсії за 2008 р. збільшився на 34,4%, а частка осіб, які вважали, що ситуація у пенсійному забезпеченні змінилася на гірше, в грудні 2008 р. становила 57%, при тому, що у попередньому році частка таких осіб була набагато меншою – 32,8% (додаток І).

Таким чином, державна політика щодо соціального захисту населення та подолання бідності орієнтована, насамперед, на подолання монетарної бідності. Це зумовлено переважно тим, що для поліпшення добробуту населення урядові України значно простіше здійснити збільшення соціальних виплат, аніж домогтися підвищення якості чи доступності важливих суспільних послуг. Однак наслідком цього є відсутність тривалого соціального ефекту від подібних видатків. У нашому суспільстві непоодинокі випадки, коли підвищення доходів населення, зокрема пенсійних виплат, не слугує джерелом поліпшення добробуту, а є засобом для фінансування нерациональних видатків громадян.

Концентрація зусиль уряду на поліпшенні добробуту суспільства тільки за допомогою збільшення грошових виплат, зокрема у формі пенсій, негативно позначається на реалізації економічної функції державного пенсійного страхування в Україні. Науковцями доведено, що позитивний вплив державного пенсійного страхування на економіку в умовах депопуляції та старіння населення є можливий за одночасного виконання двох умов: 1) випередження темпів зростання ВВП відносно доходів працюючого населення; 2) випередження темпів зростання доходів працюючого населення стосовно рівня пенсій [75, с. 12]. Різке збільшення співвідношення видатків Пенсійного фонду України щодо ВВП свідчить про недотримання згаданих принципів у нашій державі. Наслідком цього є, зокрема, різкі коливання обсягів і структури споживання населення, що негативно впливає на динаміку цін у країні, діяльність реального сектору економіки, платіжний баланс країни та інші важливі параметри функціонування економіки.

2.3. Оцінювання механізму формування спеціальних пенсій в період проведення пенсійної реформи

У системі державного пенсійного страхування застосовують, окрім загального підходу до формування пенсійних виплат, ще й специфічні порядки призначення пенсій для окремих категорій осіб. Це дає змогу враховувати особливості зайнятості в окремих галузях економіки і, таким чином, робити державне пенсійне страхування більш гнучким. Однак застосування відмінних механізмів розрахунків пенсій для окремих категорій осіб може також призвести до виникнення необґрунтованих диспропорцій у пенсійних виплатах, порушення принципу справедливості пенсійної системи, надмірних фінансових витрат з бюджету Пенсійного фонду. Переважання першої або другої груп ознак робить комплекс спеціальних пенсій ефективним або ж обтяжливим для пенсійної системи.

В Україні є значні відмінності у регулюванні пенсійних виплат для окремих категорій населення. Найбільші відмінності стосуються: ознаки призначення пенсій (припинення або продовження трудової діяльності); механізму розрахунку (за формулою або у відсотковому співвідношенні до певної бази розрахунку); наявності або відсутності обмежень максимального розміру пенсії; підстав, що дають право на одержання пенсії (настання пенсійного віку, наявність страхового стажу і стажу роботи на конкретних посадах) [75, с. 22]. Наявність цих додаткових умов означає, що особам передбачено більші пенсійні виплати, ніж ті, на які людина могла б претендувати в межах універсальних правил, визначених Законом України “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування”. При цьому для частини осіб спеціальні пенсійні правила дають змогу претендувати на пенсійні виплати раніше, ніж це передбачено в загальних нормах для всього населення (рис. 2.15). Для інших осіб наявність спеціальних правил призначення пенсій дає змогу одержувати підвищені пенсійні виплати порівняно з тими, які їм могли б бути призначені в межах універсального пенсійного законодавства.

Через це дуже важливо з'ясувати реальні наслідки спеціальних правил призначення пенсій для державного пенсійного страхування в умовах пенсійної реформи.

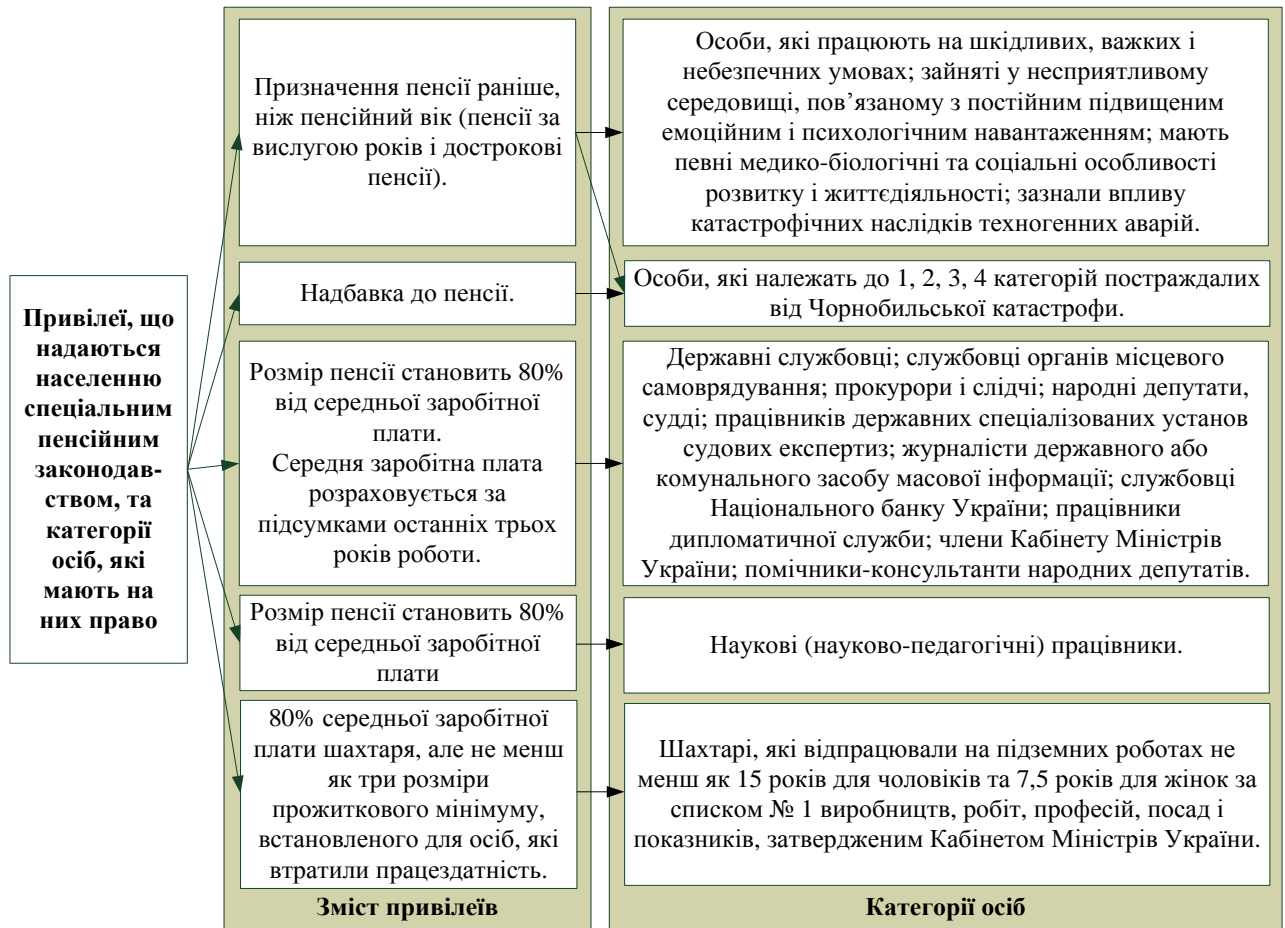

Рис. 2.15. Зміст основних привілеїв, які надаються населенню у межах спеціального пенсійного законодавства та категорії осіб, що мають на них право.*

Рисунок 2.16 засвідчує, що пенсії для великої кількості населення призначають на основі окремих законодавчих актів. На початку 2010 р. більше ніж 222 тис. осіб одержували пенсійні виплати з урахуванням вимог норм Закону України “Про пенсійне забезпечення” від 5.11.1991 р. № 1788-ХІІ. Водночас для 75,9 тис. осіб пенсії призначені на основі Закону України “Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи” від 28.02.1991 р. № 796-ХІІ, ще для 74,2 тис. осіб

* Складено автором самостійно.

пенсії були призначені на основі Закону України “Про пенсійне забезпечення військовослужбовців та осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ” від 9.04.1992 р. № 2262-ХІІ. Ще для 104,5 тис. осіб пенсії були призначені на основі Закону України “Про державну службу” від 16.12.1993 р. № 3723-ХІІ та 76,5 тис. осіб – на підставі Закону України “Про наукову і науково-технічну діяльність”, а для понад 28 тис. осіб призначення пенсій відбулося на підставі інших нормативно-правових актів. Здійснення пенсійної реформи в 2004 р. не привело до уніфікації механізму призначення пенсійних виплат і залишило державне пенсійне страхування у попередньому вигляді. На відміну від нашої держави, багато країн з транзитивною економікою власні пенсійні реформи розпочинали з відмови від різноманітних преференцій у державному пенсійному страхуванні, а натомість запроваджували уніфіковані правила участі у державному пенсійному страхуванні всіх зайнятих.

Особливістю пенсійної системи нашої держави є наявність можливості дострокового виходу на пенсії для значної частини застрахованих осіб. Велика група зайнятих осіб в Україні зберігають за собою право на пільгові пенсії, зважаючи на характер роботи. Привілеї при цьому полягають, зазвичай, у можливості дострокового виходу на пенсію за наявності певного стажу роботи або ж при досягненні віку, який є менший, ніж законодавчо встановлений пенсійний вік для громадян. Ідея застосування механізму призначення дострокових пенсій пов’язана з припущенням втрати професійної працездатності раніше, ніж встановлений у країні пенсійний вік.

Дослідження практики призначення пенсійних виплат на пільгових умовах дало змогу з’ясувати чинники, що слугують обґрунтуванням для встановлення преференцій щодо визначення часу виходу на пенсію. Основними з цих чинників є:

- шкідливі, важкі та небезпечні умови праці (працівники, зайняті повний робочий день на підземних роботах, на роботах з особливо шкідливими та особливо важкими умовами праці, а також на роботах із шкідливими і важкими

умовами праці; працівники, які зайняті на інших професіях, пов'язаних із важкими умовами праці, й ін.);

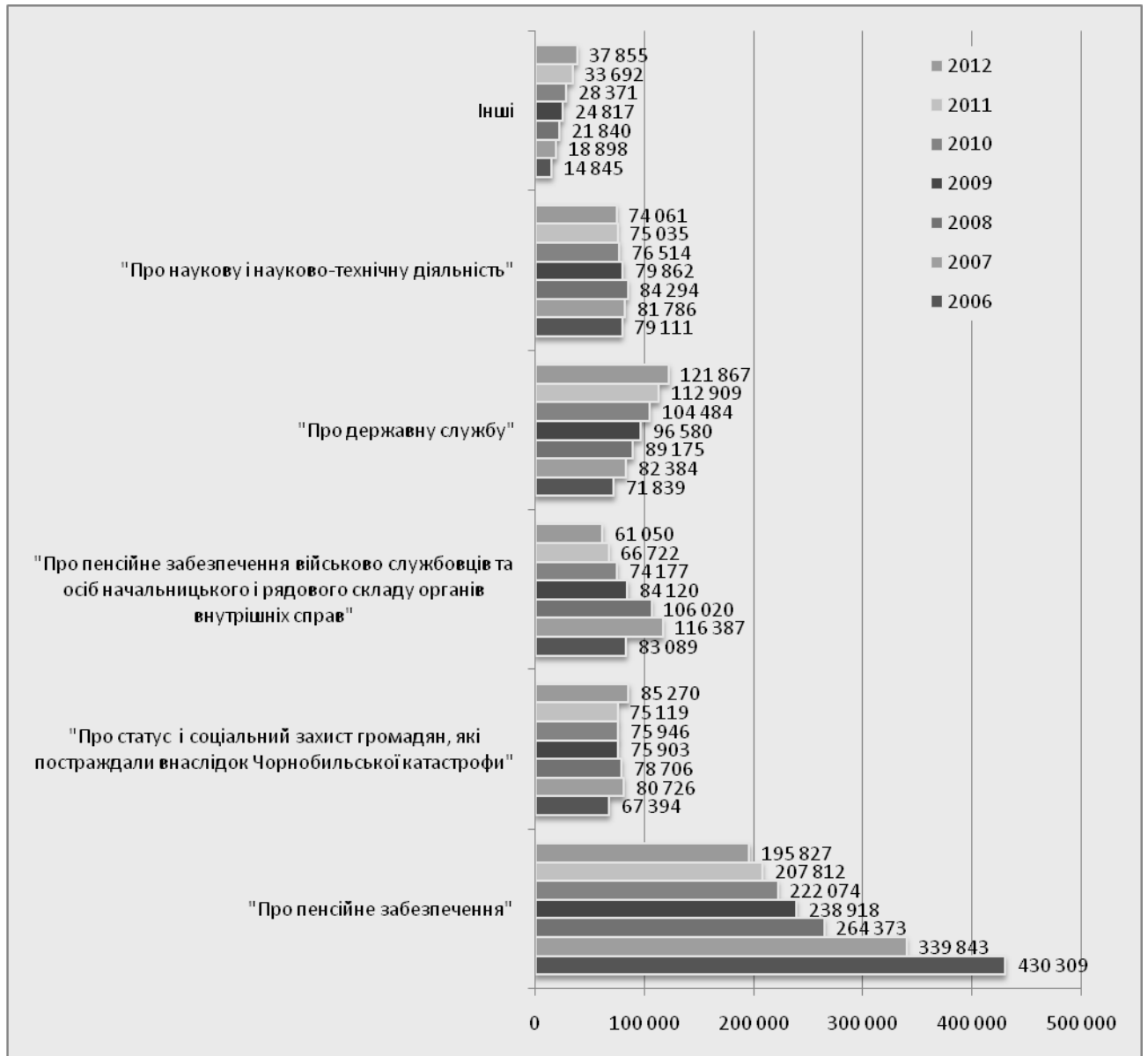

Рис. 2.16. Чисельність пенсіонерів, які одержують пенсії, що призначаються на основі окремих нормативно-правових актів у 2006–2012 рр. (станом на початок року).*

– несприятливе середовище зайнятості працюючих, пов'язане з постійним підвищеним емоційним і психологічним навантаженням (окремі категорії професій, зокрема окремі категорії працівників авіації та льотно-випробного складу, працівники освіти, охорони здоров'я, а також соціального забезпечення,

* Складено на основі [171, с. 31; 172, с. 31; 173, с. 31].

які в будинках-інтернатах для престарілих та інвалідів і спеціальних службах безпосередньо зайняті обслуговуванням пенсіонерів та інвалідів та ін.);

– медико-біологічні та соціальні особливості розвитку та життєдіяльності працівників (багатодітні матері; матері інвалідів з дитинства; особи, хворі на гіпофізарний нанізм (ліліпути), і диспропорційні карлики та ін.);

– катастрофічні наслідки техногенних аварій (постраждали від Чорнобильської катастрофи).

Перелічені вище чинники заслуговують уваги і, напевне, потребують застосування певних фінансових інструментів для компенсації їхнього негативного впливу на людей. Чинне законодавство України дає право доволі широкому колу осіб претендувати на пенсію за вислугу років за професійними ознаками (додаток К). Не менш чисельна група працюючих наділена правом на пенсію на пільгових умовах (додаток Л). Найбільш чисельна категорія працівників, котрі мають право на пільгові пенсії, – особи, зайняті повний робочий день на підземних роботах, на роботах з особливо шкідливими й особливо важкими умовами праці, – за списком № 1 виробництв, робіт, професій, посад та показників, затверджуваним Кабінетом Міністрів України, і за результатами атестації робочих місць, а також працівники, зайняті повний робочий день на інших роботах із шкідливими й важкими умовами праці, – за списком № 2 виробництв, робіт, професій, посад та показників, затверджуваним Кабінетом Міністрів України, і за результатами атестації робочих місць. Чоловіки, які підпадають під список № 1, мають право на пенсію після досягнення 50 років і при стажі роботи не менше 20 років, з них не менше 10 років на зазначених роботах; а жінки – після досягнення 45 років і за стажу роботи не менше 15 років, з них не менше 7 років 6 місяців на зазначених роботах. Чоловіки, які підпадають під список № 2, мають право на пенсію – після досягнення 55 років і за стажу роботи не менше 25 років, з них не менше 12 років 6 місяців на відповідних роботах; жінки – після досягнення 50 років і за стажу роботи не менше 20 років, з них не менше 10 років на відповідних роботах [56].

Тривалий час функціонує в країні державне пенсійне забезпечення із домінуючою у ньому роллю держави, брало на себе обов'язки щодо преференцій окремим категоріям працюючих, що перебувають під впливом негативних чинників. Однак розбудова в Україні пенсійної системи на страхових засадах потребувала уніфікації правил участі в державному пенсійному страхуванні, в тому числі запровадження уніфікованих правил сплати внесків на державне пенсійне страхування та одержання пенсійних виплат. Це розуміли також автори пенсійної реформи, яка здійснювалася в Україні у 2003–2004 рр. У прийнятому 9 липня 2003 р. Законі України “Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування” № 1058-IV було передбачено низку заходів, які у процесі реформування пенсійної системи мали б розв'язати проблему преференцій щодо визначення пенсійного віку для окремих категорій працюючих. Так, пунктом 2 прикінцевих положень цього Закону України передбачено, що пенсійне забезпечення застрахованих осіб, які працюють на посадах, котрі дають право на призначення пенсії за віком на пільгових умовах або за вислугу років, здійснюють згідно з окремим законодавчим актом через професійні та корпоративні фонди [50]. Проте за весь період реформування пенсійної системи у нашій державі, не вдалося сформувати законодавчої бази, що регламентувала б діяльність корпоративних і професійних фондів.

Застосування пільгового режиму виходу на пенсію фактично слугує додатковим до оплати праці заохоченням для зайнятості на виробництвах, що шкідливо впливають на людину. Таким чином, можливість дострокового виходу на пенсію компенсує негативний вплив умов праці на людину. При чому, як засвідчують результати спеціальних наукових досліджень, далеко не завжди такі привілеї надають працівникам обґрунтовано. Так, за оцінками російських експертів, до 30% зарахованих до списків робочих місць № 1 та № 2 цілком можуть мати нормальні умови праці, а дострокові пенсії (за деякими оцінками – до 70%) використовують як надбавку до заробітної плати працівників, які продовжують трудову діяльність [101, с. 119].

На нашу думку, очікувана грошова винагорода у вигляді пенсії, право на одержання якої надається раніше, ніж встановлений у державі пенсійний вік, не може бути адекватною компенсацією негативного впливу на організм працюючого шкідливих умов праці. Безумовно, для кожного індивіда зокрема, як для суспільства загалом, набагато важливіше запобігати втратам здоров'я внаслідок несприятливих умов праці, зберігати і продовжувати тривалість активного життя [194, с. 45]. Завдання побудови індустріальної економіки в тоталітарній країні вочевидь не передбачало формування соціально орієнтованих трудових відносин та комфортних умов праці громадянам. Кризовий період розвитку вітчизняної економіки в 90-і роки минулого століття призвів до погіршення якості робочих місць. Пожвавлення економічної активності в нашій державі базувалося переважно на реалізації потенціалу наявних у країні виробничих потужностей, які нерідко фізично і морально застарілі й не відповідають сучасним вимогам. У таких умовах наявність пільг щодо виходу на пенсію слугує дієвим чинником залучення працівників на робочі місця, які не відповідають сучасним стандартам комфортної праці, що, зокрема, призводить до консервації умов праці на шкідливих виробництвах та, як наслідок, до зменшення гостроти потреби в інвестиціях у модернізацію вітчизняної економіки.

Окремої уваги потребує аналіз механізму формування фінансових ресурсів для виплати пенсій осіб, які мають право на її дострокове одержання. Як ми вже зазначали, сьогодні залишається нереалізованою норма Закону України “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування” щодо функціонування професійних і корпоративних фондів. У таких умовах законодавець поклав обов’язок щодо фінансового забезпечення пенсійних виплат осіб, які здобули право дострокового виходу на пенсію, на роботодавців. Зокрема, підприємства та організації вносять до Пенсійного фонду плату, що покриває фактичні витрати на виплату і доставку пенсій особам, які здобули право на достроковий вихід на пенсію. Таким чином, якщо особа була в різний час зайнята на шкідливих виробництвах кількох підприємств, то їй пенсійні

виплати відшкодуватиме роботодавець, після роботи в якого особа вийшла на пенсію. Варто зазначити, що на розмір пенсії осіб, які достроково виходять на пенсію, впливають розміри раніше одержуваних доходів, у т.ч., які працівник одержував на виробництвах, які не належать до шкідливих. Однак, виходячи з букви закону, весь тягар щодо фінансування пенсійних виплат особи, яка здобула право на достроковий вихід на пенсію до тих пір, поки вона не досягне пенсійного віку припадає на останнього роботодавця. Це призводить до появи суттєвих проблем на ринку праці – працівники, які вже мають тривалий період стажу роботи на шкідливих виробництвах, перебувають в умовах підвищеного ризику звільнення. Знайти їм роботу буде дуже важко, адже наступному роботодавцеві доведеться вносити додаткові кошти на фінансування пенсійних виплат.

Вагомим недоліком чинного механізму фінансового забезпечення пенсій особам, які здобули право на достроковий вихід, є залежність Пенсійного фонду від стабільності сплати роботодавцями платежів у той період, коли особа не працює, а одержує пенсію. Якщо підприємство перестає бути фінансово спроможним виконувати зобов'язання перед Пенсійним фондом України щодо компенсації фактичних витрат на виплату і доставку пенсій особам, які здобули право на достроковий вихід на пенсію, відповідні зобов'язання бере на себе держава. Це створює додаткові ризики фінансової стабільності й збалансованості функціонування Пенсійного фонду України та послаблює страхову складову пенсійних виплат.

Наголосимо, що чинне законодавство звільняє окремі галузі від сплати коштів Пенсійному фонду України для компенсації витрат, пов'язаних з достроковою виплатою пенсій, а перекладає ці зобов'язання на Державний бюджет України. Відповідно до законодавства, виплачують пенсії особам, які були безпосередньо зайняті повний робочий день на підземних роботах (включаючи особовий склад гірничорятувальних частин) з видобутку вугілля, сланцю, руди й інших корисних копалин, на будівництві шахт та рудників. Окрім цього, в законодавстві передбачено компенсації Пенсійному фонду

України з Державного бюджету для пенсійних виплат низки категорій працівників, які здобули право на достроковий вихід на пенсію, зокрема, для:

– трактористів-машиністів, безпосередньо зайнятих у виробництві сільськогосподарської продукції в колгоспах, радгоспах, інших підприємствах сільського господарства;

– жінок, які працюють трактористами-машиністами, машиністами будівельних, шляхових і вантажно-розвантажувальних машин, змонтованих на базі тракторів і екскаваторів;

– жінок, які працюють доярками (операторами машинного доїння), свинарками-операторами в колгоспах, радгоспах, інших підприємствах сільського господарства;

– жінок, зайнятих протягом повного сезону на вирощуванні, збиранні та післязбиральній обробці тютюну;

– жінок, які працюють у сільськогосподарському виробництві та виховали п'ятеро і більше дітей [50; 56].

Отже, чинний механізм фінансового забезпечення виплати дострокових пенсій зазвичай передбачає перекладання (повне або часткове) відповідних зобов'язань на Державний бюджет. Низка категорій осіб одержує значні преференції, пов'язані з достроковим виходом на пенсію, у вигляді більш раннього призначення пенсійних виплат та більшого періоду їх одержання, які оплачуються здебільшого за рахунок коштів Державного бюджету. Це дає змогу роботодавцям встановлювати оплату праці на нижчому рівні, порівняно з тим, який би спостерігався в разі відсутності подібних преференцій. Отже, реальну вигоду від застосування механізму дострокового виходу на пенсію отримують підприємства, до того ж, ті, які забезпечують своїм працівникам важкі умови праці. З огляду на те, що в економічній науці пенсійні виплати прийнято розглядати як елемент видатків на оплату праці, можна стверджувати, що у випадку дострокового призначення пенсій частина оплати праці окремих категорій працюючих покривається за рахунок загальносуспільних видатків.

Наслідками застосування такого механізму є часткове перекладання зобов'язань щодо виплати заробітної плати працюючим на все суспільство.

Зважаючи на те, що формування пенсійних зобов'язань та їх виконання зазвичай не співпадає в часі, відбувається перерозподіл не лише фінансових ресурсів між економічними суб'єктами, які функціонують у певний час, а й фінансових ресурсів, створених протягом різних часових періодів. Політична природа формування інституцій, що регламентують державне пенсійне страхування, збільшує ризики ухвалення нормативно-правових актів, наслідком яких є одержання вигід для теперішніх виборців за рахунок майбутніх поколінь. Ці ризики посилюються в умовах молоді демократії, коли не сформовано дієвих запобіжних засобів ухвалення популістських рішень. Прогалиною процедури розробки та ухвалення нормативно-правових актів, що регламентують порядок дострокового призначення пенсій, є відсутність у складі пакету документів, які подають на розгляд парламенту, розрахунків довгострокового (впродовж цілого покоління) впливу законодавчого акта на фінансовий стан Пенсійного фонду України й економіки загалом.

Суттєвим недоліком практики здійснення пенсійних виплат особам, котрі достроково здобули на них право, є непрозорість цього механізму. Заходи щодо реформування пенсійної системи не забезпечили чіткого розмежування джерел фінансового забезпечення. Сьогодні як офіційна звітність Пенсійного фонду України, так і дані аналітичного обліку щодо конкретних осіб не містять інформації про те, які розміри пенсій виплачуються за рахунок страхових внесків, скільки коштів сплачують роботодавці, а яка сума виплачується за рахунок коштів Державного бюджету України. Обмеженість відомостей про джерела фінансового забезпечення дострокових пенсій перешкоджає адекватній оцінці індивідами своєї участі у державному пенсійному страхуванні та посилює суспільні очікування підвищення розмірів пенсій. В умовах демократії це стає важливим чинником для ухвалення популістських рішень владними інституціями.

Особливістю пенсійної системи України є наявність широкого спектру зобов'язань перед громадянами, які постраждали внаслідок найбільшої техногенної катастрофи ХХ століття – аварії на Чорнобильській атомній електростанції. Рішенням Верховної Ради України передбачено низку привілеїв для осіб, які працювали або проживали на територіях радіоактивного забруднення, спричиненого Чорнобильською катастрофою. Ці привілеї стосуються:

- «м'якших» умов надання пенсії;
- наявності права на додаткову пенсію;
- встановлення мінімального розміру пенсії для інвалідів, щодо яких встановлено зв'язок з Чорнобильською катастрофою на значно вищому рівні порівняно з іншими пенсіонерами;
- особливого порядку обчислення стажу роботи;
- механізму обчислення середньомісячного заробітку на більш вигідних для осіб умовах [58].

Чинним Законом України від 28.02.1991 р. № 796-ХІІ передбачено скорочення пенсійного віку для ліквідаторів аварії від 5 до 10 років, залежно від періоду роботи на забруднених радіацією територіях. Зазначеним нормативно-правовим актом передбачено для згаданих громадян також пільговий режим обчислення стажу роботи. Так, час роботи (служби, в т.ч. державної) для ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС у зоні відчуження зараховують до стажу роботи, до вислуги років: до 1 січня 1988 року – в потрійному, а з 1 січня 1988 року до 1 січня 1993 року – в півторачному розмірі. Великий вплив на визначення розміру пенсії справляє обчислення середньомісячного заробітку. На відміну від загальних умов, які застосовують до усіх громадян, особи, які працювали на території радіоактивного забруднення, мають право визначати середньомісячний заробіток для обчислення пенсії за будь-яких 12 місяців підряд роботи на територіях радіоактивного забруднення. Якщо особа пропрацювала на територіях радіоактивного забруднення менше 12 місяців, середньомісячний заробіток

визначають поділом загальної суми заробітку за календарні місяці роботи на кількість цих місяців [58].

Для осіб, які проживали або працювали на забрудненій радіацією території, зменшення пенсійного віку становить від 2 до 10 років залежно від міри забруднення території. При цьому для всіх категорій постраждалих внаслідок Чорнобильської катастрофи громадян зменшено, порівняно із загальними умовами, які діють для усіх громадян, обов'язковий стаж роботи, необхідний для призначення пенсії: для чоловіків – до 20 років, для жінок – до 15 років (додаток Н).

Зазначимо, що особи, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, одержують як державну пенсію, так і додаткову пенсію за шкоду, заподіяну здоров'ю, котру призначають після виникнення права на державну пенсію. Розмір щомісячної додаткової пенсії для осіб, віднесених до 1 категорії, становить від 50 до 100% мінімальної пенсії за віком; для осіб, віднесених до 2 категорії, – 30% мінімальної пенсії за віком; для осіб, віднесених до 3 категорії, – 25% мінімальної пенсії за віком; для осіб, віднесених до категорії 4, – 15% мінімальної пенсії за віком. До того ж, визначено мінімальний розмір пенсії для інвалідів, щодо яких встановлено зв'язок з Чорнобильською катастрофою. Так, для інвалідів I групи пенсія не може бути меншою, ніж 10 мінімальних пенсій за віком; для інвалідів II групи – 8 мінімальних пенсій за віком; для інвалідів III груп – 6 мінімальних пенсій за віком; для дітей-інвалідів – 3 мінімальних пенсії за віком [58].

Застосування передбачених законодавством привілеїв щодо призначення пенсій особам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, на практиці приводить до встановлення цим особам пенсійних виплат на вищому рівні порівняно з пенсіями, що призначені на основі універсального пенсійного законодавства. Як видно з таблиці 2.7, середній розмір пенсії, призначеної відповідно до Закону України “Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи”, у 2006 р. становив 912,69 грн., або в 2,3 раза більше, ніж розмір пенсії, призначений відповідно до

Закону України “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування”. Упродовж 2007–2010 рр. зазначене співвідношення дещо скоротилося, проте в наступні роки знову зросло. Станом на початок 2012 р. розмір пенсії, призначеної для постраждалих внаслідок Чорнобильської катастрофи, становив 2771,24 грн. і був у 2,35 раза більшим, аніж розмір пенсії, призначеної відповідно до універсального пенсійного законодавства. Варто також відзначити позитивну динаміку чисельності осіб, яким призначено пенсії на основі Закону України “Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи”. Так, упродовж 2006–2012 рр. чисельність таких пенсіонерів зростає на 17 876 осіб, або на 26,5%.

Випереджаюче зростання середнього розміру пенсій, призначених на основі Закону України “Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи” порівняно з динамікою пенсій, призначених відповідно до універсального пенсійного законодавства в умовах позитивної динаміки чисельності пенсіонерів, які одержують вказаний вище вид спеціальних пенсій, з року в рік потребує дедалі більше і більше ресурсів Пенсійного фонду України. Станом на початок 2012 р., частка видатків на такі пенсії становила 1,5% видатків Пенсійного фонду України при частці осіб, яким призначені ці пенсії, у загальній чисельності пенсіонерів 0,65%.

Слід зазначити, що станом на початок 2009 р. на пенсії, призначені відповідно до Закону України “Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи” було скеровано лише 0,9% ресурсів Пенсійного фонду України. Таким чином, з часу проведення реформ у пенсійній системі України зростає частка її видатків на так звану, не страхову складову її видатків на виплати пенсій, які призначають без чіткої залежності від сплачених страхових внесків на загальнообов’язкове державне пенсійне страхування.

Таблиця 2.7

**Чисельність пенсіонерів і середній розмір пенсії особам, яким пенсії
призначено на основі Закону України “Про статус і соціальний захист
громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи”,
у 2006–2012 рр. (станом на 1 січня відповідного року)***

Показник	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.
Чисельність пенсіонерів, осіб	67 394	80 726	78 706	75 903	75 946	75 119	85 270
Частка у загальній чисельності, %	0,50%	0,61%	0,60%	0,58%	0,58%	0,57%	0,65%
Середній розмір пенсії, призначеної відповідно до Закону України “Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи”, грн.	912,69	918,19	1 253,36	1 402,64	1 667,68	2 279,08	2 771,24
Середній розмір пенсії відповідно до універсального пенсійного законодавства, грн.	397,29	461,98	734,89	874,28	967,16	1 083,96	1 177,77
Співвідношення середнього розміру пенсій, призначених відповідно до Закону України “Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи” та середнього розміру пенсій, призначених відповідно до універсального пенсійного законодавства, рази	2,30	1,99	1,71	1,60	1,72	2,10	2,35

* Складено на основі [172, с. 27, 29; 174, с. 27, 29].

Залишаючи осторонь цього дослідження дискусію стосовно доцільності здійснення значних грошових виплат особам, які були ліквідаторами аварії на Чорнобильській АЕС або потерпіли від її наслідків, все ж варто зауважити, що зазначені виплати не властиві державному пенсійному страхуванню у ринковій економіці. Особи, які були задіяні на ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, ціною надзвичайно інтенсивного використання людських ресурсів в умовах смертельної небезпеки зуміли ліквідувати небезпеку, чим запобігли поширенню смертельної загрози на ще більші території. Відповідно, можна цілком обґрунтовано припустити високу вартість їхньої праці у цей час. Таким чином, значні розміри пенсійних виплат, які призначають на підставі спеціального пенсійного законодавства цим особам, мають ознаки функції оплати частини вартості робочої сили у непрацездатний період. Передумовою таким пенсійним виплатам мали би стати значні обсяги внесків на державне пенсійне страхування, чого не було зроблено. Отже, підвищені виплати на підставі Закону України “Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи” не забезпечені відповідними внесками на державне пенсійне страхування.

Здійснення підвищених пенсійних виплат особам, які постраждали від наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, на нашу думку, безпосередньо не пов’язане із жодною з функцій державного пенсійного страхування, а слугує інструментом компенсації завданої державою людям шкоди. У цих умовах, джерелом таких виплат повинні бути ресурси Державного бюджету, а механізм фінансування згаданих грошових допомог – чітко відокремлений від виплат пенсій. Певні заходи з метою досягнення зазначених цілей були передбачені в нормативно-правових актах, що регламентували здійснення пенсійної реформи в Україні. Так, у прикінцевих положеннях Закону України “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування”, зокрема, передбачено, що різницю між розміром пенсії, на який має право особа відповідно до Закону України “Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи” та розміром пенсії із солідарної системи

відповідно до Закону України “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування” фінансують за рахунок коштів Державного бюджету України [50].

Передбачені в нормативно-правових актах заходи стосовно розмежування джерел виплат пенсій, що призначають на основі Закону України “Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи”, на нашу думку, є недостатніми. Збереження різноманітних виплат особам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, в межах Пенсійного фонду України створює ризики використання на зазначені цілі страхових внесків. Ці ризики посилюються в умовах молоді демократії та недосконалості функціонування політичної системи. Внаслідок цього послаблюються страхові принципи функціонування Пенсійного фонду, що зменшує мотиви економічних суб’єктів до їхньої участі у державному пенсійному страхуванні. В таких умовах більш доречним було б переведення виплат особам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, від Пенсійного фонду України до територіальних органів Міністерства соціальної політики України.

Варто зазначити, що заходи щодо врегулювання пенсійних виплат, призначених на підставі Закону України “Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи”, реалізовані лише частково. Так, за період пенсійної реформи не забезпечено формування інформації про різницю між розміром пенсії, на який має право особа відповідно до зазначеного законодавчого акта та розміром пенсії із солідарної системи відповідно до Закону України “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування”. Це стосується як узагальненої інформації про виплачені пенсії на загальнодержавному рівні, так й інформації щодо пенсійних виплат окремим пенсіонерам. Не відокремлено також інформацію про надання ресурсів з Державного бюджету України для виплат різниці між розміром пенсії, на який має право особа, що постраждала внаслідок Чорнобильської катастрофи, та розміром пенсії, призначеної на основі універсального пенсійного законодавства. Невирішеною проблемою залишається убезпечення

від різноманітних зловживань і корупційних діянь з метою необґрунтованого надання окремим особам переваг статусу ліквідаторів або постраждалих від Чорнобильської катастрофи для отримання підвищених пенсійних виплат.

Важливе місце в системі державного пенсійного страхування у нашій державі займає механізм формування розміру пенсій на відмінних засадах, аніж загальні правила. Як ми вже зазначали, в Україні діють кілька десятків законодавчих актів, що регламентують порядок розрахунку пенсій для окремих категорій осіб. Чинний механізм визначення розміру пенсій передбачає привілейовані режими призначення пенсій для незначної частки працюючих, результатом чого є встановлення пенсій на рівні, вищому ніж ті, які призначені особам в межах універсального пенсійного законодавства.

З-поміж інших законодавчих актів, на основі яких відбувається призначення пенсій, вирізняється Закон України “Про державну службу”. Прийняття цього законодавчого акта наприкінці 1993 р. започаткувало практику ухвалення нормативно-правових актів, що надають право низці категорій осіб одержувати пенсійні виплати на привілейованих засадах. Так, упродовж наступного десятиліття з часу ухвалення зазначеного закону, було ухвалено законодавчі акти, які регламентують механізм призначення пенсій для осіб, які працюють в органах державного управління, правоохоронних органах, в державних та комунальних засобах масової інформації, Національному банку України, органах місцевого самоврядування. Зазначимо, що загалом в цих законодавчих актах передбачено схожі принципи визначення розміру пенсій.

Із часу прийняття Закону України “Про державну службу” спостерігається позитивна динаміка чисельності осіб, яким призначено пенсії на підставі цього Закону. Як видно з рисунка 2.16, упродовж 2006–2011 рр. кількість таких осіб збільшилася з 71 839 до 121 867 або в 1,7 раза. Динаміка чисельності таких пенсіонерів випереджала динаміку пенсіонерів, які одержують пенсійні виплати на основі універсального пенсійного законодавства. У зв’язку з цим, частка пенсіонерів, яким призначено пенсії на основі Закону України “Про державну службу” зросла за цей період з 0,53% у

2006 р. до 0,92% у 2012 р. (рис. 2.17). Таким чином, реалізація пенсійної реформи в Україні не лише не призвела до того, що більша частка осіб одержує пенсійні виплати, в основі підрахунку яких є принципи страхування, а й допустила різке зростання чисельності таких осіб. До того ж, удосконалення державного пенсійного страхування в нашій державі не передбачало заходів щодо чіткого розмежування джерел виплати спеціальних пенсій. У зв'язку з цим можна стверджувати про недоліки функціонування пенсійної системи в умовах її реформування, зумовлені негативними тенденціями у сфері призначення спеціальних пенсій.

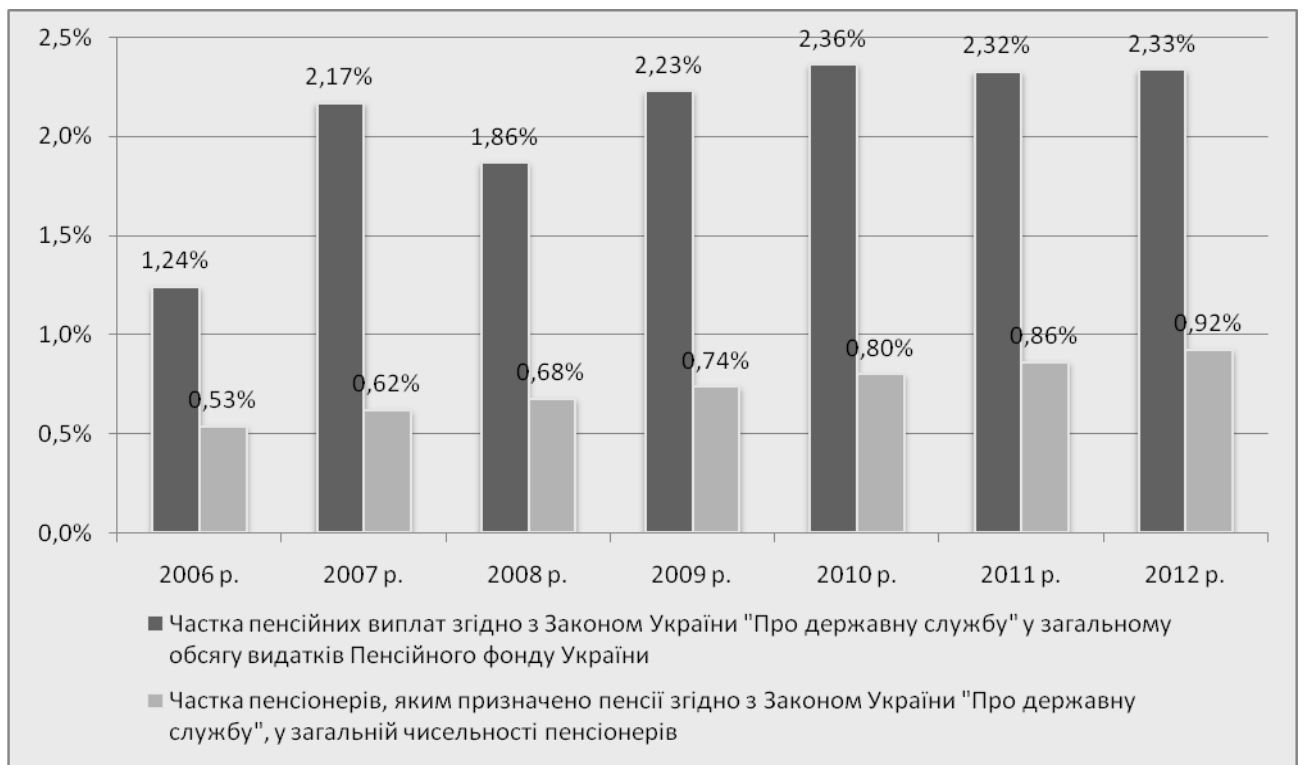

Рис. 2.17. Частка пенсіонерів, яким призначено пенсії згідно Закону України "Про державну службу" у загальній чисельності пенсіонерів та частка пенсійних виплат цим особам у загальному обсягу видатків Пенсійного фонду України протягом 2006–2012 рр. (станом на 1 січня).*

Динаміка чисельності пенсіонерів, яким призначено пенсії згідно законодавчих актів, які мають положення, схожі із Законом України "Про державну службу", наведена у таблиці 2.8. Загальна чисельність таких

* Складено на основі [173, с. 31–34].

пенсіонерів зростає з 11 845 осіб у 2006 р. до 37 855 осіб у 2011 р., або у 2,55 рази. Стрімке зростання чисельності пенсіонерів, яким пенсії призначено на основі Закону України “Про державну службу” та інших законодавчих актів, що мають схожі положення стосовно пенсійного забезпечення, підтверджує гіпотезу про те, що в умовах недосконалості демократичних процедур формування інституцій державного пенсійного страхування відбувається перекладання фінансових зобов’язань щодо виплати пенсій на майбутні періоди.

Незважаючи на те, що частка пенсіонерів, яким пенсії призначено на підставі Закону України “Про державну службу”, становить менше одного відсотка від загальної чисельності пенсіонерів, частка видатків Пенсійного фонду України на виплату їм пенсій у 2012 р. становила 2,33% (див. рис. 2.17). До того ж, частка видатків на призначення таких пенсій має чітко виражену тенденцію до зростання. Так, якщо у 2006 р. зазначений вище показник становив 1,24%, то через п’ять років він зріс майже вдвічі, досягнувши у 2010 р. свого максимуму – 2,36%. Причиною такого співвідношення частки пенсіонерів, яким призначено пенсії на підставі Закону України “Про державну службу”, в загальній чисельності пенсіонерів і частки здійснених їм пенсійних виплат є вищі розміри пенсій, встановлені цим категоріям пенсіонерів. На початок 2012 р. середній розмір пенсії, призначеної відповідно до Закону України “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування” становив 1 177,8 грн., а середній розмір пенсії, призначеної відповідно до Закону України “Про державну службу”, дорівнював 3094,7 грн., або був у 2,63 рази більшим (рис. 2.18).

Таблиця 2.8

**Динаміка чисельності пенсіонерів, яким призначено
пенсійні виплати на засадах, схожих із Законом України
“Про державну службу”* у 2006–2012 рр.**

Назва нормативно-правового документа, на підставі якого призначено пенсію	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.	Темп зростання, рази
“Про прокуратуру”	4 397	4 737	4 981	5 222	5 474	5 805	6 081	1,38
“Про статус народного депутата України”	636	753	824	893	935	988	1 027	1,61
“Про статус суддів”	9	58	1002	1016	1035	1 140	1 394	154,89
“Про судову експертизу”	207	223	243	230	242	251	222	1,07
Митний кодекс	19	22	181	236	332	459	658	34,63
Положення про помічника-консультанта народного депутата	609	722	750	770	798	808	801	1,32
“Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів”	3 042	3 355	3 618	3 801	3 959	4 125	4 217	1,39
“Про службу в органах місцевого самоврядування”	5 600	8 559	10 494	12 796	15 640	18 984	22 136	3,95
“Про Національний банк України”	325	468	645	765	889	1 038	1 233	3,79
“Про дипломатичну службу”	1	1	1	1	1	0	0	0,00
“Про Кабінет Міністрів України”	–	–	103	103	101	94	86	–
Усього	14 845	18 898	21 840	24 817	28 371	33 692	37 855	2,55

Більші розміри пенсійних виплат особам, яким пенсії призначено на основі Закону України “Про державну службу” та інших схожих законодавчих актів пояснюються насамперед різним механізмом визначення обсягу пенсії.

* Складено на основі [173, с. 28].

Так, згідно зі статтею 49 Закону України “Про державну службу” пенсію державним службовцям призначають у розмірі 80% суми їхньої заробітної плати, до якої зараховують усі види оплати праці, з якої сплачено єдиний внесок на загальнообов’язкове державне соціальне страхування. В тому разі якщо особа, яка на час звернення за призначенням пенсії не є державним службовцем, пенсію призначають у розмірі 80% заробітної плати державного службовця, який займає посаду державної служби відповідної підгрупи і рангу за останньою посадою державної служби [49].

Рис. 2.18. Динаміка середнього розміру пенсії, призначеного згідно із Законом України “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування в Україні” і Законом України “Про державну службу”, а також їхнє співвідношення у 2006–2012 рр. (станом на 1 січня).*

Зазначимо, що згідно із Законом України “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування” розмір пенсії визначають шляхом множення заробітної плати на коефіцієнт страхового стажу. Останній розраховують на основі величини оцінки страхового стажу, розмір якого зафіксовано у

* Складено на основі [173, с. 31–34].

законодавчому акті на рівні 1,35% [50]. Таким чином, для того, щоб особі, яка виходить на пенсію, відповідно до універсального пенсійного законодавства призначити пенсію у розмірі 80% від заробітної плати, ця особа повинна мати страховий стаж майже 60 років. Безумовно, що застосування принципово відмінних підходів до визначення розміру пенсій у межах єдиної солідарної пенсійної системи потребує додаткових заходів щодо закріплення різних джерел фінансових ресурсів, необхідних для фінансування пенсійних виплат. В іншому разі, розрахунок розміру пенсій, на інших, ніж страхові засади, принципах призводить до виникнення перерозподілу фінансових ресурсів між учасниками державного пенсійного страхування на користь осіб, яким призначають спеціальні пенсії, та до дисбалансу в діяльності Пенсійного фонду України.

Визначення розміру заробітної плати, яке застосовують для розрахунку пенсії відповідно до Закону України “Про державну службу”, відбувається на основі величини посадового окладу на момент виходу на пенсію та середньомісячного розміру різноманітних надбавок до посадового окладу за останніх 24 місяці перед виходом на пенсію або за будь-яких інших 60 місяців підряд. Такий самий або дуже схожий порядок застосовується при обчисленні розміру пенсії іншим особам, зайнятих в органах управління, правоохоронних органах та судовій системі. Описаний порядок розрахунку розміру пенсії, порівняно з тим, який застосовують в універсальній системі державного пенсійного страхування, має для застрахованих осіб очевидну перевагу. Так, якщо відповідно до Закону України “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування” розмір пенсії залежить від величини заробітної плати впродовж будь-яких 60 календарних місяців страхового стажу підряд до 1 липня 2000 року, незалежно від перерв, та за весь період страхового стажу, починаючи з 1 липня 2000 року, то на основі спеціальних законодавчих актів пенсія залежить від розміру заробітної плати, що була на момент виходу на пенсію, і розміру надбавок до заробітної плати лише за 24 місяці. Таким чином, розмір пенсії

державного службовця залежить не від внеску в солідарну пенсійну систему, а від особливостей його кар'єрного зростання.

При цьому виникає ризик завищеного призначення відповідним державним органом своєму працівнику як самого посадового окладу, а ще більше різноманітних премій і надбавок з огляду на те, що цей працівник в майбутньому одержуватиме більший розмір пенсії. Причиною цього є відсутність в органі, який визначає економічні показники, що є основою для розрахунку пенсій, будь-яких фінансових зобов'язань у період здійснення пенсійних виплат, з одного боку, і наявність в цього органі мотиву щодо сприяння у збільшенні винагороди своєму працівнику – з іншого. Таким чином, доведено наявність мотиву в суб'єктів державного пенсійного страхування, працівникам яким пенсійні виплати призначаються на основі спеціального пенсійного законодавства, для виплати заробітної плати працівникам передпенсійного віку на більш високому (ніж в звичайних умовах іншим працівникам) рівні.

Ще одним яскравим свідченням того, що розмір пенсії державного службовця та інших осіб, яким призначають пенсії на основі спеціальних законодавчих актів, лише частково залежить від внеску застрахованої особи у державне пенсійне страхування, є те, що право на таку пенсію мають особи, які досягли пенсійного віку і мають стаж державної служби не менш як 10 років, та які на день досягнення зазначеного віку працювали на посадах державної служби. Якщо ж на момент досягнення пенсійного віку, особа зайнята то для того, щоб мати право на спеціальну пенсію, особа повинна мати стаж державного службовця не менше, ніж 20 років [49]. Такий порядок слугує засобом кадрового менеджменту, який дає змогу додатково мотивувати до зайнятості досвідчених державних службовців у перед пенсійному віці. Проте це послаблює страхову складову в пенсійних виплатах державним службовцям.

Отже, дослідження практики призначення і виплати пенсій державних службовців та прирівнених до цієї категорії осіб дає змогу зробити висновок про її принципову відмінність від механізму універсального державного

пенсійного страхування. Крім цього, застосування описаного вище порядку спричиняє порушення виконання функцій державного пенсійного страхування та функціонування Пенсійного фонду України. Порушення економічної функції державного пенсійного страхування відбувається, насамперед, через відсутність чіткої залежності між страховими внесками працівників і роботодавців та розміром пенсійних виплат. Порушення ж соціальної функції спричинює наявність дуже великої диференціації між розмірами пенсій, призначених на основі Закону України “Про державну службу” й інших спеціальних законодавчих актів та пенсій, призначених на основі універсального пенсійного законодавства. Зважаючи на таку невідповідність у період здійснення пенсійної реформи, певні заходи були спрямовані на усунення згаданих проблем. Так, у Законі України “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування” було передбачено чітке розмежування джерел виплат пенсій державному службовцеві. Зокрема, пенсія державному службовцеві у частині, що не перевищує розміру пенсії із солідарної системи, яку обчислюють відповідно до Закону України “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування”, виплачують за рахунок коштів Пенсійного фонду України. Частину пенсії, що перевищує зазначений розмір, фінансують за рахунок коштів Державного бюджету України [49]. Зазначена норма не вирішувала фундаментальних проблем застосування спеціального пенсійного законодавства в нашій державі, а була спрямована лише на забезпечення фінансовими ресурсами Пенсійного фонду України для відповідних пенсійних виплат. Проте навіть така норма під час реформування пенсійної системи залишилася нереалізованою.

Чергові заходи щодо пенсійної реформи в нашій країні, які припали на літо 2011 р., також містили положення, що вносили зміни до порядку призначення і виплат пенсій державним службовцям та прирівнених до них категорій осіб. Принципові зміни стосувалися такого:

– запровадження норми, якою максимальний розмір пенсії обмежено десятима прожитковими мінімумами для осіб, котрі втратили працездатність;

– скасування норми, якою розмір пенсії збільшувався на 1% за кожен рік, що перевищує 25 років роботи на державній службі для чоловіків і 20 років – для жінок;

– підвищення пенсійного віку для чоловіків до 62 років і для жінок – на загальних умовах із універсальним пенсійним законодавством;

– обмеження пенсійних виплат для зайнятих пенсіонерів розміром пенсії, визначеної на основі Закону України “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування”.

Із переліку нововведень не складно зробити висновок, що вони спрямовані насамперед на обмеження виплат пенсій у певних випадках. Зважаючи на значні проблеми у реалізації соціальної функції державного пенсійного страхування, ці заходи сприятимуть зменшенню диференціації у розмірах пенсійних виплат. Обмеження у виплаті великих пенсій державним службовцям та прирівнених до них категорій осіб призведе до встановлення більш чіткого зв’язку між внеском працюючого у державне пенсійне страхування та пенсійними виплатами. Таким чином, згадані зміни позитивно впливають на функціонування державного пенсійного страхування, насамперед, забезпечення збалансованості Пенсійного фонду України. Проте низка фундаментальних проблем, що послаблюють вплив страхових принципів формування спеціальних пенсійних виплат у процесі реформування пенсійної системи в нашій державі, досі залишаються не вирішеними.

Схожий механізм формування пенсійних виплат застосовують щодо наукових і науково-педагогічних працівників. Ця сфера правовідносин, а саме право на призначення пенсій, обчислення стажу роботи, середньої заробітної плати та величини пенсій регламентована спеціальним законодавчим актом – Законом України “Про наукову і науково-технічну діяльність” (табл. 2.9). Основна відмінність порядку формування пенсій на основі згаданого нормативно-правового акта від універсального механізму призначення пенсій полягає у призначенні пенсій науковим (науково-педагогічним) працівникам на рівні 80% від сум заробітної плати. Це робить зазначений механізм

призначення пенсій схожим із порядком формування пенсійних виплат державним службовцям. Проте на відміну від практики визначення середнього розміру заробітної плати у процесі обчислення величини пенсій державним службовцям, яка надає значні переваги останнім, порядок обчислення заробітної плати для обчислення розміру пенсій науковцям не відрізняється від того, що застосовують для всіх категорій громадян. Таким чином, мінімізовано ризику необґрунтованого підвищення заробітної плати науковцям у передпенсійний період.

Важливою особливістю порядку виплати пенсій науковим і науково-педагогічним працівникам є закріплення різних джерел фінансування різниці між сумою пенсії, призначеної за згідно із Законом України “Про наукову і науково-технічну діяльність”, та сумою пенсії, обчисленої відповідно до інших законодавчих актів, на яку має право науковий працівник залежно від організаційно-правових форм юридичних осіб, в котрих були зайняті науковці. Так, для наукових (науково-педагогічних) працівників державних бюджетних наукових установ, організацій та вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації різницю покривають за рахунок коштів Державного бюджету. Для наукових (науково-педагогічних) працівників інших державних підприємств, установ, організацій та вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації – за рахунок коштів цих підприємств, установ, організацій і закладів, а також коштів Державного бюджету в порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України. При цьому за рахунок коштів Державного бюджету науковим (науково-педагогічним) працівникам оплачують з розрахунку на одну особу 50% різниці пенсії. Крім цього, для наукових (науково-педагогічних) працівників недержавних наукових установ, організацій та вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації – за рахунок коштів цих установ, організацій та закладів [54].

Таблиця 2.9

**Чисельність пенсіонерів і середній розмір пенсії особам, яким пенсії
призначено на основі Закону України “Про наукову і науково-технічну
діяльність” у 2006–2012 рр. (станом на 1 січня відповідного року)***

Показник	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.
Чисельність пенсіонерів, осіб	79111	81786	84294	79862	76514	75035	74061
Частка у загальній чисельності, %	0,59%	0,61%	0,64%	0,61%	0,58%	0,57%	0,56%
Середній розмір пенсії, призначеної відповідно до Закону України “Про наукову і науково-технічну діяльність”, грн.	989,86	1203,43	1659,94	1902,99	2376,86	2674,68	3052,53
Середній розмір пенсії відповідно до універсального пенсійного законодавства, грн.	397,29	461,98	734,89	874,28	967,16	1 083,96	1 177,77
Співвідношення середнього розміру пенсій, призначених відповідно до Закону України “Про наукову і науково-технічну діяльність” та середнього розміру пенсій, призначених відповідно до універсального пенсійного законодавства, рази	2,49	2,6	2,26	2,18	2,46	2,47	2,59

Дослідження режиму пенсійного забезпечення наукових і науково-технічних працівників дає змогу зробити висновок про наявність дискримінаційних умов щодо різних суб’єктів державного пенсійного страхування в Україні. В умовах функціонування ринкових відносин, в т.ч. в освітній і науковій сферах, це створює нерівні конкурентні умови для різних

* Складено на основі [172, с. 27, 29; 174, с. 27, 29].

учасників ринкових відносин. При цьому бюджетні наукові установи, організації та вищі навчальні заклади III–IV рівнів акредитації перебувають у більш вигідному становищі, ніж такі самі заклади приватної форми власності.

Застосування згаданого законодавчого акта у пенсійній сфері спричиняє проблеми формування доходів Пенсійного фонду України. Використовуючи працю найбільш кваліфікованого сегмента працівників – учених, недержавні наукові установи, організації та вищі навчальні заклади III–IV рівнів акредитації мають змогу одержувати більшу економічну вигоду. Враховуючи те, що законодавством гарантовано для науковців підвищені пенсійні виплати, які фактично слугують складовою оплати праці, роботодавці можуть занижувати реальний розмір заробітної плати. Таким чином відбувається перекладання зобов'язань наукового чи навчального закладу щодо оплати вартості робочої сили з періоду використання найманої праці та одержання відповідної економічної вигоди на майбутні періоди, коли колишні працівники досягнуть пенсійного віку.

В цей час перед недержавною науковою установою, організацією та вищим навчальним закладом III–IV рівнів акредитації виникне зобов'язання покривати різницю між сумою пенсії, призначеної згідно із Законом України “Про наукову і науково-технічну діяльність”, та сумою пенсії, обчисленої відповідно до інших законодавчих актів. Проте з плином часу може суттєво змінитись економічне становище відповідного наукового чи навчального закладу та відповідно його фінансова спроможність сплачувати передбачені законодавством платежі до Пенсійного фонду України. В таких умовах існує ризик перекладання зобов'язань від підприємницьких структур, які функціонують у науковій та освітній сферах, на державу та Пенсійний фонд України. Ці ризики зростають в умовах значних демографічних змін, що характерні для українського суспільства, а також притаманної для нашої країни економічної та політичної нестабільності.

Досліджуючи практику формування пенсійних виплат вченим нескладно помітити її вплив на ринок праці. Так, у недержавних наукових і навчальних

зкладах зростають мотиви необґрунтованого звільнення працівників, які вже набули тривалого науково-педагогічного стажу. Крім цього, дія зазначеного Закону створює додаткові бар'єри для зміни робочого місця наукових працівників, а саме ускладнює їхнє працевлаштування в недержавних наукових і навчальних закладах.

Важливою позитивною характеристикою механізму формування пенсійних виплат науковим (науково-педагогічним) працівникам є створення сприятливого середовища для розвитку професійного пенсійного страхування. Наявність додаткових фінансових зобов'язань у роботодавців, пов'язаних із додатковими пенсійними виплатами їхнім колишнім працівникам, слугує спонукальним чинником до пошуку оптимальної моделі пенсійного страхування специфічних ризиків. Як засвідчують результати наукових досліджень, а також досвід розвинених країн, краще вирішувати це завдання можна за допомогою професійних пенсійних фондів [149, с. 257–258]. На відміну від інших режимів функціонування спеціальних пенсій, базові компоненти обчислення пенсій науковим і науково-педагогічним працівникам здійснюють з урахуванням середнього розміру заробітної плати, який обчислюють на основі універсального пенсійного законодавства. З огляду на це, на нашу думку, саме на прикладі спеціального режиму формування пенсій науковим і науково-педагогічним працівникам доцільно в Україні розвивати професійне пенсійне страхування.

Незважаючи на те, що однією з цілей реформування пенсійної системи України було запровадження професійних і корпоративних пенсійних фондів, на практиці не лише не відбулося цього, а й було ще більше розширено спеціальні режими формування пенсійних виплат. Яскравим прикладом розвитку не страхової складової державного пенсійного страхування в нашій державі було ухвалення 2.09.2008 р. Закону України “Про підвищення престижності шахтарської праці”. Згідно з цим законодавчим актом запроваджені додаткові привілеї при формуванні пенсій шахтарям. Так, мінімальний розмір пенсії шахтарям, які відпрацювали на підземних роботах не

менше 15 років для чоловіків та 7,5 року для жінок за списком № 1 виробництв, робіт, професій, посад і показників, затвердженим Кабінетом Міністрів України, встановлюють незалежно від місця останньої роботи у розмірі 80% середньої заробітної плати шахтаря, але не менше трьох розмірів прожиткового мінімуму, встановленого для осіб, які втратили працездатність [57]. Слід зазначити, що при цьому зберігається за працівниками право дострокового виходу на пенсію на 10 років швидше, ніж в установленій у країні пенсійний вік. При цьому фінансові зобов'язання, що виникають у результаті застосування зазначеного закону, покладаються на державу. Таким чином, по суті, запроваджено систему державного субсидування вугільних підприємств за участі Пенсійного фонду України.

Реформа пенсійної системи України не забезпечила запровадження сучасних способів убезпечення професійних ризиків у сфері пенсійного страхування. Досі не створено професійних і корпоративних пенсійних фондів, спроможних убезпечити працюючих від ризику дострокової втрати працездатності. За весь період реформування пенсійної системи відбулися тільки деякі зміни у формуванні пенсій державним службовцям та прирівненим до них категоріям осіб. Ці зміни лише незначно наближають режим формування спеціальних пенсій до того, який застосовують щодо всіх категорій осіб за збереження незмінними принципових відмінностей. Водночас розширюються зобов'язання держави стосовно пільгового пенсійного забезпечення окремих категорій осіб. Це свідчить про реальну слабкість інституцій, які регламентують процес реформування пенсійної системи на ринкових засадах в умовах нерозвиненої політичної системи ухвалення законодавчих актів, що призводить до збільшення фінансових зобов'язань Пенсійного фонду України. У зв'язку з цим погіршується спроможність державного пенсійного страхування виконувати властиві йому функції.

Висновки до 2 розділу

За результатами дослідження практики акумулювання та використання ресурсів Пенсійного фонду України в період здійснення у нашій державі пенсійної реформи зробимо такі узагальнення.

1. Аналіз практики мобілізації доходів бюджету Пенсійного фонду України дав змогу зробити висновок про вразливість фінансового становища Пенсійного фонду України. Незважаючи на те, що одним із завдань реформування пенсійної системи України було застосування страхових внесків, адекватних пенсійним виплатам, упродовж досліджуваного періоду спостерігалися протилежні тенденції. Нині страхові платежі забезпечують лише близько двох третин доходів Пенсійного фонду України. В таких умовах його фінансове становище цілком залежить від повноти надходжень коштів від зовнішніх джерел – Державного бюджету України та єдиного казначейського рахунку. Таким чином, відсутність системного підходу до регулювання видатків і доходів Пенсійного фонду України в період пенсійної реформи не лише не зменшила дію внутрішніх чинників реформування пенсійної системи, а й призвела до їх зростання.

2. Під час проведення дослідження практики формування пенсійних виплат, які призначені на підставі універсального пенсійного законодавства, вказано на значний вплив на цей процес негативних демографічних тенденцій. Упродовж 1999–2011 рр. спостерігалось стрімке зростання співвідношення чисельності населення, старшого за працездатний вік до населення, молодшого за працездатний вік. Скорочення чисельності населення, молодшого за працездатний вік значною мірою забезпечувало позитивний вплив на чисельність працездатного населення, що в свою чергу, давало змогу впродовж зазначеного періоду зберігати стабільність співвідношення населення, старшого за працездатний вік до осіб працездатного віку. Сьогодні в Україні на 100 осіб пенсійного віку припадає 246 осіб працездатного віку. Наявне співвідношення чисельності працездатного населення до населення, старшого ніж

працездатного віку, не може забезпечити нормального функціонування державного пенсійного страхування.

3. Встановлено, що впродовж періоду проведення пенсійної реформи середній розмір призначеної пенсії зростав випереджаючими темпами порівняно зі зростанням середньомісячної заробітної плати. Це призвело до зростання коефіцієнта заміщення заробітної плати пенсійними виплатами. Лише за 2004 р. коефіцієнт заміщення загалом збільшивсь із 0,345 до 0,422, а пенсії за віком – з 0,364 до 0,439. Позитивно вплинуло на зростання коефіцієнта заміщення запровадження законодавчих норм щодо формування пенсійних виплат з урахуванням коефіцієнта страхового стажу, який, зокрема, визначають на основі оцінки одного року страхового стажу, що дорівнює 1,35%. В Україні, на відміну від інших країн, де проводилась пенсійна реформа, було перераховано раніше призначені пенсії за нормами нового пенсійного законодавства. При цьому гарантовано збереження розміру раніше призначених пенсій і застосування всіх пільг при обчисленні стажу роботи, передбачених раніше діючим законодавством. Проте найбільшого впливу на зростання розміру пенсій і коефіцієнта заміщення було встановлення наприкінці 2004 р. значних доплат до пенсій, які не перевищують прожиткового мінімуму.

4. За результатами проведеного аналізу доведено, що в умовах здійснення пенсійної реформи суттєво зросли результати реалізації соціальної функції державного пенсійного страхування. Впродовж 2002–2012 рр. розмір мінімальної пенсії за віком збільшився з 43 грн. до 884 грн., або у 20,6 раза. Це при тому, що прожитковий мінімум для непрацездатних осіб зріс набагато менше – з 268 грн. до 884 грн., або у 3,3 раза. Таким чином, темпи зростання мінімального розміру пенсії значно перевищували темпи зростання прожиткового мінімуму для непрацездатних осіб. Велике значення для соціальної захищеності пенсіонерів мало втілення у життя законодавчої норми стосовно встановлення мінімальної пенсії на рівні, що перевищує прожитковий мінімум для непрацездатних осіб. Установлення з 01.01.2005 р. мінімальної пенсії на рівні 332 грн. дало змогу забезпечити встановлені на той час соціальні

стандарту і, таким чином, поліпшити рівень життя пенсіонерів. Збільшення мінімальних розмірів пенсії за віком впродовж досліджуваного періоду відбувалося дуже неритмічно, а періоди різкого збільшення мінімальних пенсійних виплат припадають на час виборів центральних органів влади. Отже, в Україні доволі потужно діє політичний чинник впливу на державне пенсійне страхування.

5. Обґрунтовано, що чинний механізм фінансового забезпечення виплати дострокових пенсій зазвичай передбачає перекидання (повне або часткове) відповідних зобов'язань на державний бюджет. Низка категорій осіб одержує значні преференції, пов'язані з достроковим виходом на пенсію у вигляді більш раннього призначення пенсійних виплат і тривалішого періоду їх одержання, які оплачують здебільшого за рахунок коштів Державного бюджету. Це дає змогу роботодавцям встановлювати оплату праці на нижчому рівні, порівняно з тим, який би спостерігався в разі відсутності подібних преференцій. Таким чином, реальну вигоду від застосування механізму дострокового виходу на пенсії отримують підприємства, до того ж, ті, які забезпечують своїм працівникам важкі умови праці. З огляду на те, що у фінансовій науці пенсійні виплати прийнято розглядати як елемент видатків на оплату праці, можна стверджувати, що у випадку дострокового призначення пенсій частину оплати праці окремих категорій працюючих покривають за рахунок загальносуспільних видатків. Наслідками застосування такого механізму є часткове перекидання зобов'язань щодо виплати заробітної плати працюючим на все суспільство.

6. Встановлено, що реалізація пенсійної реформи в Україні не лише не привела до того, що більша частина осіб одержує пенсійні виплати, в основі підрахунку яких - принципи страхування, а й допустила різке зростання чисельності таких осіб. До того ж, удосконалення державного пенсійного страхування в нашій державі не передбачало заходів щодо чіткого розмежування джерел виплати спеціальних пенсій. У зв'язку з цим можна стверджувати про недоліки функціонування пенсійної системи в умовах її

реформування, що зумовлені негативними тенденціями у сфері призначення спеціальних пенсій. Дослідження практики призначення і виплат пенсій державних службовців та прирівнених до цієї категорії осіб дає змогу зробити висновок про її принципову відмінність від механізму універсального державного пенсійного страхування. Це спричиняє до порушення виконання функцій державного пенсійного страхування та функціонування Пенсійного фонду України. Економічна функція державного пенсійного страхування порушується насамперед через відсутність чіткої залежності між страховими внесками працівників і роботодавців та розміром пенсійних виплат. А порушення соціальної функції спричиняє наявність дуже великої диференціації між розмірами пенсій, призначених на основі Закону України “Про державну службу” й інших спеціальних законодавчих актів та пенсій, призначених на основі універсального пенсійного законодавства.

Найважливіші результати наукових пошуків, проведених у цьому розділі дисертаційної роботи, висвітлені у таких наукових працях [112; 116; 117; 118; 119; 121; 145].

РОЗДІЛ 3

НАПРЯМИ МОДЕРНІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОГО ПЕНСІЙНОГО СТРАХУВАННЯ В УМОВАХ ПЕНСІЙНОЇ РЕФОРМИ

3.1. Шляхи удосконалення практики мобілізації доходів Пенсійного фонду України

Вирішальне значення для ефективного виконання державним пенсійним страхуванням його функцій є його адекватне ресурсне забезпечення. Зважаючи на специфічні властивості державного пенсійного страхування, механізм мобілізації доходів Пенсійного фонду України впливає на всі економічні суб'єкти і характер їхніх відносин. Особливістю функціонування системи формування доходів Пенсійного фонду є її спроможність регулювати фінансові відносини учасників пенсійної системи не лише у період сплати внесків, а й у майбутньому. Сплачені внески формують пенсійні права застрахованих осіб, що, безумовно, позначатиметься на їхніх доходах і на фінансовому становищі Пенсійного фонду в майбутньому. Крім цього, від функціонування механізму формування доходів залежить забезпечення важливих критеріїв пенсійної системи – підтримання соціальної справедливості в державі та сприяння економічному зростанню.

Механізм формування доходів Пенсійного фонду України сьогодні потребує радикальних заходів для його реформування. Причиною цього є, насамперед, значні проблеми, зумовлені невідповідністю доходів та видатків бюджету Пенсійного фонду України та наявністю великого дефіциту, а також наявні недоліки порядку справляння встановлених законодавством зборів. Сьогодні актуальним завданням є забезпечення страхових принципів у фінансуванні бюджету Пенсійного фонду України, що дасть змогу зменшити в його доходах частку ресурсів Державного бюджету. Також, на нашу думку, невідкладного вирішення потребує проблема безсистемного залучення ресурсів єдиного казначейського рахунку для фінансування дефіциту бюджету

Пенсійного фонду України, що спричиняє системні проблеми у функціонуванні казначейської системи обслуговування бюджету.

Пріоритетним завданням у вирішенні питання функціонування механізму мобілізації доходів Пенсійного фонду України є, на нашу думку, вжиття заходів з метою збільшення власних доходів Пенсійного фонду України. Це дасть змогу підвищити фінансову стабільність цієї інституції у середньо- та довготерміновій перспективі, а отже, гарантувати належне виконання функцій державного пенсійного страхування. Виконання цього стратегічно важливого завдання залежить від двох чинників – встановлення оптимальної величини ставки внеску на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування (або ж ставки єдиного соціального внеску) та розширення бази нарахування цього внеску.

Досліджуючи потенціал можливого збільшення єдиного соціального внеску, що спрямовується на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування варто, на нашу думку, дослідити зарубіжний досвід встановлення тарифів на державне пенсійне страхування. Справа в тому, що передбачені внески, будучи джерелом доходів Пенсійного фонду, одночасно слугують видатками для роботодавців і найманих працівників. В умовах послаблення митних обмежень на рух товарів, робочої сили і капіталу встановлення надмірно високих розмірів внесків в окремій країні порівняно з іншими державами спричиняє переміщення бізнесу до держав із більш прийнятним режимом сплати внесків на державне пенсійне страхування.

Порівнюючи встановлені внески для державного пенсійного страхування в Україні та в низці європейських держав не складно помітити, що в нашій державі застосовують найбільший тариф. Складова єдиного соціального внеску, яку спрямовують на державне пенсійне страхування в Україні, становить 35,2%. Слід також зазначити, що для окремих категорій населення застосовують або дещо вищий тариф, або нижчий. Розмір страхового тарифу в нашій державі значно перевищує ті, які застосовують у сусідніх державах. Так, у Російській Федерації тариф страхового внеску на державне пенсійне

страхування становить 22%, в Республіці Білорусь – 29% (табл. 3.1). У цих межах встановлено відповідні внески в Словаччині, Угорщині та Чеській Республіці. Слід зазначити, що лише в двох європейських державах тариф на державне пенсійне страхування перевищує 30% – в Італії – 32,7% та в Нідерландах – 31,1%.

Таблиця 3.1

Розмір страхових внесків роботодавців і найманих працівників на державне пенсійне страхування*

№ з/п	Країна [†]	Роботодавці	Наймани працівники	Разом
1.	Австрія	12,55	10,25	22,8
2.	Бельгія	8,86	7,5	16,36
3.	Греція	14,25	6,67–8,87	20,92–23,12
4.	Іспанія	23,6	4,7	28,3
5.	Італія	23,81	8,89	32,7
6.	Люксембург	8,0	8,0	16,0
7.	Нідерланди	31,1
8.	Німеччина	9,95	9,95	19,9
9.	Норвегія	14,1	7,8	21,9
10.	Польща	9,76	9,76	19,52
11.	Португалія	16,7	7,7	24,4
12.	Республіка Білорусь	28,0	1,0	29,0
13.	Російська Федерація	22%	–	22%
14.	Словаччина	17,0	7,0	24,0
15.	Угорщина	18,0	8,5	26,5
16.	Україна [‡]	33,2	2,0	35,2
17.	Фінляндія	22,75	4,6	27,35
18.	Франція	17,45	6,55	24,0
19.	Чеська Республіка	21,5	6,5	28,0
20.	Швеція	10,21	7,0	18,5

Внескам, що перераховуються на державне пенсійне страхування, належить найбільше значення у складі нарахувань на фонд оплати праці в Україні. При цьому вітчизняні вчені зазначають, що наявне фіскальне навантаження на фонд оплати праці слугує важливим чинником тінізації

* Складено на основі [110, с. 72; 151, с. 134–135; 191; 44; 10, с. 82].

† Дані країн: Австрія, Бельгія, Іспанія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Німеччина, Норвегія, Португалія, Словаччина, США, Угорщина, Фінляндія, Франція, Чеська Республіка, Швеція, Японія – 2007 р.; Республіка Білорусь, Україна, Росія – 2012 р.; Польща – 2009 р.

‡ Розмір внеску на державне пенсійне страхування представлено як частину єдиного соціального внеску.

заробітної плати в нашій державі [217, с. 32–36]. Аналіз встановлених внесків на державне пенсійне страхування у низці європейських країн і в Україні дає змогу зробити висновок про те, що в нашій державі відсутні резерви його збільшення в майбутньому з огляду на те, що це погіршить конкурентоспроможність вітчизняної економіки порівняно з економіками інших країн, в яких застосовують значно вищі тарифи на цей вид соціального страхування. Крім цього, можливе підвищення внесків на державне страхування призведе до зростання нелегальної зайнятості та неофіційної виплати заробітної плати, а також матиме негативні наслідки для зайнятості населення.

Заходи щодо оптимізації тарифів на державне пенсійне страхування передбачають і можливий перерозподіл навантаження між роботодавцем та працюючим з метою посилення мотивації в економічних суб'єктів до участі в державному пенсійному страхуванні й розширенні страхових прав. Серед усіх розвинених держав нескладно помітити групу тих держав, у яких встановлено внески на державне пенсійне страхування як для роботодавців, так і застрахованих осіб на однаковому рівні. Представниками цієї групи є розвинені демократичні країни, в яких високий рівень життя населення та, відповідно, високий рівень заробітної плати працюючих (див. табл. 3.1). Порівняно з цими країнами в Україні набагато вищі ставки страхових внесків на державне пенсійне страхування, що сплачують роботодавці, й набагато менші – в працюючих. У пострадянських країнах, які сьогодні є членами СНД (Російській Федерації, Республіці Білорусь) внески на державне пенсійне страхування, що сплачують роботодавці, значно перевищують аналогічні внески, які сплачують працівники. Так, у Республіці Білорусь для працюючих визначена звичайна ставка – 1% від одержаних доходів, а в Російській Федерації взагалі не передбачено утримань внесків із заробітної плати на державне пенсійне страхування. Це пояснюється переважно традиціями відносин у сфері сплати внесків на державне пенсійне страхування, зокрема, пасивною участю працюючих, а також тим, що в цих країнах низький рівень доходів населення.

Проте варто зазначити, що в низці східноєвропейських держав вдалося реформувати механізм сплати внесків, наслідком чого було зміщення навантаження від роботодавця до працюючого. Підвищити внески в таких країнах вдалося насамперед завдяки запровадженню накопичувальної системи державного пенсійного страхування.

Стратегічно важливо у процесі реформування пенсійної системи України поступово змінювати структуру внеску на державне пенсійне страхування, що передбачатиме збільшення навантаження на працюючих осіб і зменшення навантаження на роботодавців. Це сприятиме наближенню до практики розподілу внесків між роботодавцями і найманими працівниками в європейських країнах. Так, застосування чинних ставок сплати єдиного соціального внеску (без урахування частини єдиного внеску, що спрямовують до Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві) призводить до співвідношення внеску роботодавця до внеску найманого працівника як 91:9. Середнє таке співвідношення для країн Європейського Союзу становило, за даними 2009 р. 66,7:33,3 [217, с. 38].

Запропоновані заходи щодо перерозподілу навантаження стосовно сплати внеску на державне пенсійне страхування (як частки єдиного соціального внеску) від роботодавця до найманого працівника сприятимуть зниженню фіскального навантаження на роботодавців та зменшенню їхніх мотивів до уникнення легальної оплати праці найманим працівникам. Окрім цього, збільшення розмірів внесків, які утримують із доходів найманих працівників призведе, на нашу думку, до послаблення утриманських настроїв у вітчизняному суспільстві та зменшення необґрунтованих електоральних очікувань в Україні. Проте реалізації окресленого завдання має передувати, як ми вважаємо, виконання кількох умов. Насамперед, передувати зростанню розмірів внесків на державне пенсійне страхування, що сплачують наймані працівники, мають заходи, спрямовані на збільшення офіційної зайнятості та легальної заробітної плати працюючим. Слід зазначити, що очікуваного ефекту від реформування структури страхового тарифу неможливо буде домогтися без

збільшення реальних прав працюючих в управлінні Пенсійним фондом України.

Підсумовуючи проведені дослідження наявного потенціалу підвищення ставки єдиного соціального внеску з метою збільшення доходів Пенсійного фонду України зазначимо, що сьогодні він вичерпаний. Відтак, можливим способом збільшення доходів Пенсійного фонду України є розширення бази нарахування єдиного соціального внеску. В цьому контексті відкривається широкий простір для реалізації заходів, що передбачають збільшення частки легально зайнятого населення та підвищення офіційних розмірів оплати праці.

Магістральним напрямком розширення бази нарахування внесків на державне пенсійне страхування, зважаючи на їхні економічні властивості, є збільшення реальної заробітної плати. Зважаючи на те, що функціонування економічної системи відбувається в умовах лібералізації умов зовнішньої торгівлі, на перший план виходить реалізація заходів, спрямованих на підвищення конкурентоспроможності продукції та послуг, що виробляють в Україні. Тому, на нашу думку, єдиним способом вирішення цього складного завдання є реальне підвищення продуктивності праці застрахованих осіб у національній економіці. За результатами проведених досліджень, продуктивність праці в Україні становить 19% від продуктивності праці в США, 22–25% – у країнах Західної Європи, 29–31% від продуктивності праці в країнах Східної Європи [221]. Заходи щодо підвищення продуктивності праці та оплати праці найманих працівників забезпечать бажане зростання обсягів пенсійних прав найманих працівників та необхідне зростання внесків на державне пенсійне страхування.

Пріоритетним завданням у поповненні ресурсів Пенсійного фонду вважаємо зменшення частки тіньової економіки та легалізацію відносин на ринку праці в Україні. Нині рівень тінізації вітчизняної економіки є одним із найвищих в Європі. Так, за оцінками Світового банку та фондів Фрідріха Шнайдера й Андреса Буена, у середньому впродовж 1999–2006 рр. частка тіньової економіки в Україні становила 54,3% [193, с. 112]. Вищий рівень

тіньової економіки був тоді лише в Грузії – 67,8%. Зазначимо, що за офіційними даними Міністерства економічного розвитку і торгівлі України рівень тіньової економіки є набагато меншим і становив у 2006 р. 28,0% від ВВП. Незважаючи на відмінності в оцінках, очевидним є факт великого розміру тіньової економіки в нашій державі, адже її критичний рівень для економічної безпеки країни становить 30%. Слід зазначити що за офіційними даними у першому кварталі 2012 р. рівень тіньової економіки становив – 34% [124]. Значні масштаби тіньової економіки в Україні формують у край несприятливий фон для функціонування ринку праці.

Яскравим свідченням впливу тіньової економіки на ринок праці є висока частка зайнятих у неформальному секторі економіки України. Як свідчить рисунок 3.1, упродовж останнього десятиріччя спостерігався високий рівень зайнятості населення у цьому секторі. Упродовж усього досліджуваного періоду чисельність зайнятих у неформальному секторі економіки коливалася: 3484,7 – 4704,9 тис. осіб, а їхнє співвідношення дорівнювало 17,2 – 23,1% від загальної чисельності зайнятого населення. При цьому найбільша кількість населення, зайнятого у цьому секторі, була у 2011 р. – 4704,9 тис. осіб, або 23,1% від загальної чисельності зайнятого населення. Незважаючи на деяке зменшення цих показників у 2012 р., зберігається позитивний тренд зростання як абсолютних, так і відносних показників зайнятості населення у неформальному секторі економіки нашої держави (див. рис. 3.1).

Ще одним важливим проявом впливу тіньової економіки на ринок праці є поширена практика виплат заробітної плати без сплати всіх обов'язкових платежів, у т.ч. єдиного соціального внеску. За результатами проведених досліджень поширеності практики неофіційних виплат було встановлено, що в 2010 р. 17% працюючих одержували у такій формі зароблені кошти, ще 76% такою діяльністю не займалися, а 7% відмовилися відповідати щодо характеру їхніх доходів [1, с. 158–160]. У цей період за формою зайнятості найвища частка осіб, які одержували тіньові доходи, була серед самозайнятого населення – 31,8% (15,9% відмовилися відповідати). Це значно більше, ніж у

категорії осіб "підприємці, бізнесмени, фермери", де аналогічні показники становили відповідно 21,4% та 14,6%, а також категорії "наймані працівники приватних підприємств" – 20,5% та 7,9% відповідно. Міністерство соціальної політики оцінює обсяг неофіційної заробітної плати на рівні 120 млрд. грн. [73].

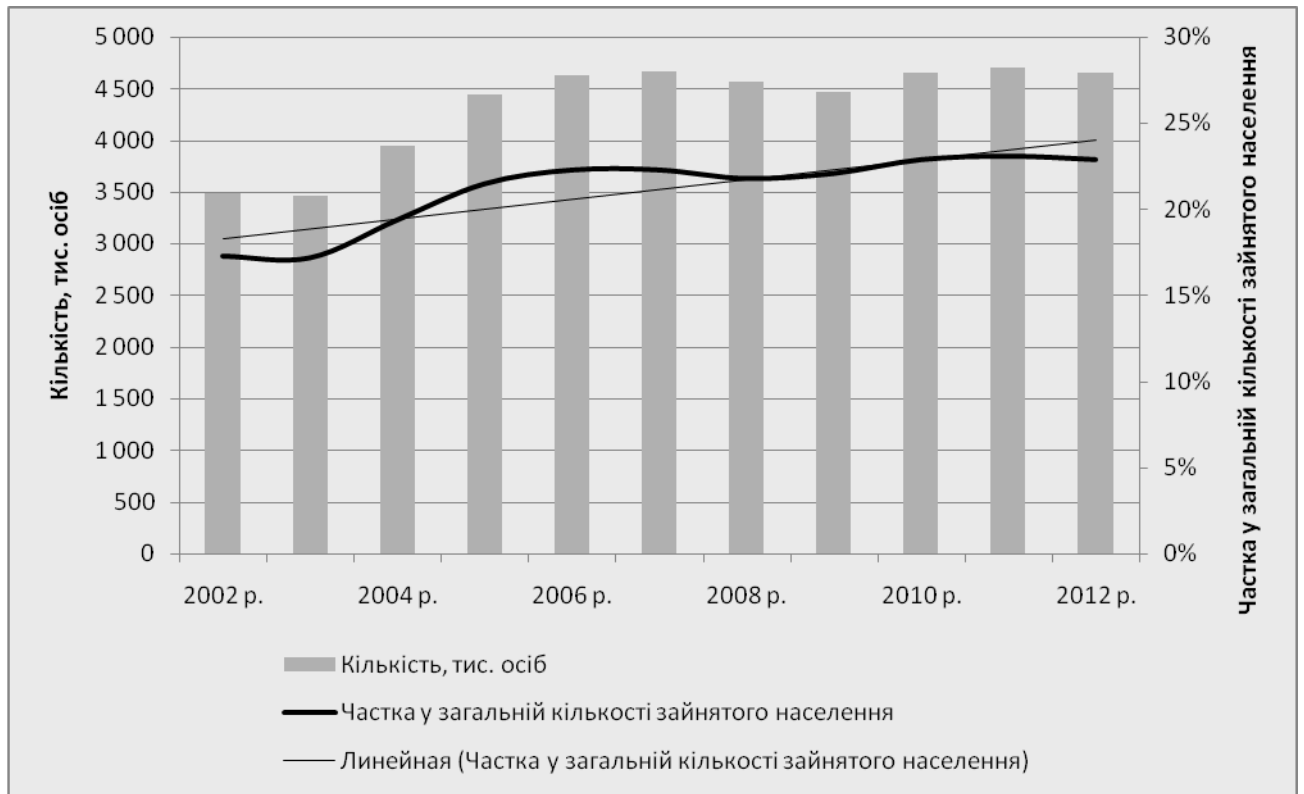

Рис. 3.1. Динаміка чисельності населення, зайнятого у неформальному секторі економіки та його частка в загальній кількості зайнятого населення протягом 2002–2012 рр.*

Серед основних факторів поширення практики тіньових відносин у сфері оплати праці, вчені наводять чимало причин, що зумовлені, зокрема, недоліками державного пенсійного страхування в Україні. Так, колектив авторів під керівництвом Т. Тищука зазначив, що високий рівень тінізації оплати праці пояснюється:

– значним розривом між вартістю трудових ресурсів для роботодавця і фактичною сумою, яку працюючий отримує за свою працю;

* Складено на основі [135; 136; 137; 138; 139; 140; 141].

– толерантним ставленням працюючих до практики виплати неофіційних заробітних плат та, відповідно, позбавлення їх гарантій щодо пенсійного і соціального забезпечення;

– відчуттям несправедливості системи розподілу пенсій, пов'язаної з наявністю великої кількості спеціальних, професійних, особливих та пільгових пенсійних режимів;

– фактичною безкарністю порушень у сфері оплати праці [193, с. 16].

Заходи щодо вдосконалення практики мобілізації доходів Пенсійного фонду України в умовах пенсійної реформи мають, на нашу думку, передбачати положення, спрямовані на мінімізацію перелічених вище чинників тінізації оплати праці. Із урахуванням викладеного, пропонуємо два блоки рекомендованих заходів, спрямованих на розширення участі працюючих у державному пенсійному страхуванні та розширення їхніх страхових прав: пропозиції щодо посилення мотивації працівників і роботодавців до повноцінної участі в державному пенсійному страхуванні, а також посилення відповідальності працівників і роботодавців у разі уникнення від належної сплати єдиного соціального внеску.

Серед основних заходів, які, на нашу думку, доцільно реалізувати, – це посилення зацікавленості населення у належному виконанні роботодавцями зобов'язань щодо сплати єдиного соціального внеску. В цьому контексті важливого значення набуває активне застосування соціальної реклами, покликаної роз'яснити працюючим усі вигоди від сплати їхніми роботодавцями передбаченого законом єдиного соціального внеску, а також можливі ризики в разі його несплати.

Велику роль у виконанні завдання належного інформування суспільства про їхню участь у державному пенсійному страхуванні, на нашу думку, може відіграти запровадження автоматизованої інформаційної системи, яка покликана видавати інформацію про очікуваний розмір пенсії після внесення до системи необхідних параметрів. Такими параметрами є розмір середньомісячної заробітної плати, з якої сплачено внески до Пенсійного фонду

України, очікуваний стаж роботи, наявні пільги щодо призначення пенсій та інша важлива інформація. При цьому в інформаційній системі варто передбачати врахування офіційних прогнозів, в т.ч. довготермінових, щодо зміни середньомісячної заробітної плати і темпів інфляції. Це дасть змогу реалістичніше розрахувати очікуваний розмір пенсійної виплати застрахованій особі.

На наш погляд, розроблена автоматизована система має бути максимально зручною і наочною для пересічного користувача комп'ютером. З огляду на це, персональні параметри, що стосуються сплати внесків до Пенсійного фонду України, доцільно укрупнити. Наприклад, стаж роботи представляти не в місяцях, а в роках; середню заробітну плату, з якої сплачено внески, також доцільно представляти загальною усередненою сумою за весь період сплати внесків. Ужиті заходи дадуть змогу підвищити фінансову грамотність населення щодо наслідків неналежної участі в державному пенсійному страхуванні та спонукатимуть працюючих до того, щоб належним чином реагували в разі уникнення роботодавцями передбаченої законодавством сплати єдиного соціального внеску.

Важливе значення для посилення мотиваційних чинників економічних суб'єктів до участі в державному пенсійному страхуванні має забезпечення належної прозорості діяльності Пенсійного фонду України. З цією метою неодмінно слід запровадити практику регулярного оприлюднення звіту про виконання бюджету Пенсійного фонду України. Для формування дієвого громадянського суспільства важливо надавати розгорнуту інформацію про формування доходів його бюджету, що дало б змогу проаналізувати внесок різних учасників у бюджет Пенсійного фонду України. Крім цього, розгорнута інформація про формування та використання коштів бюджету Пенсійного фонду України дасть змогу зрозуміти реальні джерела фінансового забезпечення пенсійних виплат, роль Державного бюджету в наповненні бюджету Пенсійного фонду України, величину його дефіциту та ін.

Окремим напрямком підвищення прозорості функціонування Пенсійного фонду України є, на нашу думку, подання розгорнутої структури джерел формування пенсії для конкретного одержувача. В таких умовах одержувачі пенсій матимуть повну інформацію стосовно того, яка частка отримуваних пенсій формується за рахунок власних надходжень Пенсійного фонду, а яку частку виплачують за рахунок інших джерел – асигнувань бюджетних програм, призначених для фінансування спеціальних пенсій, за рахунок коштів Державного бюджету, спрямованих на фінансування дефіциту пенсійного фонду, й за рахунок інших коштів або ж за рахунок безпосередньо роботодавців, на яких покладено обов'язок покривати видатки, пов'язані, зокрема, з достроковим виходом на пенсію.

В умовах розвитку інформаційних та комунікаційних технологій відкривається широкий спектр інформування громадян про набуті ними пенсійні права. Так, на нашу думку, доцільно надати доступ застрахованим особам до інформації про сплачені ними та їхніми роботодавцями внески до Пенсійного фонду України та, відповідно, про очікуваний розмір набутої пенсії. У зв'язку з тим, що вже тривалий час здійснюють персоніфікований облік сплачених внесків на державне пенсійне страхування, існує можливість представлення такої інформації за весь цей період. Механізмом одержання населенням відкритої інформації про сплачені внески доцільно обрати інтернет-мережу. Кожна застрахована особа, внісши свої персональні дані, зможе зайти на сторінку, в якій буде наведено усю інформацію про набуті ним пенсійні права. Безперечно вжиті заходи будуть стимулом не лише до активної зайнятості, що передбачає офіційну заробітну плату, а й надасть можливості застрахованим особам контролювати своєчасність та повноту перерахованих їхніми роботодавцями єдиного соціального внеску.

Зростання рівня поінформованості працівників про формування та використання коштів бюджету Пенсійного фонду України, а також про набутті їхні власні пенсійні права створить передумови для більш активної позиції працівників в управлінні фінансовими ресурсами Пенсійного фонду України. В

сучасних умовах перспективними напрямками для посилення позиції представників найманих працівників в управлінні Пенсійним фондом України, є, на нашу думку, є робота щодо посилення контролю за виплатою неофіційної заробітної плати найманим працівникам і використання необлікованої робочої сили у виробничому процесі. При передачі контрольних повноважень за повнотою та своєчасністю сплати єдиного соціального внеску від Пенсійного фонду України до Міністерства доходів і зборів України описана вище контрольна робота носитиме швидше аналітичний і рекомендаційний характер. Важливим напрямком посилення активності представників найманих працівників доцільно визначити активізацію контролю за використанням коштів Пенсійного фонду України, в т.ч. на його утримання.

Першочергового розв'язання потребує проблема відстороненості від державного пенсійного страхування трудових мігрантів. Явище трудової міграції поширене в Україні. За даними проведених досліджень упродовж 2007–2008 рр. за кордоном працювали 1,3 млн. мешканців України. Слід зазначити, що, понад третини (34,6%) трудових мігрантів при прийомі на роботу за кордоном уклали письмовий контракт, 51,3% задовольнялись усною домовленістю, а кожен десятий гастарбайтер (10,5%) здійснював свою трудову діяльність за кордоном узагалі без будь-якої трудової угоди. При цьому лише дещо більше ніж у половині випадків (51,2%) трудові угоди передбачали соціальне страхування мігрантів (а саме пенсійне, від безробіття, медичне забезпечення) [95, с. 132–135]. Таким чином, велика кількість людей, працюючи за кордоном, як правило, нелегально, не мають усіх прав найманих працівників, а саме: брати участь у державному страхуванні за участі роботодавця.

На нашу думку, уряду України доцільно вживати активних зусиль для розширення прав трудових мігрантів за кордоном. У цьому контексті принципове значення має легалізація зайнятості українців у зарубіжних країнах, результатом чого була б повноцінна участь громадян України у пенсійному страхуванні. Важлива роль у регулюванні практики пенсійних

виплат громадян України належить міжнародним угодам із зарубіжними країнами, в яких передбачено механізм виплати пенсій. Окрім цього, на нашу думку, варто розробити прості та зрозумілі схеми участі у державному пенсійному страхуванні, виконання яких передбачає виплату певного розміру пенсії. При цьому було б доречно надавати трудовим мігрантам альтернативу участі у державному пенсійному страхуванні – участь у недержавному пенсійному забезпеченні.

Забезпечити належне зростання доходів Пенсійного фонду України лише завдяки реалізації заходів щодо посилення мотивації працюючих і роботодавців до сплати єдиного соціального внеску, на наше переконання, буде неможливо. Враховуючи це, в країні має бути посилено відповідальність роботодавців за використання робочої сили без необхідного оформлення, а також за неофіційну виплату заробітної плати. Орієнтуючись на зарубіжний досвід, доцільно запровадити кримінальну відповідальність за використання робочої сили без необхідного нарахування заробітної плати і сплати єдиного соціального внеску.

Зважаючи на великі масштаби тінізації ринку праці в Україні та відсутність суттєвого прогресу щодо легалізації оплати праці, пропонуємо запровадити індикативні розміри мінімальної заробітної плати для різних категорій найманих працівників. При цьому доцільно враховувати види професій, кваліфікацію зайнятих та регіон, у якому працює певна особа. Застосування індикативних розмірів заробітної плати для працівників національної економіки дасть змогу диверсифікувати режими контролю за платниками єдиного соціального внеску. В таких умовах для платників внесків, які виплачують заробітну плату, меншу, ніж розмір індикативної мінімальної заробітної плати, можна буде застосовувати жорсткіший режим контролю. Це мінімізуватиме ризики уникнення від сплати передбаченого законодавством єдиного соціального внеску.

Важливим напрямком реалізації заходів щодо збільшення доходів Пенсійного фонду України є, на нашу думку, вдосконалення організації процесу адміністрування єдиного соціального внеску. До недавнього часу

функції адміністрування цього обов'язкового платежу належали Пенсійному фонду України. У процесі здійснення адміністративної реформи в Україні, у 2013 році, в нашій державі ці функції частково було доручено новоствореному Міністерству доходів і зборів України. Так, згадане Міністерство визначене головним органом у системі центральних органів виконавчої влади з питань забезпечення формування та реалізації державної політики з адміністрування єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування. При цьому до основних завдань Міністерства введено забезпечення формування та реалізацію державної політики з адміністрування єдиного соціального внеску, а також боротьбу з правопорушеннями при застосуванні законодавства з питань сплати єдиного внеску [203].

До функцій Міністерства доходів і зборів України, крім безпосередньо адміністрування єдиного соціального внеску, введено ще й положення, відповідно до якого воно контролює своєчасність подання платниками єдиного соціального внеску передбаченої законом звітності, своєчасність, достовірність, повноту нарахування і сплати єдиного соціального внеску. Крім цього, Міністерство контролює дотримання законодавства щодо адміністрування єдиного соціального внеску, забезпечує достовірність та повноту обліку платників єдиного соціального внеску й забезпечує ведення обліку єдиного соціального внеску [203]. Ці функції у процесі адміністративної реформи були перерозподілені від Пенсійного фонду України.

Проведена реформа адміністрування єдиного соціального внеску в довготерміновій перспективі, на нашу думку, негативно впливатиме на розвиток державного пенсійного страхування. Так, відповідно до визначених повноважень, Пенсійний фонд України втрачає мотиви до мобілізації необхідних обсягів сплаченого єдиного соціального внеску. Крім цього, послаблюється зв'язок між заохочувальними заходами Пенсійного фонду України та зростанням його доходів. Через це в останнього зменшуються стимули розробляти і застосовувати інноваційні заходи, спрямовані на поглиблення фінансової грамотності населення та розуміння необхідності

участі в державному пенсійному страхуванні. Варто також зазначити, що уніфікація адміністрування єдиного соціального внеску та податків ще більше стирає межі між цими платежами в очах учасників державного пенсійного страхування, які мають цілком різну економічну природу. Передача повноважень щодо прогнозування надходжень єдиного соціального внеску та їх аналізу до Міністерства доходів і зборів України, на нашу думку, підриває спроможність Пенсійного фонду України самостійно формувати стратегію розвитку пенсійного страхування та реалізовувати її.

Отже, у сфері адміністрування єдиного соціального внеску чітко акцентовано на потенційному розширенні фіскального впливу на його платників. Залучення до роботи з платниками єдиного соціального внеску такої структури як податкова міліція, наділеної широкими повноваженнями щодо ведення оперативно-розшукової діяльності та розслідування виявлених злочинів значно розширює арсенал впливу державного відомства на роботодавців. Безумовно, це не відповідає декларованим принципам рівноправності держави, роботодавця і найманого працівника в управлінні Пенсійним фондом України, тому, на нашу думку, така система адміністрування єдиним соціальним внеском потребує реформування.

Незважаючи на наявні системні недоліки чинної системи адміністрування єдиного соціального внеску, в короткотерміновому періоді її застосування, на наш погляд, усе ж може справляти позитивний вплив на мобілізацію єдиного соціального внеску в Україні. Як вже зазначалося раніше, в Україні функціонує великий тіньовий сектор економіки із значним поширенням нелегальної зайнятості та неофіційної оплати праці. Відтак для масштабного зменшення цього сектору об'єктивно необхідні нестандартні радикальні заходи, спрямовані насамперед на легалізацію зайнятості та оплати праці. У цьому контексті розширення повноважень органу, що здійснює адміністрування єдиного соціального внеску створить кращі передумови для вирішення цього дуже важливого завдання для розвитку державного пенсійного страхування. Крім цього, позитивним фактом при адмініструванні єдиного соціального

внеску органами Міністерства доходів і зборів України є, на нашу думку, оптимізація часу роботодавців на реалізацію контрольних заходів фіскальних органів щодо перевірки сплати податків та єдиного соціального внеску. Сприятливим чинником у спрощенні системи адміністрування єдиного соціального внеску на рівні роботодавця є також уніфікація вимог до подання звітності щодо єдиного соціального внеску та податкових платежів, яку запроваджують із передачею відповідних повноважень до Міністерства доходів і зборів України.

Таким чином, адміністрування єдиного соціального внеску Міністерством доходів і зборів України доцільно залишити лише у короткотерміновому періоді. В цьому випадку є більше передумов для вирішення чи не найбільшої проблеми державного пенсійного страхування – позбавлення великої кількості населення повноцінної участі в ньому. Проте для успішного виконання цього завдання варто, на нашу думку, реалізувати низку заходів, спрямованих на підвищення ефективності роботи фіскальних органів щодо мобілізації єдиного соціального внеску:

- викоринити корупцію з органів Міністерства доходів і зборів, запровадити належні стандарти обслуговування платників єдиного соціального внеску;

- запровадити комфортний режим обслуговування територіальними органами Міністерства доходів і зборів добросовісних платників єдиного соціального внеску;

- звести до мінімуму можливості необґрунтованого тиску на платників єдиного соціального внеску з боку фіскальних органів;

- забезпечити рівність та справедливість у відносинах органів Міністерства доходів і зборів України щодо всіх без винятку платників єдиного соціального внеску;

- забезпечити тісну взаємодію між Міністерством доходів і зборів України й Пенсійним фондом України щодо планування та виконання бюджету Пенсійного фонду України;

– здійснювати постійний моніторинг результативності заходів щодо легалізації зайнятості та оплати праці найманим працівникам.

Для забезпечення стратегії розвитку державного пенсійного страхування в умовах пенсійної реформи принциповим є, на нашу думку, значне посилення участі Пенсійного фонду України в адмініструванні єдиного соціального внеску. Тому, після закінчення короткотермінового періоду адміністрування цього платежу органами Міністерства доходів і зборів України, впродовж якого останнє має забезпечити суттєвий прогрес у легалізації зайнятості та оплати праці, адміністрування єдиного соціального внеску доцільного закріпити за Пенсійним фондом України. Це дасть змогу повноцінно реалізувати наявний у нього потенціал стимулювання платників відповідних внесків до належної їхньої сплати. Домінуючими при цьому мають стати партнерські засади співпраці Пенсійного фонду України з роботодавцями і найманими працівниками.

У стратегії реформування державного пенсійного страхування має бути передбачено радикальне реформування єдиного соціального внеску. На нашу думку, збір на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування має бути виведений із єдиного соціального внеску і сплачуватися учасниками державного пенсійного страхування окремо від інших зборів на соціальне страхування. Це – необхідна умова розвитку багаторівневого пенсійного страхування і запровадження збору до накопичувальної системи державного пенсійного страхування. Крім цього вжиті заходи дадуть, на наше переконання, змогу суттєво підвищити прозорість функціонування системи соціального страхування, підвищити рівень фінансової грамотності населення та розвивати мотиви працівників і роботодавців до повноцінної участі в державному пенсійному страхуванні.

Сучасні тенденції формування доходів і видатків Пенсійного фонду України засвідчують неможливість швидкого вирішення проблеми його дефіциту. Отже, важливої уваги потребує проблема оптимізації джерел фінансування дефіциту бюджету Пенсійного фонду України. Практика

управління фінансами Пенсійного фонду України засвідчує наявність двох джерел залучення фінансових ресурсів для покриття наявного дефіциту – коштів Державного бюджету України, що спрямовують для покриття дефіциту Пенсійного фонду України, та коштів єдиного казначейського рахунку, що надають для покриття тимчасових касових розривів. Нині в наукових і фахових колах ведуться дискусії щодо доцільності розширення потенційних джерел фінансування дефіциту Пенсійного фонду України за рахунок коштів фінансових установ, зокрема банківських установ, залучених до виплати пенсій населенню [131]. На нашу думку, в умовах гострих проблем формування необхідних ресурсів Пенсійного фонду України надання йому права самостійно залучати кошти у фінансових установах неодмінно призведе до залучення високовартісних кредитних ресурсів та погіршення фінансового становища Пенсійного фонду України в майбутньому, дестабілізації державних фінансів загалом.

Таким чином, на нашу думку, єдиним джерелом покриття дефіциту Пенсійного фонду України можуть бути лише кошти Державного бюджету України і залишок коштів єдиного казначейського рахунку. Проте механізм використання вільного залишку коштів останнього сьогодні потребує суттєвого вдосконалення. Для недопущення виникнення проблем із затримками платежів розпорядників коштів Державного та місцевих бюджетів, доцільно розробити чіткі критерії визначення платоспроможності Казначейства, а також критерії оцінки ризиків її втрати. Лише дотримання цих критеріїв буде підставою для надання короткотермінових позик для покриття тимчасових касових розривів Пенсійному фонду України. На нашу думку, доцільно застосовувати досвід банківської системи щодо визначення ліквідності рахунку на коротко- та середньотермінову перспективу. На основі цих розрахунків не складно буде визначати обсяг позички, яку Казначейство зможе надати Пенсійному фонду України без погіршення ліквідності єдиного казначейського рахунку. Проте умовою ефективного застосування запропонованих критеріїв визначення платоспроможності Казначейства та оцінювання ризиків її втрати є

забезпечення прозорої оперативної звітності про стан виконання зобов'язань щодо оплати платіжних документів клієнтів Казначейства із зазначенням термінів затримки платежів.

3.2. Перспективи поліпшення порядку формування пенсійних виплат в період проведення пенсійної реформи

Функціонування систем життєзабезпечення населення у похилому віці в останній період привертає до себе дедалі більше уваги різних прошарків суспільства. Причиною цього є, насамперед, велика чисельність осіб, які через фізіологічні особливості свого організму вже не можуть вести активну трудову діяльність. Упродовж останніх десятиліть частка цієї групи населення зростає порівняно з особами молодшого віку, що створює додаткові проблеми стосовно належного фінансового забезпечення необхідних заходів. Окрім цього, гострота проблеми ефективного забезпечення комфортних умов проживання осіб старшого віку спричинена ще й загальним низьким життєвим рівнем населення України, в т.ч. пенсіонерів, та високим показником бідності серед цієї групи населення. В умовах суттєвого погіршення економічної ситуації в нашій державі й загострення проблем фінансової системи зростають і до того високі ризики стабільного фінансового забезпечення важливих потреб людей похилого віку. Все це формує потребу в розробленні ефективних заходів щодо оптимізації пенсійної системи країни та вдосконалення її найважливішої складової – державного пенсійного страхування.

Вихідним положенням у концепції реформування державного пенсійного страхування має бути оптимізація його функцій у країні з ринковою економікою та демократичними відносинами в суспільстві. Перебуваючи у безперервних відносинах з іншими складовими економічної та соціальної системи, державне пенсійне страхування не може розвиватися відірвано від розвитку національної економіки та соціальної сфери країни. Тому, заходи

щодо реформування пенсійної системи мають, по-перше, передбачати об'єктивні тенденції розвитку країни; по-друге, враховувати основні вектори соціально-економічного прогресу країни, визначені в інших програмних документах, на які спрямована діяльність владних інституцій; по-третє, містити положення, що передбачають позитивний вплив пенсійної реформи на забезпечення стійкого розвитку нашої держави.

Протягом останнього періоду а багатьох країнах світу особливо актуальним є питання реформування пенсійної системи та модернізації ролі держави в цій системі. Причиною цього, серед іншого, є проблеми управління фінансами пенсійних систем. Співвідношення пенсійних виплат до ВВП у розвинутих державах досягли критичних значень (рис. 3.2, додаток Ж). У багатьох розвинених державах співвідношення видатків на пенсії до ВВП перевищило 10%, що спричинило значні проблеми для економіки. Каталізатором пенсійної реформи в нашій країні також є критичне становище фінансів державного пенсійного страхування. Проте, на нашу думку, метою реформування пенсійної системи має бути все-таки не механічне вирівнювання доходів і видатків Пенсійного фонду та оптимізація їхніх розмірів. Справжньою ціллю реформування пенсійної системи має стати створення умов для забезпечення гідного рівня життя пенсіонерів, підвищення конкурентоспроможності національної економіки, зростання людського капіталу та інтенсифікація інших складових сталого розвитку країни.

Вихідними пунктами пенсійної реформи є визначення прийняттого рівня пенсійних виплат, що базується на внеску кожної людини в економіку країни у працездатному періоді її життя. При цьому важливого значення набуває необхідність досягнення принципу справедливості перерозподілу фінансових ресурсів. В умовах демократичних відносин у суспільстві застосування зазначеного критерію реформування пенсійної системи дуже часто виходить за її межі та доречно щонайменше для всієї сфери суспільних фінансів. На наше переконання, відхилення від критерію справедливості розподілу суспільних

фінансових ресурсів негативно впливає на перспективи реформування пенсійної системи та досягнення намічених при цьому цілей.

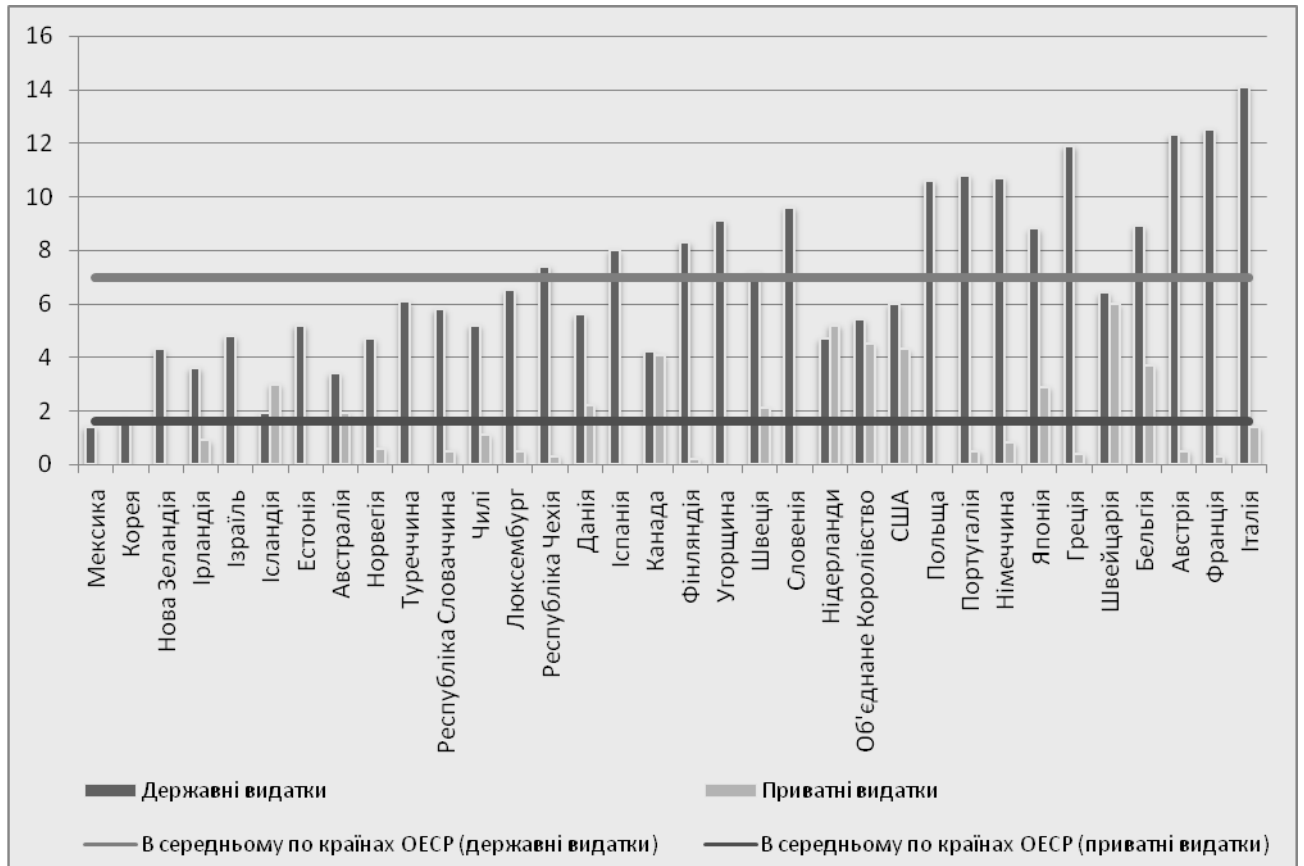

Рис. 3.2. Співвідношення державних і приватних видатків на пенсії до ВВП в країнах ОЕСР у 2007 р., %*

В Україні склалася ситуація, коли суспільство критично оцінює діяльність держави у сфері суспільних фінансів. У процесі соціологічних опитувань переважна більшість респондентів заявляє, що сплачені у державну казну кошти розкрадають чиновники або ж розподіляють не так, як хотілося б людям, а також вони зізнавалися, що в них відбирають чесно зароблені гроші [215]. Беручи до уваги те, що громадськість часто не схильна чітко відмежовувати внески на державне пенсійне страхування від інших загальнообов'язкових платежів до бюджету, можна зробити висновок, що в нашій державі існує загалом вкрай негативний фон для розвитку державного пенсійного страхування як важливого інституту соціального страхування

* Складено на основі [225, с. 155, 157].

демократичної країни. Крім цього, варто зазначити, що в Україні спостерігається вкрай низький рівень довіри населення до державних інституцій. На наше переконання, від розв'язання окреслених проблем безпосередньо залежать можливості ефективного реформування пенсійної системи. Адже в демократичній державі без зміцнення сприйняття громадськістю пенсійної політики не можна досягнути успіхів у реформуванні пенсійної системи.

Саме тому, пріоритетним завданням реформування пенсійної системи України та вдосконалення державного пенсійного страхування вважаємо заходи, спрямовані на розвиток фінансової грамотності населення і розширення суспільного схвалення діяльності владних інституцій щодо управління суспільними фінансами загалом та державного пенсійного страхування зокрема. Невирішеність цього питання буде значною перешкодою на шляху досягнення стратегічних цілей розвитку пенсійної системи та підвищення ефективності державного пенсійного страхування. В таких умовах можна ставити лише локальні цілі, які суттєво не впливатимуть на сталий соціальний та економічний розвиток країни.

Сучасні наукові вчення про структуру пенсійних систем обґрунтовують доцільність виокремлення різних джерел фінансових ресурсів пенсіонерів, які охоплюють як державні, так і недержавні ресурси, акумульовані на страхових і не страхових засадах (див. додаток Б). Проте варто також зазначити, що далеко не всі свої потреби людина може забезпечити за рахунок наявних у неї фінансових ресурсів. Чимало українських учених відзначають три групи людських потреб, які відрізняються відмінними способами їхнього фінансового забезпечення: 1) побутові потреби, що можна забезпечити за рахунок фінансових ресурсів домогосподарств; 2) потреби у важливих суспільних послугах і найважливішій соціальній інфраструктурі; 3) потреба в житлі [206, с. 60–61]. На основі цього зробимо висновок, що оптимальним способом забезпечення життєвих потреб пенсіонерів є поєднання різних механізмів фінансового забезпечення тих чи інших суб'єктів національної економіки.

Екстраполюючи такі міркування на дослідження концепції реформування пенсійної системи і враховуючи те, що її завданням є задоволення комплексу людських потреб, зазначимо, що вдосконалювати пенсійні виплати необхідно з урахуванням забезпеченості осіб похилого віку важливими суспільними послугами. Серед останніх найважливіше значення мають послуги охорони здоров'я та соціальні послуги догляду за престарілими особами. Серед усіх суспільних послуг саме в цих послугах найбільше відчують потребу пенсіонери. Відтак рівень забезпечення такими послугами населення впливає на формування суспільних запитів на визначення суспільно прийнятної розміру пенсійних виплат.

В Україні безоплатна забезпеченість пенсіонерів суспільними послугами, зокрема послугами охорони здоров'я, перебуває на низькому рівні. Незважаючи на те, що в чинному законодавстві передбачено право громадян на одержання безоплатної медичної допомоги в державних і комунальних лікувальних закладах, на практиці спостерігаються суттєві проблеми з реалізацією цього права. Так, відповідно до результатів наукових досліджень, за рівнем державних витрат на охорону здоров'я у розрахунку на одну особу Україна значно поступається не лише провідним країнам світу, а й країнам близького зарубіжжя. Низькі обсяги державного фінансування галузі охорони здоров'я компенсуються альтернативними джерелами. Частка витрат населення становить, за найобережнішими розрахунками експертів до 40% загальних ресурсів медичної галузі [98, с. 2–3]. Особливо гостро це відчують особи похилого віку, які частіше, ніж інші категорії, потребують послуг охорони здоров'я. За результатами соціологічного дослідження, проведеного в 2013 р. було зроблено висновок про те, що переважна частина населення України не задоволена рівнем державного медичного обслуговування. Так, 55% опитаних стверджували, що радше незадоволені, ніж задоволені рівнем державного медичного обслуговування в країні, а ще 32% опитаних – повністю незадоволені [22]. Схожий стан справ спостерігається також щодо забезпечення пенсіонерів іншими суспільними послугами. Отже, низький рівень доступності

та якості необхідних для пенсіонерів суспільних послуг, обов'язок щодо надання яких покладений на державу, слугує ще одним чинником суспільних очікувань щодо зростання пенсійних виплат. Адже пенсійні виплати частково слугують джерелом заміщення суспільних послуг, не одержаних населенням.

Реалізація заходів щодо реформування пенсійної системи неодмінно має передбачати реалізацію комплексу заходів щодо повноцінного забезпечення належного рівня життя пенсіонерів. У цьому контексті важливе місце доцільно відвести підвищенню доступності та якості суспільних послуг. Як відомо, оптимальним джерелом фінансового забезпечення суспільних послуг є бюджетні ресурси. Ситуація, за якої проблеми із забезпеченістю суспільних послуг компенсуються підвищеними розмірами пенсійних виплат, негативно позначається на ефективності використання суспільних ресурсів. Отже, розв'язання проблем із забезпеченням населення важливими суспільними послугами дасть змогу не лише знизити навантаження на пенсійну систему, а й підвищити ефективність використання фінансових ресурсів країни.

Навантаження на пенсійну систему можна зменшити у разі проведення необхідних реформ бюджетної системи, наслідком яких буде поліпшення рівня забезпеченості пенсіонерів суспільними послугами. Проте тенденції розвитку системи державних фінансів України дають змогу обґрунтувати твердження, що в найближчій перспективі радикальних змін у цій сфері не відбудеться. Відповідно, потрібно буде враховувати те, що об'єктивно зберігатиметься надмірне навантаження на пенсійну систему, особливо на державне пенсійне страхування, яке є її основною складовою.

Частково вирішити проблему надмірного навантаження на державне пенсійне страхування можна завдяки розвитку пенсійної системи на засадах багаторівневості. У розвинених країнах завдання пенсійної системи зазвичай розмежовано між її різними рівнями. Як видно з рисунка 3.2, в багатьох державах ОЕСР приватні видатки на пенсії є порівнюваними з державними видатками на такі цілі. Так, приватні видатки на пенсії в 2007 р. у Швейцарії становили 6,0% від ВВП, в Нідерландах – 5,2% в Об'єднаному Королівстві –

4,5%, у США – 4,3%, в Канаді – 4,1%. Незважаючи на те, що в пострадянських країнах Центральної та Східної Європи приватні видатки на пенсії є набагато меншими, ніж в англосаксонських країнах, недержавне пенсійне забезпечення містить значний потенціал вирішення соціальних проблем, а також слугує дієвим інструментом впливу на інвестиційні ринки.

Розвиток недержавного пенсійного забезпечення спроможний послабити в майбутньому навантаження на державне пенсійне страхування та доповнити його новими схемами пенсійного страхування, які не доступні населенню в загальнообов'язковому державному пенсійному страхуванні. На нашу думку, цього вдасться досягти, насамперед, через посилення мотиваційних чинників населення до участі в пенсійному страхуванні. Такі заходи вкрай важливі в контексті реалізації комплексу заходів щодо залучення зайнятих у тіньовому секторі економіки до участі в пенсійному страхуванні. Зазначимо, що сьогодні в Україні поширеними є нестандартні форми зайнятості населення – самозайнятість, зайнятість протягом неповного робочого дня та ін. Крім цього, велика кількість громадян України працює за кордоном, зазвичай нелегально, без участі в національних системах пенсійного страхування.

Як свідчить зарубіжний досвід здійснення пенсійних реформ, їхньою суттю якраз і було перерозподіл відповідальності між державою, соціальними партнерами та приватними особами [27, с. 43]. У цьому контексті, в умовах пенсійної реформи в Україні, розвиток недержавного пенсійного забезпечення, створить умови для оптимізації функцій державного пенсійного страхування відповідно до тих завдань, які вона виконує в країні з ринковою економікою на сучасному етапі її розвитку. Передумовою заходів щодо активізації недержавного пенсійного забезпечення в нашій державі, на нашу думку, є налагодження дієвого контролю за фінансовою діяльністю недержавних пенсійних фондів. Не менш важливе значення для підвищення ролі недержавного пенсійного забезпечення має створення такої системи управління фінансами, яка б гарантувала вклади його учасникам.

Сьогодні рівень розвитку недержавного пенсійного забезпечення в Україні не дає змоги зробити висновку про те, що воно відіграє помітну роль у пенсійній системі країни. Частка працездатного населення, охопленого недержавним пенсійним забезпеченням, не перевищує 3,5%, а середній розмір пенсійних активів, що припадають на одного учасника, не більший 2170,00 грн. [70, с. 36–37]. За весь час проведення пенсійної реформи, так і не вдалося сформуванати належної платформи для розвитку недержавного пенсійного забезпечення в Україні. Основними напрямками вдосконалення цієї важливої складової пенсійної системи є, на нашу думку:

- запровадження механізму гарантування внесків населення у недержавні пенсійні фонди;
- уніфікація фінансової звітності недержавних пенсійних фондів відповідно до міжнародних стандартів;
- підвищення реальних доходів населення;
- реалізація гуманітарної політики, спрямованої на розв'язання проблеми легковажного ставлення суспільства до забезпечення своєї старості в майбутньому;
- розвиток мотиваційних чинників участі громадян у програмах недержавного пенсійного забезпечення;
- розширення можливостей для інвестування коштів недержавних пенсійних фондів, у т.ч. щодо інвестування в цінні папери іноземних емітентів;
- удосконалення контролю з боку держави за діяльністю суб'єктів недержавного пенсійного забезпечення.

Причинами слабого розвитку недержавного пенсійного забезпечення є, на думку вчених, як низький рівень працюючого населення, так і апатія громадян стосовно заощаджень на майбутнє. Добровільність пенсійних накопичень за умов самомотивації - прерогатива багатих суспільств. У небагатих суспільствах, до яких належить Україна, зовнішні мотиваційні чинники відіграють вирішальну роль [70, с. 36–37]. Сучасні тенденції зайнятості громадян України дають підстави обґрунтувати висновок про

доцільність застосування недержавного пенсійного забезпечення як альтернативи загальнообов'язковому державному пенсійному страхуванню для окремих категорій працюючих. У такому разі для осіб, які самостійно обрали недержавне пенсійне забезпечення, слід передбачити особливий порядок визначення мінімальної пенсії, що виплачують у межах солідарної пенсійної системи. При визначенні мінімальної пенсії в цьому випадку не потрібно брати до уваги величину заробітної плати, з якої не було сплачено внески на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, а сплачувалися тільки внески на недержавне пенсійне забезпечення.

Пропонуємо надати можливість самостійно обирати варіант пенсійного страхування між державним та недержавним насамперед тим категоріям осіб, яких складно долучити до загальнообов'язкового державного пенсійного страхування. До таких категорій варто зарахувати, на нашу думку, зайнятих за кордоном, а також самозайнятих осіб. В цьому випадку солідарна пенсійна система не буде позбавлена надходжень коштів, і в той же час, частина населення зможе самостійно забезпечити свої потреби у непрацездатному віці. Підтвердженням правильності такого підходу є тенденції зменшення державних пенсійних видатків у країнах Східної Європи, яких вдалося досягти завдяки запровадженню приватних особистих пенсійних рахунків замість частини державних пенсій [190, с. 19].

Чи не найскладнішою дилемою концепції розвитку державного пенсійного страхування в умовах проведення пенсійної реформи є вирішення питання його складових. В Україні на законодавчому рівні окреслено перспективи розвитку двох складових державного пенсійного страхування – солідарної системи і накопичувальної системи. Незважаючи на те, що функціонування накопичувальної системи державного пенсійного страхування було передбачене ще Законом України “Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування” № 1058-VI від 9 липня 2003 р., з того часу вона так і не була запроваджена. Слід зазначити, що за весь цей час не досягнуто консенсусу, як у політичній еліті, так і в суспільстві та наукових колах щодо

доцільності запровадження накопичувальної системи державного пенсійного страхування. Також тривають жваві дискусії стосовно часу її запровадження; складу учасників, їхніх прав та обов'язків; схем гарантування накопичених ресурсів; можливих напрямків інвестування коштів.

Дослідження властивостей накопичувальної пенсійної системи дає змогу зробити висновок про те, що їй притаманні як позитивні властивості, так і ризики успішного застосування в інтересах її учасників (табл. 3.2).

Основними позитивними властивостями накопичувальної системи державного пенсійного страхування є спроможність посилити мотиваційні чинники населення до участі в пенсійному страхуванні. У цій системі наявний набагато тісніший зв'язок між здійсненими внесками та одержаними пенсійними виплатами, аніж у солідарній пенсійній системі, що дає змогу послабити патерналістські настрої в суспільстві. Крім цього, накопичувальна пенсійна система служить потужним регулятором фінансової системи та ринку інвестиційних ресурсів. Проте цьому виду пенсійного страхування властиві потужні ризики, особливо в умовах високої волативності фінансових ринків. Причина можливих проблем криється у труднощах інвестування накопичених ресурсів, особливо в умовах обмежених напрямків інвестування, високого рівня корупції в країні, несприятливого інвестиційного клімату, політичної нестабільності тощо.

У таких умовах існує висока ймовірність зменшення вартості накопичених активів пенсійної системи внаслідок зниження курсу цінних паперів. Окрім цього, в історії функціонування державного накопичувального страхування траплялися непоодинокі випадки використання накопичених активів для потреб держави при загостренні фінансової кризи на основі ухвалених політичних рішень. В умовах високого рівня корупції в країні та високого впливу олігархічних структур на управління суспільними фінансами, залишаються значними ризики використання накопичених ресурсів олігархічними структурами завдяки участі в їхньому управлінні (див. табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Переваги та недоліки накопичувальної системи державного пенсійного страхування*

Позитивні властивості	Потенційні ризики
<ul style="list-style-type: none"> – посилення страхових принципів у пенсійній системі; – збільшення розміру пенсій для працівників; – зростання мотивів для участі населення у державному пенсійному страхуванні; – послаблення патерналістських настроїв серед населення; – зменшення фіскального навантаження на роботодавців; – підвищення рівня прозорості пенсійної системи; – підвищення незалежності пенсійної системи від дії політичних чинників; – акумулювання фінансових ресурсів, які можуть бути спрямовані на інвестування національної економіки; – забезпечення фінансової стійкості й збалансованості пенсійної системи у довготерміновій перспективі; – диверсифікація джерел покриття ризику втрати працездатності у зв'язку зі старістю. 	<ul style="list-style-type: none"> – наявні ризики зменшення вартості активів накопичувальної пенсійної системи; – відволікання фінансових ресурсів від солідарної системи (у перехідний період); – висока залежність пенсійної системи та добробуту пенсіонерів від інвестиційного клімату, а також від становища економічної та фінансової систем; – політичні ризики використання коштів накопичувальної системи для цілей фінансування дефіциту бюджету; – наявні ризики невмілого управління пенсійними накопиченнями; – підвищені видатки на адміністрування накопичувальною пенсійною системою; – вплив олігархічних структур, на використання ресурсів накопичувальної пенсійної системи через корупційні схеми; – високі витрати пов'язані із запровадженням накопичувальної пенсійної системи.

На нашу думку, основні ризики накопичувального пенсійного страхування перебувають за його межами, відповідно, управляти ними тільки інструментами пенсійної системи – неможливо.

Варто зазначити, що запровадження накопичувальної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування передбачає

* Складено на основі [27, с. 51–52; 70, с. 65–103; 61, с. 6–7].

формування накопичувального фонду. Враховуючи те, що встановлені ставки збору на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування (як складова єдиного соціального внеску) в Україні доволі високі й відсутні передумови для їх подальшого збільшення, єдиним джерелом ресурсів для накопичувальної системи може слугувати лише частина фінансових ресурсів солідарної пенсійної системи або ж кошти бюджету. Саме другий варіант передбачено законодавством України, оскільки до видатків Державного бюджету України належить компенсація дефіциту коштів Пенсійного фонду України для фінансування виплати пенсій у солідарній системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування у зв'язку з перерахуванням страхових внесків до накопичувальної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування [51]. За експертними оцінками величина ресурсів для покриття дефіциту державного пенсійного страхування, пов'язаного із запровадженням накопичувальної системи, зазвичай перевищує обсяг коштів, необхідний для вирішення фінансових проблем солідарної пенсійної системи. Таким чином, метою запровадження накопичувальної пенсійної системи в жодному разі не може бути вирішення проблеми дефіциту ресурсів державного пенсійного страхування.

Обґрунтованою метою запровадження накопичувальної системи державного пенсійного страхування може бути, на нашу думку, лише досягнення глобальних довготермінових цілей соціального та економічного розвитку країни, але не збалансування бюджету Пенсійного фонду. Не піддаючи сумніву важливість цілей, яких можна досягти завдяки запровадженню накопичувальної системи державного пенсійного страхування, все ж варто зважити на необхідні умови для її успішного функціонування, а також на наявність інших, більш оптимальних у сучасних умовах, варіантів досягнення важливих цілей реформування пенсійної системи.

На сучасному етапі державотворення в Україні спостерігається недобросовісне виконання владними інституціями покладених на них повноважень, що нерідко супроводжується наданням переваги над особистими

та бізнесовими інтересами над інтересами держави. Відомі економісти вже тривалий період часу роблять висновки про те, що економіці України властиві риси олігополії [24, с. 249–251]. Джерелом стрімкого збагачення окремих осіб зазвичай є державні ресурси і належність до інститутів влади уповноважених осіб ухвалювати рішення щодо управління державними ресурсами. Неспроможність громадянського суспільства ефективно впливати на функціонування публічних інститутів влади, дає змогу останнім продовжувати зловживання з державними фінансами.

Модель накопичувальної системи державного пенсійного страхування, згідно чинного законодавства, передбачає формування керівних органів Накопичувального фонду органами влади. Так, склад ради Накопичувального фонду, якій належать основні повноваження щодо управління коштами накопичувальної системи, становить 14 осіб, які на пропорційній основі призначаються Президентом України та Верховною Радою України [50]. Зазначимо, що за результатами соціологічних досліджень згадані органи влади не користуються високим рівнем підтримки суспільства [213; 214]. Це значно послаблює позитивні властивості накопичувальної системи, спрямовані на посилення мотиваційних чинників участі суспільства в пенсійному страхуванні. Недоліки у функціонуванні владних інституцій нашої держави, схильність до ухвалення вузькопартійних і відверто лобістських рішень у разі функціонування накопичувальної складової державного пенсійного страхування, на нашу думку, спроможне створити проблеми у функціонуванні пенсійної системи не лише нині, а й на майбутнє.

В українських наукових колах сформовано практично одностайну позицію стосовно відсутності належних умов для запровадження накопичувальної системи державного пенсійного страхування. Проте позиції вчених щодо перспектив її запровадження відрізняються. Так, адепти якнайшвидшого запровадження другого рівня пенсійної системи вважають, що не варто займатися пошуком обґрунтування для того, щоб аргументувати недоцільність впровадження другого рівня пенсійної системи, а, на їхню думку,

доцільно, скрупульозно опрацьовувати технологію його функціонування. Одним із аргументів для такої позиції вчених, зокрема, А. Федоренка, є те, що у запропонованій схемі накопичувальної системи державного пенсійного страхування обов'язок щодо сплати внесків покладають на осіб віком до 35 років, а відтак усі виплати передбачено здійснювати через 30 років. Враховуючи нестабільність економічної та політичної систем України, на думку науковця, навіть приблизно неможливо передбачити всі ризики на таку перспективу [70, с. 87–88; 205, с. 96].

З такою позицією, на нашу думку, не можна цілком погодитись, оскільки повноцінне запровадження накопичувальної системи державного пенсійного страхування, яке передбачає активне формування Накопичувального фонду у вкрай несприятливих умовах, містить великі ризики зловживання фінансовими ресурсами, розбалансування суспільних фінансів та, як наслідок, погіршення рівня життя пенсіонерів у майбутньому. З іншого боку, на наше переконання, вирішення фундаментальних проблем пенсійної системи лише шляхом модернізації солідарної системи неможливо. Враховуючи досвід зарубіжних країн, Україні необхідно формувати пенсійну систему на засадах багаторівневості, яка містить дієву складову – накопичувальне пенсійне страхування. У країнах з транзитивною економікою його запроваджували зазвичай адміністративними заходами як загальнообов'язкове. Вирішуючи складну дилему, запроваджувати чи не запроваджувати загальнообов'язкове пенсійне накопичувальне страхування, на наше переконання доцільно обирати помірковану стратегію, яка передбачає його поступове запровадження та мінімізацію можливих ризиків як у короткотерміновій, так і в довготерміновій перспективах.

Вважаємо, що накопичувальну систему доцільно апробувати на одному з видів спеціальних пенсій, які застосовують в Україні. Їхнє різноманіття дає змогу обрати ту програму державного пенсійного страхування, в котрій застосування елементів накопичувальної пенсійної системи дасть змогу не лише вирішувати важливі соціальні та економічні завдання, а й детально

з'ясувати проблеми її запровадження в нашій державі. Це допоможе уникнути масштабних ризиків, а на прикладі застосування накопичувальної системи – оперативно скоригувати стратегію й тактику реформування пенсійної системи. На наш погляд, найбільш оптимальним варіантом для апробації накопичувальної системи державного пенсійного страхування є трансформація спеціального режиму формування пенсійних виплат науковим працівникам, яким передбачено пенсії на підставі Закону України “Про наукову і науково-технічну діяльність”.

На користь такого підходу свідчить низка специфічних характеристик цього виду спеціальних пенсій. Насамперед, варто зазначити, що чинний механізм формування пенсій науковим і науково-технічним працівникам передбачає для них переваги у визначенні розміру пенсій порівняно з універсальним порядком нарахування пенсійних виплат. Причому, різницю між науковою пенсією та пенсією, нарахованою на основі Закону України “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування”, покривають за рахунок бюджету або ж за рахунок навчальних закладів. На нашу думку, було б більш доцільно, щоб надбавка до звичайної пенсії науковим і науково-технічним працівникам формувалася в межах накопичувальної пенсійної системи. Це дало б змогу розширити дію страхових принципів у пенсійній системі України з усіма позитивними для економіки та суспільства наслідками.

Ще одним сприятливим чинником для реформування наукових пенсій слугує наявний потенціал установлення внесків до накопичувальної системи державного пенсійного страхування для застрахованих осіб. Чинним законодавством передбачено підвищений розмір єдиного соціального внеску для осіб, які працюють на посадах, роботу на яких зараховують до стажу, що дає право на одержання пенсії відповідно до Закону України “Про наукову і науково-технічну діяльність” порівняно із звичайною величиною страхових внесків. Наукові й науково-технічні працівники сплачують із своєї заробітної плати 6,1%, в той час, коли для інших працівників передбачена звичайна ставка єдиного соціального внеску – 3,6% [53]. Таким чином, різниця між внеском на державне пенсійне страхування, який сплачують наукові працівники, та

звичайним внеском становить 2,5%. Зазначений розмір внеску в разі його спрямування до накопичувальної системи державного пенсійного страхування може стати джерелом виплати додаткових пенсій науковим і науково-технічним працівникам, які ми пропонуємо їм виплачувати замість спеціальних пенсій, що виплачують в даний час.

Розмір страхових внесків до Накопичувального пенсійного фонду на рівні 7% передбачений у Законі України “Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи” на етапі його повноцінного функціонування. Дотримуючись принципу солідарності участі працівників і роботодавців у соціальному страхуванні, пропонуємо встановити аналогічний внесок такого ж розміру для роботодавців. Таким чином, у разі перерозподілу вже встановлених внесків для працівників і для роботодавців із солідарної системи до Накопичувального пенсійного фонду пенсійної системи потенційно розмір внесків становитиме 7% (3,5% сплачуватимуть працівники та 3,5% – роботодавці). Хоча це значно більше, ніж передбачено на початковому етапі запровадження накопичувальної системи державного пенсійного страхування, проте проблем з формуванням ресурсів Пенсійного фонду України вдасться уникнути через те, що запровадження накопичувальної системи на початковому етапі стосуватиметься лише наукових і науково-технічних працівників.

Запровадження запропонованого механізму трансформації спеціальних наукових пенсій у накопичувальну систему державного пенсійного страхування дасть змогу акумулювати внески, достатні для відчутної компенсації втрати можливості одержання пільгової пенсії. Так, враховуючи вимоги нормативно-правових актів щодо визначення розмірів окладів науковим і науково-педагогічним працівникам, встановлено, що розмір заробітної плати осіб, які працюють у вищих навчальних закладах III-IV рівнів акредитації, становив від 2198 грн. у викладача-стажиста до 3714 грн. у ректора (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

**Прогнозовані обсяги внесків до Накопичувального пенсійного фонду
із заробітної плати керівних і науково-педагогічних працівників
вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації**

(станом на 1.09.2013 р.)*

Назва посади	Оклад	Заробітна плата з урахуванням максимальних надбавок за вчене звання, науковий ступінь і вислугу років	Розмір внеску від заробітної плати без надбавок	Розмір внеску від заробітної плати з урахуванням максимальних надбавок за вчене звання, науковий ступінь і вислугу років
Ректор	3638-3714	6982,32	254,66	488,76
Директор філії	2914-3101	5829,88	203,98	408,09
Декан	3101-3459	6413,42	217,07	448,94
Керівник навчально-наукового або науково-виробничого інституту (центру)	2198-3280	6211,15	153,86	434,78
Завідувач кафедри (професор)	3101-3280	6166,40	217,07	431,65
Професор	3101	4899,58	217,07	342,97
Доцент	2914	4079,60	203,98	285,57
Старший викладач	2556	3706,20	178,92	259,43
Викладач, асистент	2377	3446,65	166,39	241,27
Викладач-стажист	2198	2857,40	153,86	200,02

Запропонований механізм формування внесків на накопичувальне пенсійне страхування наукових і науково-технічних працівників має низку переваг порівняно з чинним порядком функціонування режиму спеціальних пенсій. Так, буде значно посилено страхові принципи у цій сфері та зведено нанівець маніпулювання з розміром заробітної плати у перед пенсійний період. Окрім цього, запровадження такого механізму дасть змогу застрахованим

* Складено на основі [94].

особам мінімізувати ризики втрати пенсійних прав унаслідок дострокового звільнення з роботи, яка дає право на пільгові пенсії. Запропонований механізм також створить умови для успадкування накопичених сум спадкоємцями застрахованих осіб. Напрацьований позитивний досвід сприятиме подальшому реформуванню інституту спеціальних пенсій шляхом переведення його на страхові засади.

Висновки до 3 розділу

Найважливіші концептуальні підходи до оптимізації державного пенсійного страхування в умовах пенсійної реформи полягають у такому:

1. Пріоритетом у системі заходів щодо розширення доходів державного пенсійного страхування має стати робота щодо легалізації заробітної плати. Для цього пропонуємо розробити низку заходів, що посилюють мотивацію платників страхових внесків до повноцінної сплати та вдосконалити контроль за нарахуванням і сплатою єдиного соціального внеску.

2. Важливе значення для посилення стимулів до участі в державному пенсійному страхуванні має запровадження системи повноцінного інформування населення про набуті ними пенсійні права. Враховуючи сучасні можливості комунікацій та інформаційних технологій, доцільно запровадити порядок надання доступу платникам страхових внесків до інформації про сплачені ними та роботодавцями внески за весь період трудової діяльності. Це дасть змогу здійснювати контроль працівниками за належною сплатою роботодавцями передбачених законодавством внесків. Крім цього, пропонуємо надати кожній людині можливість одержувати інформацію про очікуваний розмір пенсії за умови сплати єдиного соціального внеску впродовж заданого періоду.

3. Невід'ємною складовою заходів щодо легалізації оплати праці є вдосконалення адміністрування єдиного соціального внеску. У середньотерміновій перспективі доцільно передати адміністрування єдиного

соціального внеску до Пенсійного фонду України. Це створить більше передумов для цілісного управління фінансами соціального страхування на паритетних засадах основними його учасниками – працівниками, роботодавцями та державою. Проте у короткотерміновій перспективі, з метою більш ефективного вжиття заходів щодо легалізації заробітної плати, доцільно зберегти адміністрування єдиного соціального внеску за Міністерством доходів і зборів України, позаяк у цього фіскального органу більш розвинений арсенал заходів щодо протидії уникненню від сплати податків та інших обов'язкових платежів.

4. Пенсійна система України перебуває у стані реформування, що передбачає зміну найважливіших параметрів її складових. У таких умовах глибоких змін зазнає державне пенсійне страхування. З метою оптимізації функцій державного пенсійного страхування доцільно, на нашу думку, забезпечити комплексний підхід до реалізації пенсійної реформи в Україні, що передбачає гармонізацію заходів щодо модернізації державного пенсійного страхування з діяльністю, спрямованою на підвищення якості та доступності суспільних послуг для пенсіонерів. У сучасних умовах доречно вживати заходи для послаблення ролі державного пенсійного страхування в матеріальному забезпеченні пенсіонерів за рахунок розвитку недержавного пенсійного забезпечення.

5. Потребує вдосконалення механізм призначення спеціальних пенсій окремим категоріям осіб. Пропонуємо трансформувати механізм спеціальних пенсійних виплат науковим і науково-технічним працівникам у додаткові пенсійні виплати за рахунок Накопичувального пенсійного фонду, що формуватимуть за рахунок коштів працівників і роботодавців. Це дасть змогу здобути необхідний досвід, детально з'ясувати можливі ризики у функціонуванні другого рівня пенсійної системи та розробити конкретні пропозиції щодо їхньої мінімізації.

Основні результати наукових пошуків, проведених у цьому розділі роботи, висвітлені у таких наукових працях [111; 115; 121; 145; 226].

ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ

У дисертації здійснено теоретичні узагальнення, а також запропоновано підходи до вирішення наукової проблеми вдосконалення державного пенсійного страхування в умовах проведення пенсійної реформи. Запропоновано вирішення наукової проблеми трансформації функціонального призначення державного пенсійного страхування в умовах реформування пенсійної системи. За результатами дослідження зроблено такі висновки:

1. Державне пенсійне страхування перебуває в Україні в кризовому стані, що підтверджується неспроможністю повноцінного виконання покладених на нього функцій та незбалансованістю наявних фінансових зобов'язань і законодавчо визначених доходів у передбачуваний перспективі. Встановлено, що реформування пенсійної системи не призвело до диверсифікації джерел матеріального забезпечення пенсіонерів за рахунок розвитку недержавного пенсійного забезпечення. Внаслідок цього на державне пенсійне страхування покладено обов'язок компенсувати усі ризики, зумовлені повною або частковою втратою заробітку застрахованими особами. Кризовий стан державного пенсійного страхування зумовлений, зокрема, недостатністю необхідних наукових досліджень, які б пропонували науково обґрунтовані рекомендації щодо його удосконалення в процесі проведення пенсійної реформи. Встановлено, що в наявних наукових публікаціях недостатньо враховано необхідність комплексного забезпечення сучасних потреб пенсіонерів за рахунок різноманітних джерел, що дало б змогу оптимізувати функції державного пенсійного страхування.

2. Аргументовано доцільність групування чинників, що зумовлюють об'єктивну необхідність реформування пенсійної системи, у дві групи – екзогенні та ендогенні. До найважливіших екзогенних чинників зараховано демографічні тенденції; розвиток ринку праці; доступність соціальних послуг; трансформацію соціальних цінностей; політичне становище. Найважливішими ендогенними чинниками є такі: проблеми формування фінансових ресурсів;

диспропорції між платниками внесків й одержувачами пенсій; ухвалення управлінських рішень щодо пенсійного страхування. Аналіз практики функціонування державного пенсійного страхування в умовах пенсійної реформи в Україні дав змогу зробити висновок, що владні інституції зазвичай віддають пріоритет ендогенним чинникам та недостатньо враховують вплив екзогенних чинників. Це справляє негативний вплив на ефективність функціонування державного пенсійного страхування у довгостроковій перспективі. Вдосконалення державного пенсійного страхування має відбуватися з урахуванням дії усіх чинників, що обумовлюють реформування пенсійної системи.

3. На основі дослідження інституційних основ державного пенсійного страхування доведено необхідність врахування впливу на цей процес як формальних, так і неформальних інституцій. Обґрунтовано, що у складі інституцій, які визначають поведінку суб'єктів державного пенсійного страхування, домінують формальні інституції. Чинна нормативно-правова база передбачає значний потенціал розвитку державного пенсійного страхування в умовах багаторівневої пенсійної системи на ринкових засадах. Проте суттєво погіршує інституційне забезпечення державного пенсійного страхування в нашій країні велика кількість законодавчих актів, що встановлюють певні винятки і преференції для окремих застрахованих осіб. Значною мірою вирішити цю проблему і забезпечити комплексність реформування пенсійної системи спроможне ухвалення Пенсійного кодексу України. Встановлено, що в Україні залишаються нерозвиненими неформальні інституції, які визначають поведінку суб'єктів державного пенсійного страхування. Обґрунтовано рекомендацію стосовно необхідності вжиття заходів щодо розвитку неформальних інституцій державного пенсійного страхування у процесі пенсійної реформи.

4. Аналіз доходів бюджету Пенсійного фонду України дав змогу зробити висновок про вразливість його фінансового становища. Незважаючи на те, що одним із завдань реформування пенсійної системи України було застосування

страхових внесків, адекватних пенсійним виплатам, упродовж досліджуваного періоду спостерігалися протилежні тенденції. Нині страхові платежі забезпечують лише близько двох третин доходів Пенсійного фонду України. В таких умовах його фінансове становище цілком залежить від повноти надходжень коштів із зовнішніх джерел – з Державного бюджету України та єдиного казначейського рахунка. Таким чином, відсутність системного підходу до регулювання видатків і доходів Пенсійного фонду в період пенсійної реформи не лише не зменшила дію внутрішніх чинників реформування пенсійної системи, а й призвела до їх посилення. Розроблено пропозиції, спрямовані на зміцнення мотивації учасників державного пенсійного страхування щодо сплати відповідних внесків.

5. Дослідженням практики здійснення пенсійних виплат в умовах реалізації пенсійної реформи в Україні встановлено, що середній розмір призначеної пенсії зростав випереджаючими темпами порівняно зі збільшенням середньомісячної заробітної плати. Це призвело до зростання коефіцієнта заміщення заробітної плати пенсійними виплатами. Найбільший вплив на зростання розміру пенсій і коефіцієнта заміщення мало встановлення наприкінці 2004 р. значних доплат до пенсій, які не перевищують прожиткового мінімуму. Впродовж 2002–2012 рр. розмір мінімальної пенсії за віком збільшився у 20,6 разу, а темпи зростання мінімального розміру пенсії значно перевищували темпи збільшення прожиткового мінімуму для непрацездатних осіб. Велике значення для соціальної захищеності пенсіонерів мало втілення у життя законодавчої норми щодо встановлення мінімальної пенсії на рівні, що перевищує прожитковий мінімум для непрацездатних осіб. Відзначено несистемність та непослідовність ухвалюваних рішень, які впливали на визначення розміру пенсій, що зумовлено переважно дією політичного чинника на державне пенсійне страхування. Рекомендовано запровадити законодавчі норми, згідно з якими підвищення мінімальних розмірів пенсій залежатиме від рівня інфляції та від середнього розміру заробітної плати в країні, й обмежити

можливості політичних інституцій змінювати пенсійні виплати у передвиборчий період.

6. За результатами аналізу порядку призначення спеціальних пенсій встановлено недоліки, які залишилися неусуненими у процесі реформування пенсійної системи України. Так, чинний механізм фінансового забезпечення виплати дострокових пенсій зазвичай передбачає перекладання (повне або часткове) відповідних зобов'язань на державний бюджет. Окремі категорії осіб одержують значні преференції, пов'язані з достроковим виходом на пенсії, у вигляді більш раннього призначення пенсійних виплат та більшого періоду їх отримання, які оплачують здебільшого за рахунок коштів державного бюджету. Це дає змогу роботодавцям встановлювати оплату праці на нижчому рівні, порівняно з тим, який би спостерігався в разі відсутності подібних преференцій. Таким чином, реальну вигоду від застосування механізму дострокового виходу на пенсії одержують підприємства, зокрема ті, які створюють своїм працівникам важкі умови праці. Обґрунтовано рекомендації щодо необхідності реалізації довготермінової стратегії уніфікації державного пенсійного страхування щодо всіх категорій працюючих, а особливості зайнятості окремих категорій осіб доцільно враховувати в рамках диференційованих внесків працівників і роботодавців у межах накопичувальної системи державного пенсійного страхування.

7. Основним напрямком розширення ресурсів державного пенсійного страхування є зменшення рівня тінізації української економіки та збільшення обсягів офіційної заробітної плати. Для цього запропоновано застосовувати дві групи заходів: 1) посилення мотивації працівників і роботодавців до повноцінної участі в державному пенсійному страхуванні; 2) посилення відповідальності працівників і роботодавців у разі уникнення від належної сплати єдиного соціального внеску. Серед рекомендацій, які належать до першої групи заходів, запропоновано: активне застосування соціальної реклами, покликаної роз'яснити працюючим усі вигоди від сплати їхніми роботодавцями передбаченого законом єдиного соціального внеску, а також

можливі ризики в разі його несплати; запровадження автоматизованої інформаційної системи, яка має видавати інформацію про очікуваний розмір пенсії після внесення до системи необхідних параметрів; забезпечення належної прозорості діяльності Пенсійного фонду України; легалізацію зайнятості українців у зарубіжних країнах, результатом чого була б повноцінна участь громадян України у пенсійному страхуванні. Крім цього, в роботі обґрунтовано необхідність посилення відповідальності роботодавців за використання робочої сили без необхідного оформлення, а також за неофіційну виплату заробітної плати та запровадження кримінальної відповідальності за використання робочої сили без необхідного нарахування заробітної плати і сплати єдиного соціального внеску.

8. Реформування пенсійної системи має відбуватися в межах багаторівневої концепції пенсійного страхування, спрямованої на забезпечення всіх життєво важливих потреб пенсіонерів. Аргументовано, що в прогнозованій перспективі розвитку державному пенсійному страхуванню належатиме провідна роль у пенсійній системі України. Розроблено пропозиції стосовно забезпечення комплексного підходу до реалізації пенсійної реформи в Україні, що передбачає гармонізацію заходів з модернізації державного пенсійного страхування із діяльністю, спрямованою на підвищення якості та доступності суспільних послуг пенсіонерам. Обґрунтовано рекомендації щодо поступового запровадження другого рівня пенсійної системи – накопичувальної системи державного пенсійного страхування, а саме: трансформацію механізму спеціальних пенсійних виплат науковим і науково-технічним працівникам у додаткові пенсійні виплати за рахунок Накопичувального пенсійного фонду, який формуватимуть за рахунок коштів працівників і роботодавців.

9. Модернізація державного пенсійного страхування передбачає вжиття різносторонніх активних заходів, які передбачають удосконалення економічних відносин між усіма учасниками державного пенсійного страхування. В дисертації обґрунтовано комплекс необхідних заходів у найважливіших напрямках оптимізації державного пенсійного страхування з урахуванням

положень сучасної фінансової науки. З огляду на велику кількість напрямків, які потребують реформування, в подальших дослідженнях доцільно більш детально розвивати кожен з напрямків модернізації державного пенсійного страхування, зазначений у дисертаційній роботі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Балакірева О. М. Детермінанти соціально-економічної нерівності в сучасній Україні / [О. М. Балакірева, В. А. Головенько, Д. А. Дмитрук та ін.] : за ред. О. М. Балакіревої. – К., 2011. – 592 с.
2. Бетлій О. Пенсійна реформа в Україні. Коментарі до головних положень проекту закону № 7455 / Олександра Бетлій, Рікардо Джуччі. – К.: Інститут економічних досліджень і політичних консультацій, 2011. – 14 с.
3. Бідність в Україні: методика та практика аналізу. – К.: Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, 2008. – 53 с.
4. Бідність в Україні: міжнародний та регіональний вимір. Матеріали засідання “круглого столу” на тему: “Реалії та перспективи подолання бідності в Україні”. – К.: ТОВ “Інформаційно-аналітична фірма ЕКСОР”. 2010. – 35 с.
5. Бланкарт Ш. Державні фінанси в умовах демократії: Вступ до фінансової науки / Шарль Бланкарт / пер. з нім. С. І. Терещенко та О. О. Терещенка; за ред. В. М. Федосова. – К.: Либідь, 2000. – 654 с.
6. Блауг М. Економічна теорія в ретроспективі / Марк Блауг / пер. з англ. І. Дзюб. – К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2001. – 670 с.
7. Борисенко Н. Ю. Проблемы финансовой устойчивости Пенсионного фонда России: Моногр. / Н. Ю. Борисенко. – М.: Финансы и кредит, 2004. – 424 с.
8. Борисенко Н. Ю. Пенсионное обеспечение: Учебник / Н. Ю. Борисенко. – М.: Издательско-торговая корпорация “Дашков и К°”, 2010. – 576 с.
9. Бортіс Г. Інституції, поведінка та економічна теорія: Внесок до класико-кентіанської політичної економії / Генріх Бортіс / пер. з англ. Т. Бардадим. – К.: Вид. дім “Кієво-Могилянська академія”, 2007. – 560 с.
10. Бровчак С. В. Пенсионное обеспечение. Российский и зарубежный опыт : Учеб. пособие / С. В. Бровчак. – М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2008. – 78 с.

11. Б'юкенен Дж. Суспільні фінанси і суспільний вибір : Два протилежних бачення держави / Джеймс М. Б'юкенен, Річард А. Масгрейв / Пер. з англ. – К.: Вид. дім “КМ Академія”, 2004. – 175 с.
12. Варналій З. С. Тіньова економіка: сутність, особливості та шляхи легалізації: моногр. / [З. С. Варналій, А. Я. Гончарук, Я. А. Жаліло та ін.]; за ред. проф. З. С. Варналія. – К.: НІСД, 2006 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/book/tyn_ekon/03_2.htm.
13. Васин С. Демографические проблемы повышения пенсионного возраста / С. Васин / Под ред. Т. Малевой – М.: Москов. центр Карнеги, 1997. – Вып. 16. – С. 75–84.
14. Висновки щодо виконання Державного бюджету України за 2012 рік підготовлено департаментом з питань бюджетної політики і затверджено постановою Колегії Рахункової палати. – К.: Рахункова палата України, 2013. – 63 с.
15. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2003 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України): Статист. збірник. Частина 1. – К.: Державний комітет статистики, 2004. – 446 с.
16. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2004 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України): Статист. збірник. – К.: Державний комітет статистики, 2005. – 458 с.
17. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2005 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України): Статист. збірник. – К.: Державний комітет статистики, 2006. – 417 с.
18. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2006 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України): Статист. збірник. – К.: Державний комітет статистики, 2007. – 430 с.
19. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2007 році (за даними вибіркового обстеження домогосподарств України): Статист. збірник. Частина I. – К.: Державний комітет статистики, 2008. – 434 с.

20. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2008 році (за даними вибіркового обстеження домогосподарств України): Статист. збірник. Частина I. – К.: Державний комітет статистики, 2009. – 434 с.
21. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2009 році (за даними вибіркового обстеження домогосподарств України): Статист. збірник. Частина I. – К.: Державний комітет статистики, 2010. – 434 с.
22. Восприятие украинцами ситуации в сфере здравоохранения. [Електронний ресурс] : Режим доступу: <http://www.ifak.com.ua/ru/news/?year=2013& month=6>.
23. Гайдук К. Реформы пенсионных систем: обзор наиболее важных аспектов / Кирилл Гайдук, Дарья Слабченко. – Минск: Исследовательский центр ИПМ, 2008. – 15 с.
24. Геєць В. М. Суспільство, держава, економіка: феноменологія взаємодії та розвитку / В. М. Геєць. – К., 2009. – 864 с.
25. Гимпельсон В. Е. Нестандартная занятость в российской экономике [В. Е. Гимпельсон, Р. И. Капелюшников, Н. Т. Вишневская и др.] : под ред. В. Е. Гимпельсона, Р. И. Капелюшникова. – М.: Издат. дом ГУ ВШЭ, 2006. – 400 с.
26. Глухов В. В. Сбережения и инвестиции домашних хозяйств / В. В. Глухов // Финансы и кредит. – 2008. – № 19 (307). – С. 59–63.
27. Гонтмахер Е. Пенсионные системы: мировой и российский опыт / Е. Гонтмахер // Общество и экономика. – 2008. – № 9. – С. 37–80.
28. Гримич М. В. Звичаєве цивільне право українців ХІХ–початку ХХ століття / М. В. Гримич. – К.: Арістей, 2006. – 560 с.
29. Гура М. Пенсійна реформа: Виклик для України / Марек Гура / За ред. Марчіна Свенціцькі, Інни Чапко, Анастасії Єрмошенко. – К.: Аналіт.-дорадчий центр Блакитної стрічки ПРООН, 2008. – 68 с.
30. Дарендорф Р. У пошуках нового устрою: Лекції на тему політики свободи у ХХІ ст. / Ральф Дарендорф/ Пер. з нім. А. Орган. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. – 109 с.

31. Дегтяр Л. С. Российская пенсионная реформа в контексте мирового опыта / Л. С. Дегтяр // Проблемы прогнозирования. – 2002. – № 6. – С. 75–93.
32. Джуччі Р. Збір на обов'язкове державне пенсійне страхування з операцій купівлі-продажу безготівкової іноземної валюти: Час скасувати // Рікардо Джуччі, Віталій Бігдай. – К.: ІЕДПК, 2006. – 5 с.
33. Діяльність суб'єктів малого підприємництва : Статист. збірник. 2011. – К.: Державна служба статистики України, 2012. – 202 с.
34. Економічна активність населення за статтю та місцем проживання (у 2004–2010 рр.) : [Електронний ресурс] : Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
35. Економічна активність населення за статтю та місцем проживання : [Електронний ресурс] : режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
36. Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т. 2 / відп. ред. С. В. Мочерний – К.: Вид. центр “Академія”, 2001. – 848 с.
37. Заболоцкая В. В. Зарубежный опыт реформирования пенсионной системы промышленно развитых стран и возможность его применения в России / В. В. Заболоцкая, Л. В. Шульга // Финансы и кредит. – 2008. – № 8. – С. 73–79.
38. Загальнообов'язкове державне соціальне страхування та пенсійне забезпечення у цифрах і фактах. – К., 2010. – 66 с.
39. Загальнообов'язкове державне соціальне страхування та пенсійне забезпечення у цифрах і фактах. – К., 2009. – 75 с.
40. Загальнообов'язкове державне соціальне страхування та пенсійне забезпечення у цифрах і фактах. – К., 2008. – 52 с.
41. Загальнообов'язкове державне соціальне страхування та пенсійне забезпечення у цифрах і фактах. – К., 2007. – 61 с.
42. Загальнообов'язкове державне соціальне страхування та пенсійне забезпечення у цифрах і фактах. – К., 2006. – 61 с.
43. Загальнообов'язкове державне соціальне страхування та пенсійне забезпечення у цифрах і фактах. – К., 2005. – 60 с.

44. Закон Республики Беларусь “Об обязательных страховых взносах в Фонд социальной защиты населения Министерства труда и социальной защиты” от 29 февраля 1996 г. № 138-ХІІІ [Электронный ресурс] : Режим доступа : http://www.ssf.gov.by/priside/statesocialinsurance/norm_doc/law2/~page__m17=1~news__m17=280.
45. Закон України “Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України” № 107-VI від 28.12.2007 р.: [Електронний ресурс] : Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=107-17&p=1312435136678215>.
46. Закон України “Про Державний бюджет України на 2009 рік” № 835-VI від 26.12.2008 р. : [Електронний ресурс] : Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=835-17&p=1312435136678215>.
47. Закон України “Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії” № 2017-III від 5 жовтня 2000 р. : [Електронний ресурс] : Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2017-14>.
48. Закон України “Про державну службу” від 16.12.1993 р. № 3723-XII : [Електронний ресурс] : Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3723-12&p=1309938565809155>.
49. Закон України “Про державну службу” від 17.11.2011 р. № 4050-VI : [Електронний ресурс] : Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4050-17/print1329866308695479>.
50. Закон України “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування” № 1058-VI від 9 липня 2003 р. Зі змінами і доповненнями станом на 12.03.2011 р. [Електронний ресурс] : Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=1&nreg=1058-15>.
51. Закон України “Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи” № 3668-VI від 8 липня 2011 р. : [Електронний ресурс] : Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>.

52. Закон України “Про збір на обов’язкове державне пенсійне страхування” № 400/97 від 26.06.1997 р. : [Електронний ресурс] : Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/400/97-%D0%B2%D1%80>.
53. Закон України “Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов’язкове державне соціальне страхування” № 2464-VI від 8.07.2010 р. Зі змінами і доповненнями станом на 12.03.2011 р. [Електронний ресурс] : Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2464-17&p=1299706087754428>.
54. Закон України “Про наукову і науково-технічну діяльність” від 13.12.1991 р. № 1977-XII : [Електронний ресурс] : Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1977-12&p=1309938565809155>.
55. Закон України “Про пенсійне забезпечення військовослужбовців та осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ” від 9.04.1992 р. № 2262-XII : [Електронний ресурс] : Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2262-12&p=1309938565809155>.
56. Закон України “Про пенсійне забезпечення” від 5.11.1991 р. № 1788-XII : [Електронний ресурс] : Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1788-12&p=1309938565809155>.
57. Закон України “Про підвищення престижності шахтарської праці” від 2.09.2008 р. № 345-VI XII : [Електронний ресурс] : Режим доступу : [http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=.](http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=)
58. Закон України “Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи” від 28.02.1991 р. № 796-XII : [Електронний ресурс] : Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=796-12&p=1309938565809155>.
59. Звіт про виконання бюджету Пенсійного фонду України за 2007 рік // Урядовий кур’єр. – 2008. – 12 квітня. – № 69. – С. 15.

60. Звіт про виконання бюджету Пенсійного фонду України за 2006 рік // Урядовий кур'єр. – 2007. – 23 квітня. – № 65. – С. 21.
61. Итоги пенсионной реформы и долгосрочные перспективы развития пенсионной системы Российской Федерации с учетом влияния мирового финансового кризиса. Аналитический доклад. – Министерство здравоохранения и социального развития Российской Федерации, 2010 : [Електронний ресурс] : Режим доступу : <http://www.minzdravsoc.ru/docs/mzsr/insurance/6>.
62. Інформація про виконання показників бюджету Пенсійного фонду України за 2010 рік : [Електронний ресурс] : Режим доступу : http://www.pfu.gov.ua/pfu/control/uk/publish/article?art_id=172721&cat_id=94750.
63. Інформація про виконання бюджету Пенсійного фонду України за 2012 рік : [Електронний ресурс] : Режим доступу : / http://www.pfu.gov.ua/pfu/control/uk/publish/article?art_id=210010&cat_id=94750.
64. Інформація про доходи і видатки Пенсійного фонду України у 2004 році // Урядовий кур'єр. – 2005. – № 20. – С. 12.
65. Інформація про доходи і видатки Пенсійного фонду України у 2005 році // Урядовий кур'єр. – 2006. – № 23. – С. 10.
66. Кміть В. М. Переваги та недоліки спрощеної системи оподаткування в Україні / В. М. Кміть, М. Б. Судомир // Економіка та інноваційний розвиток національного господарства. – 2013. – № 1. – С. 57–62.
67. Коваль О. П. Пенсійний вік: іноземний досвід та вітчизняні реалії: аналіт. доп. / О. П. Коваль. – К.: НІСД, 2013. – 37 с.
68. Коваль О. П. Перспективи визначення пенсійного віку в Україні на період до 2050 року / О. П. Коваль // Стратегічні пріоритети. – 2013. – № 1. – С. 88–91.

69. Коваль О. П. Перспективи впровадження загальнообов'язкової накопичувальної пенсійної системи в Україні: вплив на економічну безпеку : монографія / О. П. Коваль. – К.: НІСД, 2012. – 240 с.
70. Коваль О. П. Ризики, загрози, пріоритети та наслідки реформування пенсійної системи України : аналіт. доп. / О. П. Коваль. – К.: НІСД, 2012. – 44 с.
71. Конвенция Международной организации труда № 102. “Конвенция о минимальных нормах социального обеспечения” : [Електронний ресурс] : режим доступу : <http://www.ilo.org/ilolex/russian/docs/conv102.htm>.
72. Конституція України від 26.06.1996 р. Зі змінами і доповненнями станом на 10.03.2011 р. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254%EA%2F96-%E2%F0>.
73. Королевська Н. Стара нова пенсійна реформа / Наталія Королевська : [Електронний ресурс] : Режим доступу : <http://www.epravda.com.ua/columns/2011/06/9/288539/>.
74. Котликофф Л. Пенсионная система перед бурей : То, что нужно знать каждому о финансовом будущем своей страны / Лоренс Котликофф, Скотт Бёрнс / Пер. с англ. – М.: ИРИСЭН, 2008. – 348 с. (серия “Экономика”).
75. Криза розподільчої пенсійної системи в Україні та напрями диверсифікації “пенсійного портфеля” : аналіт. доп. / О. М. Пищуліна, О. П. Коваль, А. М. Авчухова / за ред. Я. А. Жаліла. – К.: НІСД, 2010. – 104 с.
76. Крюкова С. Екс-голова Держказначейства Тетяна Слюз : Владі потрібно чесно сказати про проблеми з бюджетом / Світлана Крюкова, Сергій Лямець: [Електронний ресурс] : Режим доступу : http://www.epravda.com.ua/publications/2013/07/4/383689/view_print.

77. Лібанова Е. Стратегічні пріоритети соціальної політики України на початку ХХІ століття / Елла Лібанова // Демографія та соціальна економіка. – 2008. – № 1 (9). – С. 9–22.
78. Лібанова Е. М. Соціальні проблеми і соціальні важелі конкурентоспроможності української економіки / Е. М. Лібанова // Демографія та соціальна економіка. – 2008. – № 2 (10). – С. 5–19.
79. Макаров В. В. Єдиний податок: умови використання і перспективи розвитку / В. В. Макаров, Н. М. Пилипенко // Вісник Хмельницького національного університету. – 2011. – № 2. Т. 1. – С. 121–124.
80. Малева Т. Финансовое состояние Пенсионного фонда: взгляд в среднесрочную перспективу / Т. Малева // Современные проблемы пенсионной сферы: комментарии экономистов и демографов / Под. ред. Т. Малевой. – М.: Московский центр Карнеги, 1997. – Вып. 16. – С. 3–31.
81. Малева Т. М. Пенсионная реформа в России: история, результаты, перспективы: аналит. доклад / Т. М. Малева, О. В. Синявская. – М.: Поматур. – 2005. – 76 с.
82. Мартен Д. Метаморфози світу : соціологія глобалізації / Домінік Мартен, Жан-Люк Мецжер, Філіп П'єр / пер. з франц. Є.Марічева. – К.: Видав. дім “КМ Академія”, 2005. – 302 с.
83. Матвиенко В. Социальная политика в постсоветском обществе: задачи, противоречия, механизмы [В. Матвиенко, К. Микульский, Ю. Пахомов и др.]. – М.: Наука, 2001. – 648 с.
84. Матеріали соціологічного опитування, проведеного у 2008 році соціологічною службою Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова : [Електронний ресурс] : Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=355.
85. Мачульская Е. Е. Право социального обеспечения: Учеб. пособие для вузов. – 3-е изд., перераб. и доп. / Е. Е. Мачульская, Ж. А. Горбачева. – М.: Книжный мир, 2001. – 384 с.

86. Михальченко Г. Г. Подолання бідності як один з основних факторів забезпечення гідної якості життя населення України // Г. Г. Михальченко // Комунальне господарство міст. – 2012. – № 102. – С. 436–452.
87. Міжнародний досвід щодо пенсійних програм для осіб, які працюють на шкідливих та важких роботах або на посадах, які дають право на пільгові пенсії [Електронний ресурс] : Режим доступу : mlsp.kmu.gov.ua/document/93675/dosvid.doc.
88. Москвин Д. Д. Проблемы социальной справедливости в зеркале современное экономической теории [Ф. И. Биншток, Л. И. Ермакова, Н. Н. Коновалов и др.] : под общ. ред. Д. Д. Москвина. – М.: Эдиториал УРСС, 2002. – 192 с.
89. Мэннинг Н. Реформа государственного управления: международный опыт / Ник Мэннинг, Нил Парисон. – М.: Весь Мир, 2003. – 496 с.
90. Назаров В. Будущее пенсионной системы: параметрические реформы или смена парадигмы? / В. Назаров // Вопросы экономики. – 2012. – № 9. – С. 67–87.
91. Назаров В. Ключевые развилки пенсионной реформы / В. Назаров // Общество и экономика. – 2012. – № 2. – С. 79–109.
92. Назаров В. О стратегии совершенствования российской пенсионной системы / Владимир Назаров, Сергей Синельников-Мурылев // Экономическая политика. – 2009. – № 3. – С. 150–177.
93. Наказ Державного казначейства України № 122 від 26.06.2002 р. Зі змінами і доповненнями станом на 01.09.2013 р. “Про затвердження Положення про єдиний казначейський рахунок” : [Електронний ресурс] : Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0594-02>.
94. Наказ Міністерства освіти і науки України “Про впорядкування умов оплати праці та затвердження схем тарифних розрядів працівників навчальних закладів, установ освіти та наукових установ” № 557 від 26.09.2005 р. (у редакції станом на 01.08.2013 р.) : [Електронний ресурс] :

- Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z1130-05/print1366575696112167>.
95. Населення України. Трудова еміграція в Україні. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2010. – 233 с.
 96. Новак И. Нестандартная занятость в Украине: социальные риски и контр-стратегии профсоюзов / Ирина Новак, Богдан Оверковский. – К.: Фонд им. Фридриха Эберта : Представительство в Украине, 2011. – 20 с.
 97. Новий курс: реформи в Україні. 2010–2015: національна доповідь / за заг. ред. В. М. Гейця [та ін.]. – К.: НВЦ НБУВ, 2010. – 232 с.
 98. Новіков В. Соціальні наслідки євроінтеграції України. Система охорони здоров'я. [Валерій Новіков, Катерина Никонюк]. – К., 2012. – 16 с.
 99. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Даглас Норт / пер. з англ. І. Дзюб. – К.: Основи, 2000. – 198 с.
 100. Ольсевич Ю. О специфике экономических институтов социальной сферы (теоретический аспект) / Ю. Ольсевич, В. Мазарчук // Вопросы экономики. – 2005. – № 5. – С. 50–64.
 101. Орлов-Карба П. А. Всё о пенсионной реформе в России : моногр. / П. А. Орлов-Карба. – М.: Гардарики, 2005. – 302 с.
 102. Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування № 16/98 ВР від 14.01.1998 р. [Електронний ресурс] : Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=16%2F98-%E2%F0>.
 103. Основні показники однорівневої пенсійної системи. К.: НДІ праці і зайнятості населення. – 2013. – 26 с.
 104. Основні показники ринку праці (річні дані) : [Електронний ресурс] : режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>
 105. Охріменко О. Пенсія для держслужбовців / Олена Охріменко // Вісник Пенсійного фонду України. – 2010. – № 7. – С. 22–24.
 106. Папієв М. М. Пенсійне страхування як складова системи загальнообов'язкового державного соціального страхування в Україні /

- М. М. Папієв // Демографія та соціальна економіка. – 2004 – № 1–2. – С. 52–59.
107. Парламентські слухання “Стан проведення пенсійної реформи та шляхи її вдосконалення”. Сесійний зал Верховної Ради України. 16 лютого 1011 р. Стенограма : [Електронний ресурс] : Режим доступу : http://www.rada.gov.ua/zakon/new/par_sl/sl160211.htm.
108. Пенсионные системы после кризиса. Обзор Центра макроэкономических исследований Сбербанка России. – М., 2011. – 22 с.
109. Пенсійна реформа в Україні: дослідження суспільної думки 2010. – К.: USAID, 2010. – 22 с.
110. Пенсійна реформа в Україні: напрями реалізації : моногр. / Е. М. Лібанова, А. О. Бахмач, О. А. Васильєв та ін. / за ред. Е. М. Лібанової. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2010. – 270 с.
111. Петрушка О. Аналіз офіційних інституцій державного пенсійного страхування в умовах реформування пенсійної системи в Україні / Олена Петрушка // Економічний вісник університету. – 2011. – Випуск 16/1. – С. 410–416.
112. Петрушка О. До питання щодо оцінювання результативності державного пенсійного страхування в умовах реформування пенсійної системи / Олена Петрушка // Економічний і соціальний розвиток України в ХХІ столітті: національна ідентичність та тенденції глобалізації : зб. тез доп. Восьмої міжнар. наук. – практик. конф. молод. вчених. – Ч. 2. – Тернопіль: ТНЕУ, 2011. – С. 151–153.
113. Петрушка О. Інституційні основи державного пенсійного страхування / Олена Петрушка // Методологічні проблеми фінансової теорії та практики в умовах проведення системних реформ : матер. наук. конф. проф. – викл. складу ТНЕУ. – Тернопіль : Видав. центр “Вектор”, 2011. – С. 179–182.

114. Петрушка Е. Институциональные основы государственного пенсионного страхования в Украине/ Ольга Кириленко, Елена Петрушка // Журнал европейской экономики. – 2013. – № 1(Т. 12). – С. 86–104.
115. Петрушка О.В. Ключові напрямки удосконалення державного пенсійного страхування в умовах реформування пенсійної системи / Олена Петрушка // Методологічні проблеми фінансової теорії та практики в умовах проведення системних реформ : матер. Загальноунівер. наук. конф. проф. – викл. складу / відп. ред. О.П.Кириленко – Тернопіль : Видавничий центр “Вектор”, 2013. – С. 87–89.
116. Петрушка О. Механізм призначення пенсій державним службовцям / Олена Петрушка // Світ фінансів. – 2012. – № 4. – С. 179–188.
117. Петрушка О. Практика призначення пенсійних виплат в межах спеціального пенсійного законодавства в умовах реформування пенсійної системи / Олена Петрушка // Перспективи розвитку фінансової системи України : матер. Всеукр. наук. – практик. конф. – Тернопіль : ТНЕУ. – 2012. – С. 165–167.
118. Петрушка О. Проблематика застосування режиму дострокового виходу на пенсії в умовах реформування пенсійної системи України / Олена Петрушка // Методологічні проблеми фінансової теорії та практики в умовах проведення системних реформ : матер. наук. конф. проф. – викл. складу. – Тернопіль : Видав. центр “Вектор”, 2012. – С. 88–93.
119. Петрушка О. Стан і проблеми формування доходів Пенсійного фонду України в період реформування пенсійної системи / Олена Петрушка // Наука й економіка. – 2013. – № 1. – С. 56–61.
120. Петрушка О. Сутнісно-теоретичні засади державного пенсійного страхування / Олена Петрушка // Світ фінансів. – 2010. – № 3. – С. 73–81.
121. Петрушка О. Сучасний стан здійснення пенсійних виплат у межах універсального пенсійного законодавства / Олена Петрушка // Економічний аналіз : зб. наук. праць – Вип. 9. – Ч. 1. – Тернопіль: Економічна думка, 2011. – С. 250–255.

122. Петрушка О. Теоретичне обґрунтування об'єктивної необхідності державного пенсійного страхування в ринковій економіці / Олена Петрушка // Перспективи розвитку фінансових систем європейських країн в умовах виходу з кризи : матер. XII Міжнар. студ. – аспірант. конф. – Ч. 1. – Львів, 2010. – С. 124–127.
123. Петрушка О. Теоретичні основи функціонування державного пенсійного страхування України / Олена Петрушка // Фінансова система України : збірник наук. праць.(Серія “Економіка”) – Острог : В-во Національного університету “Острозька академія”, 2010. – Випуск 15. – С. 279–287.
124. Підсумки економічного та соціального розвитку України : [Електронний ресурс] : Режим доступу : http://www.me.gov.ua/control/uk/publish/category/main?cat_id=32844.
125. Підсумки розвитку системи недержавного пенсійного забезпечення за 2012 рік.) : [Електронний ресурс] : Режим доступу : <http://www.dfp.gov.ua/fileadmin/downloads/dpn/npz-2012r.pdf>.
126. Положення про Пенсійний фонд України. Затверджено Указом Президента України № 384/2011 від 6 квітня 2011 року: [Електронний ресурс] : Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/384/2011/paran11#n11>.
127. Полозенко Д. В. Розвиток пенсійної системи України / Д. В. Полозенко // Фінанси України. – 2009. – № 10. – С. 18–26.
128. Пономаренко Е. В. Экономика и финансы общественного сектора (основы теории эффективного государства) : Учебник / Е. В. Пономаренко, В. А. Исаев. – М.: ИНФРА-М, 2007. – 472 с.
129. Постанова Кабінету Міністрів України № 1080 від 01.12.2010 р. “Про затвердження Порядку покриття тимчасових касових розривів Пенсійного фонду України, пов'язаних з виплатою пенсій” : [Електронний ресурс] : Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1080-2010-%D0%BF>.

130. Постанова Кабінету Міністрів України № 484 від 23.06.2010 р. “Про списання заборгованості Пенсійного фонду України за позиками, наданими з єдиного казначейського рахунка, на суму списаної заборгованості вугле- та торфодобувним підприємствам” : [Електронний ресурс] : Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/484-2010-%D0%BF>.
131. Пояснювальна записка до проекту Закону України “Про внесення змін до Бюджетного кодексу України (щодо покриття дефіциту коштів Пенсійного фонду України)” : [Електронний ресурс] : Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=47970.
132. Проект Пенсионного кодекса Российской Федерации [Электронный ресурс] : Режим доступа : http://www.pensionreform.ru/pension/pens_kodeks
133. Рашид М. Реформа системы пенсионного обеспечения в России: структура и реализация / Мансура Рашид, Лоуренс Томпсон, Херманн фон Герсдорф, Елена Зотова / пер. с англ. – М.: Весь Мир, 2003. – 120 с.
134. Реформи державних фінансів України: перші результати та подальші перспективи : аналіт. доп. [О. О. Молдован, О. В. Шевченко, О. А. Єгорова] : за ред. Я. А. Жаліло. – К.: НІСД, 2011. – 50 с.
135. Ринок праці у 2006 році [Електронний ресурс] : режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
136. Ринок праці у 2007 році [Електронний ресурс] : режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
137. Ринок праці у 2008 році [Електронний ресурс] : режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
138. Ринок праці у 2009 році [Електронний ресурс] : режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
139. Ринок праці у 2010 році [Електронний ресурс] : режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
140. Ринок праці у 2011 році [Електронний ресурс] : режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

141. Ринок праці у 2012 році [Електронний ресурс] : режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
142. Ріппа М. Пенсійна реформа в Україні: стан та перспективи / Марія Ріппа // Світ фінансів. – 2009. – № 3. – С. 65–73.
143. Ріппа М. Порівняльна характеристика світових систем пенсійного забезпечення і страхування / Марія Ріппа // Світ фінансів. – 2007. – № 1. – С.35–45.
144. Ріппа М. Б. Державне пенсійне забезпечення в Україні та шляхи його розвитку : автореф. дис. канд. ек. наук : 08.00.08 /М. Б. Ріппа / Держ. вищ. навч. закл. “Київ. нац. екон. ун-т ім.В.Гетьмана” – К., 2007. – 19 с.
145. Розвиток державного пенсійного страхування в умовах пенсійної реформи. [О. П. Кириленко, Б. С. Малиняк, О. В. Петрушка та ін.] : за ред. О. П. Кириленко, Б. С. Малиняка. – Тернопіль: ТНЕУ, 2013. – 344 с.
146. Розпорядження Кабінету Міністрів України “Про схвалення концепції подальшого проведення пенсійної реформи” № 1224-р від 14.10.2009 р. [Електронний ресурс] : Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1224-2009-%F0>.
147. Розпорядження Кабінету Міністрів України № 1224-р від 14 жовтня 2009 р. “Про схвалення Концепції подальшого проведення пенсійної реформи”.
148. Роик В. К формированию в стране современного института обязательного пенсионного страхования / Валентин Роик // Российский экономический журнал. – 2009. – № 1 – 2. – С. 26–33.
149. Роик В. Д. Государственное и договорное регулирование заработной платы и пенсионного обеспечения. Зарубежный и отечественный опыт : моногр. / В. Д. Роик. – М.: МИК, 2008. – 304 с.
150. Роик В. Д. Основы социального страхования: организация, экономика и право: Учеб. / В. Д. Роик. – М.: Изд-во РАГС, 2007. – 456 с.
151. Роик В. Д. Пенсионная система России: вызовы XXI века и пути модернизации. – СПб.: Питер, 2012. – 256 с.

152. Роик В. Д. Превратить старость в радость: Основы жизнедеятельности населения в пожилом возрасте / В. Д. Роик. – М.: МИК, 2008. – 432 с.
153. Ролз Дж. Теорія справедливості / Джон Ролз. – К.: Основи, 2001. – 822 с.
154. Румянцева Е. Е. Нравственные законы экономики / Е. Е. Румянцева. – М.: Инфра-М, 2010. – 96 с.
155. Савченко І. Г. Тіньовий сектор економіки України: аналіз стану та напрями детінізації / І. Г. Савченко, А. Є. Іорданова // Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. – 2012. – № 3. – С. 107–116.
156. Сазонець І. Л. Фінансовий механізм пенсійної системи України в умовах трансформації світової економіки : Моногр. / І. Л. Сазонець. – Дн.: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2008. – 396 с.
157. Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів (за даними вибіркового опитування домогосподарств у січні 2012 року: Статист. збірник. – К., 2012. – 74 с.
158. Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів у 2004 році [Електронний ресурс] : режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
159. Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів у 2005 році [Електронний ресурс] : режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
160. Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів у 2006 році [Електронний ресурс] : режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
161. Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів у 2007 році [Електронний ресурс] : режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
162. Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів у 2008 році [Електронний ресурс] : режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
163. Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів у 2009 році [Електронний ресурс] : режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
164. Свенчіцкі М. Демографічні та фінансові передумови пенсійної реформи в Україні: прогноз–2050 / М. Свенчіцкі, Л. Ткаченко, І. Чапко. – К.: Аналітично-дорадчий центр Блакитної стрічки, 2010. – 72 с.

165. Словник іншомовних слів / Уклад.: С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута. – К.: Наук. думка, 2000. – 680 с.
166. Смирнов С. О. Фінансовий механізм системи пенсійного забезпечення : моногр. / С. О. Смирнов, О. І. Бобирь. – Д.: Вид-во ДНУ, 2008. – 240 с.
167. Соловьев А. В. Базовый элемент пенсионной системы / А. В. Соловьев // Финансы. – 2012. – № 12. – С. 57–62.
168. Соловьев А. К. Обоснование страхового механизма формирования пенсионных прав граждан / А. К. Соловьев // Финансы. – 2011. – 11. – С. 54–58.
169. Соловьев А. К. Экономика пенсионного страхования : Учеб. пособие для вузов / А. К. Соловьев. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – 335 с.
170. Соломка О. М. Пенсійне забезпечення в системі соціального захисту населення : автореф. дис. канд. екон. наук : 08.01.08 /О.М. Соломка/ Харківський нац. у-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2006. – 18 с.
171. Соціальний захист населення України : Статист. збірник. – К.: Державний комітет статистики, 2009. – 124 с.
172. Соціальний захист населення України: Статист. збірник. – К.: Державний комітет статистики, 2010. – 124 с.
173. Соціальний захист населення України : Статист. збірник. – К.: Державний комітет статистики, 2011. – 119 с.
174. Соціальний захист населення України: Статист. збірник. – К.: Державний комітет статистики, 2012. – 119 с.
175. Соціально-економічне становище домогосподарств України у 2009 році (за даними вибірк. обстеження умов життя домогосподарств) : [Електронний ресурс] : Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
176. Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: націон. доп. / за ред. В. М. Гейця. – К.: НВЦ НБУВ, 2009. – 687 с.
177. Сталий людський розвиток: забезпечення справедливості / кер. авт. колективу Е. М. Лібанова / Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи. – Умань: Видав.-поліграф. центр “Візаві”, 2012. – 412 с.

178. Статистичний щорічник України за 2000 рік / За ред. О. Г. Осауленка. – К.: Техніка, 2001. – 600 с.
179. Статистичний щорічник України за 2002 рік / За ред. О. Г. Осауленка. – К.: Техніка, 2003. – 664 с.
180. Статистичний щорічник України за 2003 рік / За ред. О. Г. Осауленка. – К.: Техніка, 2004. – 632 с.
181. Статистичний щорічник України за 2004 рік / За ред. О. Г. Осауленка. – К.: Техніка, 2005. – 592 с.
182. Статистичний щорічник України за 2005 рік / За ред. О. Г. Осауленка. – К.: Техніка, 2006. – 576 с.
183. Статистичний щорічник України за 2006 рік / За ред. О. Г. Осауленка. – К.: Техніка, 2007. – 552 с.
184. Статистичний щорічник України за 2007 рік / За ред. О. Г. Осауленка. – К.: Техніка, 2008. – 572 с.
185. Статистичний щорічник України за 2008 рік / За ред. О. Г. Осауленка. – К.: Техніка, 2009. – 568 с.
186. Статистичний щорічник України за 2009 рік / За ред. О. Г. Осауленка. – К.: Техніка, 2010. – 568 с.
187. Стігліц Дж. Е. Економіка державного сектору / Джозеф Е. Стігліц / пер. з англ. А. Олійник, Р. Скільський. – К.: Основи, 1998. – 854 с.
188. Стожок Л. Г. Загальнообов'язкове державне пенсійне страхування в системі соціальної політики : автореф. дис. канд. екон. наук: 08.00.07 / Л. Г. Стожок/ Держ. вищ. навч. закл. “Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана”. – К., 2007. – 20 с.
189. Стратегия долгосрочного развития пенсионной системы Российской Федерации. Утверждена распоряжением Правительства Российской Федерации от 25 декабря 2012 г. № 2524-р. [Електронний ресурс] : Режим доступу : <http://www.government.ru/gov/results/22170/>.
190. Стратегічна доповідь щодо пенсійної реформи в Україні / Проект ПРООН “Підтримка реформи соціального сектору в Україні”. – К., 2012. – 47 с.

191. Тарифы страховых взносов с 1 января 2012 года / [Электронный ресурс] : Режим доступа : http://www.pfrf.ru/rates_premiums.
192. Тернер А. Пенсионные проблемы стареющего мира / Адэр Тернер // Финансы & развитие. – 2006. – Сентябрь. – С. 36–39.
193. Тищук Т. А. Тіньова економіка в Україні: масштаби та напрямки подолання [Т. А. Тищук, Ю. М. Харазішвілі, Ю. І. Прилипко та ін.] ; за ред. Я. А. Жаліла. – К.: НІСД, – 2011. – 31 с.
194. Ткаченко Л. Г. Напрями розвитку системи соціального страхування в Україні / Л. Г. Ткаченко // Демографія та соціальна економіка. – 2008. – № 1. – С. 42–52.
195. Ткаченко Л. Г. Проблеми соціального забезпечення українських трудових мігрантів / Л. Г. Ткаченко // Демографія та соціальна економіка. – 2009. – № 1 (11). – С. 71–79.
196. Ткаченко Л. Г. Проблеми соціального забезпечення українських трудових мігрантів / Л. Г. Ткаченко // Демографія та соціальна економіка. – 2009 – № 1. – С. 71–79.
197. Толуб'як В. С. Фінансові механізми пенсійного забезпечення : Моногр. / В. С. Толуб'як. – Тернопіль: “Терно-граф”, 2011. – 336 с.
198. Томас В. Якість економічного зростання / [Вінод Томас, Мансур Дайламі, Ашок Дарешвар та ін.] / пер з англ. О. Кілієвич. – К.: Видавництво Соломії Павличко “Основи”, 2002. – 350 с.
199. Тропіна В. Б. Фіскальне регулювання соціального розвитку суспільства : моногр. / В. Б. Тропіна. – К.: НДФІ, 2008. – 368 с.
200. Уайтхауз Э. Пенсионная панорама. Пенсионные системы 52 стран / Эдвард Уайтхауз / пер. с англ. – М.: Весь Мир. – 244 с.
201. Указ Президента України “Про невідкладні заходи щодо погашення заборгованості з виплати пенсій” № 957/98 від 31.08.1998 р. : [Електронний ресурс] : Режим доступу : zakon2.rada.gov.ua/laws/show/957/98.

202. Указ Президента України “Про Основні напрями реформування пенсійного забезпечення в Україні” № 291/98 від 13 квітня 1998 р. : [Електронний ресурс] : Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=291%2F98>.
203. Указ Президента України № 141/2013 від 18.03.2013 р. “Про Міністерство доходів і зборів” : [Електронний ресурс] : Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/141/2013/print1380308879176835>.
204. Український ринок праці: особливості розвитку та ефективність функціонування / [І. Л. Петрова, В. В. Близнюк, Г. Т. Куліков та ін.] ; за ред. І. Л. Петрової. – К., 2009. – 368 с.
205. Федоренко А. В. Економічна складова накопичувальної пенсійної системи / А. В. Федоренко // Фінанси України. – 2011. – № 12. – С. 89–98.
206. Фінансові важелі подолання бідності в Україні : моногр. [О. П. Кириленко, І. І. Білоус, Б. С. Малиняк та ін.] ; за ред. О. П. Кириленко. – Тернопіль : ТНЕУ, 2010. – 430 с.
207. Фульц Э. Пенсионная реформа в Центральной и Восточной Европе. Том 2. Укрепление государственных схем в Чешской Республике и Словакии / [Тине Становник, Мартин Мах, Катарина Мюллер и др.] ; под ред. Элейн Фульц. – Женева: МОТ, 2002. – 175 с.
208. Хандріх Л. Пенсійна система в кризі: як повернутися на шляхи реформування / Ларс Хандріх, Олександра Бетлій. – К.: ІЕДПК, 2006. – 11 с.
209. Хижный Э. Государственная система социальной защиты граждан в странах западной Европы : моногр. / Э. Хижный. – М.: ИНИОН РАН, 2006. – 272 с.
210. Хилман А. Государство и экономическая политика: возможности и ограничения управления : учеб. пособие / Арье Хилман ; [пер. с англ.] ; науч. ред. пер. В. В. Бусыгин, М. И. Левин. – М.: Изд. дом. ГУ ВШЭ, 2009. – 879 с.
211. Цілі розвитку тисячоліття. Україні – 2010 : нац. доп. – К., 2010. – 107 с.

212. Черенько Л. М. Рівень життя пенсіонерів в Україні / Л. М. Черенько. [Електронний ресурс]: Режим доступу : http://idss.org.ua/Lev_life_pens.pdf.
213. Чи підтримуєте Ви діяльність Верховної Ради України? (динаміка, 2000-2013) : [Електронний ресурс] : Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=68.
214. Чи підтримуєте Ви діяльність Президента України? (динаміка, 2000-2013) : [Електронний ресурс] : Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=67.
215. Що Ви відчуваєте, коли сплачуєте податки? [Електронний ресурс] : Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=440.
216. Юрій С. І. Соціальне страхування : підручник / С. І. Юрій, М. П. Шаварина, Н. В. Шаманська. – К.: Кондор, 2006. – 464 с.
217. Юшко С. В. Навантаження на фонд оплати праці суб'єктів господарювання як чинник тінізації доходів громадян / С. В. Юшко // Фінанси України. – 2013. – № 2. – С. 32–45.
218. Яким чином протягом минулого року змінилася ситуація в сфері пенсійного забезпечення? (динаміка, 2006–2008). [Електронний ресурс] : Режим доступу : http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=192.
219. Якименко Ю. Специфіка електоральних настроїв під час виборів 2004 р. в контексті парламентської компанії – 2006 / Юрій Якименко // Національна безпека і оборона. – 2005. – № 10. – С. 61–80.
220. Якимів А. І. Формування і розвиток системи пенсійного забезпечення в Україні / А. І. Якимів. – Львів: Афіша, 2003. – 447 с.
221. Черников А. Борис Колесников: “такому правительству на западе не дали бы даже вести бухгалтерию маленькой фирмы, производящей козий сыр” : Андрей Черников, Борис Колесников [Електронний ресурс] : Режим доступу : // <http://gazeta.zn.ua/internal/boris-kolesnikov-takomu-pravitelstvu-na-zarade-ne-dali-by-dazhe-vesti-buhgalteriyu-malenkoy-firmy-proizvodyaschey-koziy-syr-.html>.

222. 80% українців розраховують тільки на держпенсії – опитування :
[Електронний ресурс] : Режим доступу :
<http://www.pravda.com.ua/news/2011/06/15/6300937/>.
223. Holzmann R. Aging Population, Pension Funds, and Financial Markets Regional Perspectives and Global Challenges for Central, Eastern, and Southern Europe / Robert Holzmann. – Washington: The World Bank, 2009. – 164 p.
224. Holzmann R. Old Age Income Support in the 21st Century. An International Perspective on Pension System and Reform / Robert Holzmann, Richard Hinz, Hermann von Gersdorff and other. – Washington: The World Bank, 2005. – 232 p.
225. Pensions at a Glance 2011. Retirement income systems in OECD and G20 countries. – Paris: OECD, 2012. – 348 p.
226. Petrushka O. Die Hauptaufgaben der Vervollkommnung der staatlichen Rentenversicherung durch das Prisma der Rentenreform in der Ukraine / Olena Petrushka // Platzbestimmung Osteuropas in der sozio-ökonomischen Globalisierung. – Berlin, 2013. – S. 407–417.
227. Reforming public Pensions. Sharing the Experiences of Transition and OECD Countries. – Paris: OECD Publications, 2003. – 342 p.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ
ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

ПЕТРУШКА ОЛЕНА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 368.914

**ДЕРЖАВНЕ ПЕНСІЙНЕ СТРАХУВАННЯ В УМОВАХ
РЕФОРМУВАННЯ ПЕНСІЙНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ**

Спеціальність 08.00.08 – гроші, фінанси і кредит

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата економічних наук

ДОДАТКИ

Тернопіль – 2013

Додаток А

Основні критерії перерозподілу та їхня інтерпретація в системі державного пенсійного страхування*

Назва критерію	Зміст критерію	Інтерпретація в контексті пенсійного страхування
1	2	3
Критерії, засновані на гіпотезі прав (Т. Гобс, 1651, Дж. Локк, 1690, Р. Нацк, 1974)	Кожна людина має мати невід’ємні права на плоди своєї праці, що обґрунтовує ринковий розподіл. Правила ринкового розподілу акцептуються більшістю лише в тому випадку, якщо стартові умови будуть для всіх однакові	Розмір пенсії має чітко залежати від розмірів страхових внесків. Забезпечення при цьому мінімального розміру пенсійних виплат, який задовольняє найважливіші життєві потреби.
Критерії, засновані на гіпотезі корисності (Дж. Бентам, 1789)	Держава має створювати умови для максимізації сукупної вигоди для всіх індивідів. За певних умов виникає необхідність у зрівняльному розподілі доходів. Згідно з цим сукупна корисність зростає, якщо доходи перерозподіляються від багатих до бідних.	Здійснення перерозподілу з метою мінімізації диференціації пенсій для учасників пенсійного страхування. Допустиме встановлення мінімального розміру пенсій та обмеження її максимального розміру.
Критерії обмеженої рівності (К. Маркс, 1890–1891 рр.)	Кожна людина має одержувати блага і послуги відповідно до рівня їх потреб, чого можна досягти на вищій стадії розвитку комунізму. Під однаковим задоволенням потреб можна також розуміти зрівнялівку при розподілі сукупної корисності серед всіх індивідів.	Розміри пенсій визначаються з урахуванням потреб конкретних індивідів. За однакового рівня потреб встановлюються однакові розміри пенсій. В разі встановлення відмінних потреб, пов’язаних з необхідністю, зокрема, забезпечення додаткових медичних послуг, допускається певна диференціація пенсій.

* Складено на основі [5, с. 98–100; 88, с. 25–34; 153, с. 414]

Закінчення додатка А

1	2	3
Критерії в межах оптимуму В. Парето (початок ХХ століття).	Позитивними є будь які зміни, які не приносять шкоди нікому, і котрі поліпшують становище декого за їхніми ж власними оцінками.	Гарантується збереження добробуту кожному індивіду. В такому разі допускається лише зростання розмірів пенсій для конкретних індивідів. Зменшення ж розміру пенсії можливе лише за умови відповідної компенсації у вигляді благ і послуг.
Критерій Кальдора-Хікса (Н. Кальдор, Дж. Хікс, Дж. Стіглер, кінець 30-х – початок 40-х рр. ХХ ст.)	Зміни вважаються поліпшенням, якщо за оцінками тих, хто виграли, їхні вигоди переважають втрати тих, чиє благополуччя погіршилося.	Забезпечення максимальної граничної корисності у пенсійних виплатах. Враховуючи дію закону спадної граничної корисності, загалом допускається перерозподіл від багатих до бідних.
Критерії в межах теорії справедливості, Дж. Роулз, 1971	Два принципи. 1. Кожна особа повинна мати рівне право на щонайширшу сукупну систему рівних основних свобод, яка була б сумісною з подібною системи для всіх. 2. Соціальні та економічні нерівності слід так упорядковувати, аби вони були: а) і на найбільшу користь для найменш привілейованих; б) і прив'язані до посад та пропозицій, відкритих для всіх за умови чесної рівності можливостей.	Для задоволення критерію соціальної справедливості важливе значення має рівень охоплення населення пенсійними виплатами та розмір мінімальної пенсії. Нерівність у розмірі пенсій справедлива і допустима лише в тому випадку, якщо внаслідок вирівнювання доходів поліпшується становище найбідніших верств суспільства.

Додаток Б

Важливість застосування різних елементів пенсійної системи щодо страхування окремих категорій працюючих*

№ компонента	Характеристика компонента	Групи працюючих			Участь	Джерело фінансового забезпечення
		Формальний сектор	Неформальний сектор	Пожиттєво бідні		
1	2	3	4	5	6	7
0	“Базова” або “соціальна” пенсія, у крайньому випадку соціальна допомога	x	X	X	Загальна або за залишковим принципом	Бюджет або загальні доходи
1	Державна пенсійна програма, що управляється державою (зі встановленими виплатами або встановленими внесками)	X			Обов’язкове	Внески, можливо з певними фінансовими резервами
2	Професійне або індивідуальні пенсійні програми (повністю накопичувальне з встановленими виплатами або повністю накопичувальне з встановленими внесками)	X			Обов’язкове	Фінансові активи

* Складено на основі [224, с. 78]

Закінчення додатка Б

1	2	3	4	5	6	7
3	Професійні або індивідуальні пенсійні програми (частково або повністю накопичувальне зі встановленими виплатами або накопичувальне зі встановленими внесками)	X	X	x	Добровільне	Фінансові активи
4	Доступ до неформальної підтримки (сім'я), іншим офіційним соціальним програмам (медичне забезпечення) або іншим індивідуальним фінансовим і нефінансовим активам (володіння нерухомістю)	X	X	X	Добровільне	Фінансові та нефінансові активи

Примітка: Розмір і вид знака “x” відображає важливість кожного компонента для кожної цільової групи працівників у зростаючому порядку, таким чином: x, X, **X**.

Додаток В

**Витяги з окремих законодавчих актів, в яких регламентується механізм
виплати пенсій окремим категоріям пенсіонерів (станом на 2012 р.)***

Назва нормативно-правового акта	Порядок
1	2
“Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування” (стаття 27)	<p>1. Розмір пенсії за віком визначається за формулою: $P = Z_p \times K_c$, де: P – розмір пенсії, у гривнях; Z_p – заробітна плата (дохід) застрахованої особи, з якої обчислюється пенсія, у гривнях; K_c – коефіцієнт страхового стажу застрахованої особи, визначений відповідно до Закону.</p>
“Про пенсійне забезпечення” (стаття 19)	<p>Пенсії за віком призначаються в розмірі 55% заробітку, але не нижче мінімального розміру пенсії. За кожний повний рік роботи понад 25 років чоловікам і 20 років жінкам пенсія збільшується на 1% заробітку, але не менш як на 1% мінімального розміру пенсії.</p> <p>Працівникам, зайнятим на роботах, передбачених пунктом "а" статті 13 (зайнятих повний робочий день на підземних роботах, на роботах з особливо шкідливими і особливо важкими умовами праці, – за списком № 1) і статтею 14 (зайнятих на підземних і відкритих гірничих роботах та в металургії) Закону, за кожний рік роботи, яка дає право на пенсію на пільгових умовах, пенсія збільшується на 1% заробітку.</p> <p>Максимальний розмір пенсії не може перевищувати трьох, а для працівників, зайнятих на роботах, передбачених пунктом "а" статті 13 і статтею 14 цього Закону, – чотирьох мінімальних пенсій за віком. Розмір пенсії за віком, не може перевищувати 75% заробітку, за винятком мінімальних пенсій, підвищених за роки роботи понад 25 років у чоловіків і 20 – у жінок, а працівникам, зайнятим на роботах, передбачених пунктом "а" статті 13 і статтею 14 цього Закону, – 85% заробітку.</p>

* Складено самостійно.

1	2
<p>“Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи” (стаття 49–51)</p>	<p>Пенсії особам, віднесеним до категорій 1, 2, 3, 4, встановлюються у вигляді: а) державної пенсії; б) додаткової пенсії за шкodu, заподіяну здоров'ю, яка призначається після виникнення права на державну пенсію.</p> <p>Особам, віднесеним до категорії 1, призначається щомісячна додаткова пенсія за шкodu, заподіяну здоров'ю, у розмірах: інвалідам I групи – 30% прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність; інвалідам II групи – 20% прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність; інвалідам III групи, дітям-інвалідам, а також хворим внаслідок Чорнобильської катастрофи на променеву хворобу – 15% прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність.</p> <p>Особам, віднесеним до категорії 2, щомісячна додаткова пенсія за шкodu, заподіяну здоров'ю, призначається в розмірі 15% прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність.</p> <p>Особам, віднесеним до категорії 3, щомісячна додаткова пенсія за шкodu, заподіяну здоров'ю, призначається в розмірі 10% прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність.</p> <p>Особам, віднесеним до категорії 4, щомісячна додаткова пенсія за шкodu, заподіяну здоров'ю, призначається в розмірі 5% прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність.</p>
<p>“Про державну службу” (стаття 37)</p>	<p>На одержання пенсії державних службовців мають право особи, які досягли встановленого законодавством пенсійного віку, за наявності страхового стажу для чоловіків – не менше 25 років, для жінок – не менше 20 років, у тому числі стажу державної служби – не менше 10 років, та які на час досягнення пенсійного віку працювали на посадах державних службовців, а також особи, які мають не менше 20 років стажу роботи на посадах, віднесених до категорій посад державних службовців, – незалежно від місця роботи на час досягнення пенсійного віку. Пенсія державним службовцям призначається в розмірі 80% від сум їх заробітної плати, на які нараховуються страхові внески на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, а особам, які на час звернення за призначенням пенсії не є державними службовцями, – у розмірі 80% заробітної плати працюючого державного службовця відповідної посади та рангу за останнім місцем роботи на державній службі.</p> <p>Пенсія державним службовцям у частині, що не перевищує розміру пенсії із солідарної системи, що призначається відповідно до Закону України “Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування”, виплачується за рахунок коштів Пенсійного фонду України. Частина пенсії, що перевищує цей розмір, виплачується за рахунок коштів Державного бюджету України. Пенсія державному службовцю виплачується незалежно від його заробітку (прибутку), одержуваного після виходу на пенсію. За кожний повний рік роботи понад 10 років на державній службі пенсія збільшується на один відсоток заробітку, але не більше 90% заробітної плати.</p>

1	2
<p>“Про пенсійне забезпечення військово-службовців та осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ” (стаття 13).</p>	<p>Пенсії за вислугу років призначаються в таких розмірах:</p> <ul style="list-style-type: none"> – особам офіцерського складу, прапорщикам і мічманам, військовослужбовцям надстрокової служби та військової служби за контрактом, особам, які мають право на пенсію за цим Законом, які мають вислугу 20 років і більше: за вислугу 20 років – 50%, а звільненим у відставку за віком або за станом здоров'я – 55% відповідних сум грошового забезпечення; за кожний рік вислуги понад 20 років – 3% відповідних сум грошового забезпечення; – особам офіцерського складу, прапорщикам і мічманам, військовослужбовцям надстрокової служби та військової служби за контрактом, особам, які мають право на пенсію за цим Законом, які мають страховий стаж 25 років і більше, з яких не менше 12 календарних років і 6 місяців становить військова служба, служба в органах внутрішніх справ, державній пожежній охороні, Державній службі спеціального зв'язку та захисту інформації України, органах і підрозділах цивільного захисту, податковій міліції чи Державній кримінально-виконавчій службі України: за страховий стаж 25 років – 50% і за кожний повний рік стажу понад 25 років – 1% відповідних сум грошового забезпечення; – особам офіцерського складу, прапорщикам і мічманам, військовослужбовцям надстрокової служби та військової служби за контрактом, які звільняються з військової служби на умовах Закону України "Про державні гарантії соціального захисту військовослужбовців, які звільняються зі служби у зв'язку з реформуванням Збройних Сил України, та членів їхніх сімей": за вислугу 15 років – 40% відповідних сум грошового забезпечення із збільшенням цього розміру на 2% за кожний повний рік вислуги понад 15 років, але не більше ніж 50% відповідних сум грошового забезпечення. <p>Максимальний розмір пенсії, обчислений відповідно до цієї статті, не повинен перевищувати 90% відповідних сум грошового забезпечення, а особам, які під час проходження служби брали участь у ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС і віднесені в установленому законом порядку до категорії 1, – 100%, до категорії 2, – 95%.</p>
<p>“Про прокуратуру” (стаття 50-1)</p>	<p>Прокурори і слідчі зі стажем роботи не менше 20 років, у тому числі зі стажем роботи на посадах прокурорів і слідчих прокуратури не менше 10 років, мають право на пенсійне забезпечення за вислугу років незалежно від віку. Пенсія призначається в розмірі 80% від суми їхньої місячної (чинної) заробітної плати, до котрої включаються всі види оплати праці, на які нараховуються страхові внески, одержуваної перед місяцем звернення за призначенням пенсії. За кожен повний рік роботи понад 10 років на цих посадах пенсія збільшується на 2 відсотки, але не більше 90% від суми місячного (чинного) заробітку.</p>

1	2
“Про статус народного депутата України” (стаття 20)	При досягненні встановленого законом пенсійного віку за наявності трудового стажу для чоловіків – не менше 25 років, для жінок – не менше 20 років, а також у разі визнання інвалідом I або II групи народному депутату призначається пенсія в розмірі 80% місячної заробітної плати працюючого народного депутата на момент призначення пенсії. За кожний повний рік роботи понад 25 років для чоловіків і 20 років для жінок пенсія за віком та по інвалідності збільшується на один відсоток наведеного вище заробітку, але не більше 90% зазначеного заробітку, без обмеження граничного розміру пенсії. Пенсія народному депутату виплачується в повному розмірі незалежно від його заробітку (прибутку), одержуваного після виходу на пенсію.
“Про судоустрій і статус суддів” (стаття 138)	Судді, який вийшов у відставку, при досягненні пенсійного віку виплачується пенсія на умовах, передбачених Законом України “Про державну службу” або, за його вибором, щомісячне довічне грошове утримання. Суддя у відставці, який не досяг пенсійного віку, отримує щомісячне довічне грошове утримання. При досягненні таким суддею пенсійного віку за ним зберігається право на одержання щомісячного довічного грошового утримання або, за його вибором, призначається пенсія на умовах, передбачених статтею 37 Закону України "Про державну службу". Щомісячне довічне грошове утримання виплачується судді у розмірі 80% грошового утримання судді, який працює на відповідній посаді. За кожний повний рік роботи на посаді судді понад 20 років розмір щомісячного довічного грошового утримання збільшується на два відсотки заробітку, але не більше ніж 90% заробітної плати судді, без обмеження граничного розміру щомісячного довічного грошового утримання. У разі зміни розміру грошового утримання діючих суддів Конституційного Суду України відповідно здійснюється перерахунок раніше призначеного щомісячного довічного грошового утримання. Перерахунок щомісячного довічного грошового утримання здійснюється з усієї суми заробітної плати діючих суддів Конституційного Суду України з дня виникнення права на відповідний перерахунок. Пенсія або щомісячне довічне грошове утримання судді виплачується незалежно від заробітку (прибутку), одержуваного суддею після виходу у відставку. Довічне грошове утримання суддям загальної юрисдикції виплачується органами Пенсійного фонду України за рахунок коштів державного бюджету, за винятком суддів Конституційного Суду України, Верховного Суду України та вищих спеціалізованих судів, яким грошове утримання виплачується цими судами.
“Про судову експертизу” (стаття 18)	На працівників державних спеціалізованих установ судових експертиз поширюються особливості матеріального та соціально-побутового забезпечення, передбачені Законом України “Про державну службу”.

1	2
“Про наукову і науково-технічну діяльність” (стаття 24)	<p>Пенсії науковим (науково-педагогічним) працівникам призначаються в розмірі 80% від сум заробітної плати наукового (науково-педагогічного) працівника, яка визначається відповідно до статті 23 цього Закону та частини другої статті 40 Закону України “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування” та на яку відповідно до законодавства нараховується збір на обов’язкове державне пенсійне страхування (внески).</p> <p>За кожний повний рік роботи понад стаж наукової роботи, визначений частиною другою цієї статті, пенсія збільшується на один відсоток заробітної плати, але не може бути більше 90% середньомісячної заробітної плати.</p>
“Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів” (стаття 16)	<p>Пенсійне забезпечення працівників засобів масової інформації здійснюється відповідно до принципів та норм, встановлених пенсійним законодавством України. При нарахуванні пенсії журналісту державного або комунального засобу масової інформації застосовуються норми, методика та порядок нарахування пенсії державному службовцю.</p>
“Про службу в органах місцевого самоврядування” (стаття 21)	<p>Пенсійне забезпечення посадових осіб місцевого самоврядування, які мають стаж служби в органах місцевого самоврядування та/або державної служби не менше 10 років, здійснюється у порядку, визначеному законодавством України про державну службу. Пенсія в частині, що не перевищує розміру пенсії із солідарної системи, що призначається відповідно до Закону України “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування”, виплачується за рахунок коштів Пенсійного фонду України. Частина пенсії, що перевищує цей розмір, виплачується за рахунок коштів Державного бюджету України.</p>
“Про Національний банк України” (стаття 64)	<p>Питання соціального захисту службовців Національного банку визначаються Законом України “Про державну службу”</p>
“Про дипломатичну службу” (стаття 40)	<p>Пенсія працівникам дипломатичної служби призначається відповідно до Закону України “Про державну службу” та виплачується в частині, що не перевищує розміру пенсії із солідарної системи, що призначається відповідно до Закону України “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування”, за рахунок коштів Пенсійного фонду України. Частина пенсії, що перевищує цей розмір, виплачується за рахунок коштів Державного бюджету України.</p>
“Про Кабінет Міністрів України” (стаття 58)	<p>Пенсійне забезпечення колишніх членів Кабінету Міністрів України здійснюється в порядку та на умовах, визначених Законом України “Про державну службу”.</p>

1	2
“Про підвищення престижності шахтарської праці” (стаття 8)	Мінімальний розмір пенсії шахтарям, які відпрацювали на підземних роботах не менш як 15 років для чоловіків та 7,5 років для жінок за списком № 1 виробництв, робіт, професій, посад і показників, затвердженим Кабінетом Міністрів України, встановлюється незалежно від місця останньої роботи, у розмірі 80% середньої заробітної плати шахтаря, але не менш як три розміри прожиткового мінімуму, встановленого для осіб, які втратили працездатність. Для обчислення розміру пенсій за віком за кожний повний рік стажу роботи на підземних роботах до страхового стажу додатково зараховується по одному року.

Додаток Г

**Рівень обізнаності населення зі способами
заощаджень та інвестування і ставлення до них [109, с. 17]**

Варіант заощадження коштів	Знаю	Вважаю привабливим	Планую використати	Використовую зараз
Накопичення готівкою у гривнях	97%	48%	41%	42%
Накопичення готівкою в іноземній валюті	87%	43%	16%	11%
Банківські депозити (строкові вклади) і ощадні рахунки	74%	20%	8%	7%
Придбання нерухомості як спосіб вкладання грошей	60%	37%	5%	2%
Придбання землі як спосіб вкладання грошей	60%	32%	5%	3%
Банківські картки, поточні рахунки	57%	11%	8%	12%
Дорогоцінні метали	40%	14%	1%	1%
Надання позик іншим людям під відсотки	40%	7%	2%	1%
Накопичувальне страхування життя	35%	4%	1%	1%
Банківські метали чи депозити у дорогоцінних металах	28%	5%	1%	1%
Інвестування в акції та облігації підприємств	25%	3%	0%	0,1%
Інвестування у державні облігації	23%	2%	0%	0,1%
Вклади в кредитні спілки	21%	1%	0%	0,2%
<i>Участь у недержавних пенсійних фондах</i>	20%	2%	1%	0,2%
Участь в інвестиційних фондах	18%	2%	0%	0,2%

Додаток Д

Ланцюгові темпи росту доходів Пенсійного фонду України у 2003–2012 рр.*

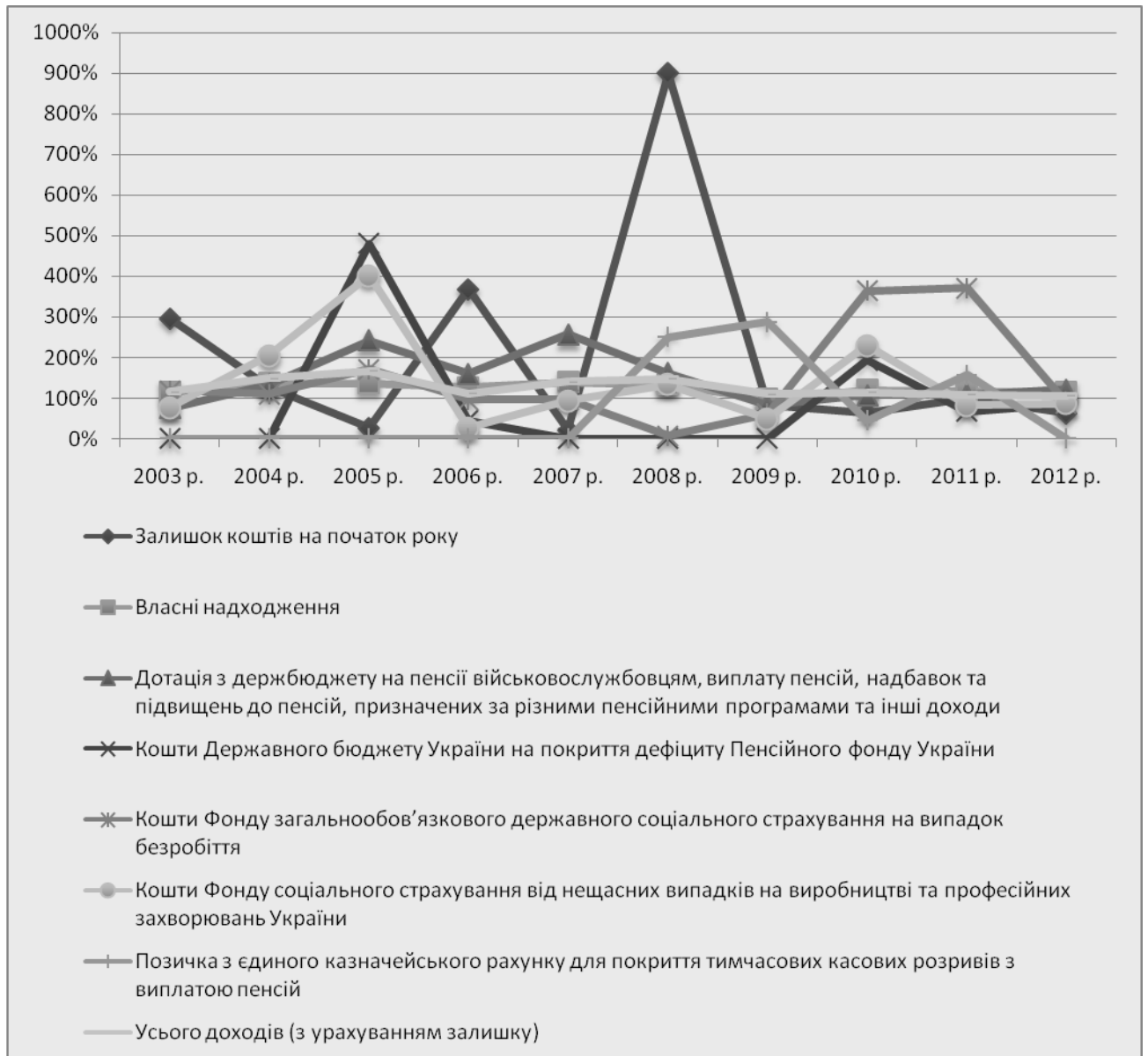

Рис. Р.1. Ланцюгові темпи росту доходів Пенсійного фонду України у 2003–2011 рр.

* Складено на основі [62].

Додаток 3

**Рівень економічної активності в Україні
й окремих країнах світу (у віці 15–70 років), % [204, с. 124]**

Країна	1994 р.	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.	2007 р.
Чеська Республіка	72,4	70,4	70,1	70,4	70,3	69,8
Німеччина	70,5	71,3	72,6	73,8	75,0	75,6
Угорщина	60,0	60,6	60,5	61,4	62,0	61,9
Польща	68,4	64,2	64,2	64,6	63,4	63,2
Словацька Республіка	69,3	70,0	69,	68,9	68,5	68,2
Іспанія	62,4	68,5	69,7	70,8	71,9	72,6
США	76,7	75,8	75,4	75,4	75,5	75,3
ЄС–15	67,5	70,0	70,7	71,3	71,9	72,0
ОЕСР (Європейські країни)	66,6	67,2	67,7	68,1	68,4	68,8
Україна		61,8	62,0	62,2	62,2	62,6

Додаток И

Результати соціологічного опитування, а саме відповіді респондентів на питання “Яким чином протягом минулого року змінилася ситуація в сфері пенсійного забезпечення?” (динаміка, 2006-2008) [218]

